

**URARTU DEVLETİ'NDE
ZANAATKÂRLAR VE ZANAATKÂRLIK**

Ayşe Nur MORKOÇ

**Doktora Tezi
Türk Tarihi Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
2017**

Her Hakkı Saklıdır.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI**

Ayşe Nur MORKOÇ

**URARTU DEVLETİ'NDE ZANAATKÂRLAR VE
ZANAATKÂRLIK**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN**

ERZURUM - 2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “**URARTU DEVLETİ’NDE ZANAATKÂRLAR VE ZANAATKÂRLIK**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimim 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

14.11.2017

Ayşe Nur MORKOÇ

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI**

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN danışmanlığında, Ayşe Nur MORKOÇ tarafından hazırlanan bu çalışma, 14/11/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından TÜRK TARİHİ Ana Bilim Dalı ESKİÇAĞ TARİHİ Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

İmza :

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ

İmza :

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK

İmza :

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Bahattin ÇELİK

İmza :

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

İmza :

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir/4.11/2017

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Refik KÜRSÜK

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
KISALTMALAR	VII
HARİTALAR DİZİNİ.....	IX
FOTOĞRAF DİZİNİ.....	X
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	XIII
ÖN SÖZ.....	XIV
GİRİŞ	1
I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ	1
II. YÖNTEM VE METOT	1

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ SİYASİ TARİHİ VE URARTU DEVLETİ'NDE KÜLTÜR MEDENİYET

1.1. URARTU DEVLETİ SİYASİ TARİHİ.....	3
1.2. URARTU DEVLETİ'NDE KÜLTÜR ve MEDENİYET	37
1.2.1. Mimari ve Sanat	37
1.2.2. Ulaşım	40
1.2.3. Dil ve Yazı	42
1.2.4. Din ve Ölü Gömme Adetleri	44

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ'NDE İDARİ TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI

2.1. URARTU DEVLETİ İDARİ YAPISI	47
2.2. URARTU DEVLETİ'NDE TOPLUMSAL YAPI.....	51
2.3. URARTU DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPISI	54
2.3.1. Tarım.....	54
2.3.1.1. Sulama Kanalları.....	55
2.3.1.2. Üretilen Tarım Ürünleri	58
2.3.2. Hayvancılık	59
2.3.3. Savaş Gelirleri.....	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ'NDE ZANAAT DALLARI

3.1. ANADOLU'DA ZANAATLARIN GELİŞİMİ	64
3.2. URARTU DEVLETİ'NDE ZANAATKÂRLIK VE ZANAATKÂRLAR.....	73
3.2.1. Çömlekçilik/Keramik.....	73
3.2.1.1. Keramik.....	74
3.2.1.2. Keramik Yapım Aşamaları	75
3.2.1.2.1. Keramik Hamuru.....	76
3.2.1.2.2. Yüzey İşlemleri	78
3.2.1.2.2.1. Islak sıvazlama	78
3.2.1.2.2.2. Açk	78
3.2.1.2.2.3. Astarlama	78
3.2.1.2.2.4. Sır	78
3.2.1.2.3. Bezeme	79
3.2.1.2.3.1. Açk/ Perdah Tekniği	79
3.2.1.2.3.2. Baskı Tekniği	79
3.2.1.2.3.3. Boya Tekniği.....	79
3.2.1.2.3.4. Dolgu Tekniği	80
3.2.1.2.3.5. Kazıma Tekniği.....	80
3.2.1.2.3.6. Kabartma Tekniği	80
3.2.1.2.3.7. Oyma Tekniği	81
3.2.1.2.3.8. Sıyırma Tekniği.....	81
3.2.1.2.4. Pişirme	81
3.2.1.2.5. Renk	82
3.2.1.3. Keramik Biçimleri.....	82
3.2.1.4. Urartu Keramiğinin Genel Özellikleri ve Urartu Devleti'nde Bir Zanaat Olarak Çömlekçilik	83
3.2.2. Dericilik	86
3.2.3. Dokumacılık.....	89
3.2.4. Maden İşlemeciliği.....	92
3.2.4.1. Madeni Eserlerin Yapım Teknikleri.....	93

3.2.4.1.1. Dövmek Tekniği	93
3.2.4.1.2. Döküm Tekniği	94
3.2.4.1.3. İçi Dolu (Masif) Döküm Tekniği	95
3.2.4.1.4. Kaybolan Mum Tekniği (Cire Perdue)	96
3.2.4.1.4.1. Kaybolan Mum Tekniği ile İçi Dolu Döküm.....	96
3.2.4.1.4.2. Kaybolan Mum Tekniği ile İçi Boş Döküm.....	96
3.2.4.2. Madeni Eserlerin Bezeme Teknikleri.....	97
3.2.4.2.1. Delik İşi Tekniği	97
3.2.4.2.2. Granülasyon	97
3.2.4.2.3. Kabartma (Repousse).....	97
3.2.4.2.4. Kakma	98
3.2.4.2.5. Kaplama	99
3.2.4.2.6. Kazıma	99
3.2.4.2.7. Telkâri	100
3.2.4.3. Metal İşlemeciliğinde Kullanılan Aletler.....	100
3.2.4.4. Urartu Devleti'nde Kullanılan Başlıca Maden Ergitme Sahaları, Madenler ve Madenlerden Yapılmış Ürünler.....	101
3.2.4.4.1. Başlıca Maden Ergitme Sahaları.....	101
3.2.4.4.2. Bakır.....	102
3.2.4.4.3. Kalay	103
3.2.4.4.4. Tunç	103
3.2.4.4.5. Demir (Fe).....	109
3.2.4.4.6. Altın ve Gümüş	110
3.2.4.5. Urartu Metal İşlemeciliğinde Yaygın Olarak Kullanılan Fiğürler ve Motifler	113
3.2.5. Taş İşçiliği.....	113
3.2.5.1. Taş Ocakları ve Taşların Ocaklardan Çıkartılması	114
3.2.5.2. Taş İşçiliğinin Mimaride Kullanımı.....	115
3.2.5.3. Taş Kaplar	118
3.2.5.4. Heykeller/Kabartmalar	118
3.2.5.5. Yazıtlar.....	119
3.2.6. Ahşap İşçiliği	120

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	123
KAYNAKÇA	131
EKLER.....	161
HARİTALAR	161
FOTOĞRAFLAR.....	165
ÇİZİMLER.....	212
ÖZGEÇMİŞ.....	225

ÖZET

DOKTORA TEZİ

URARTU DEVLETİ'NDE ZANAATKÂRLAR VE ZANAATKÂRLIK

Ayşe Nur MORKOÇ

Danışman: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

2017, 225 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK
Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ
Doç. Dr. Bahattin ÇELİK
Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

“Urartu Devleti’nde Zanaatkârlar ve Zanaatkârlık” isimli bu tez çalışmasının amacı, M.Ö. I. binde Doğu Anadolu Bölgesi’nde Van merkezli kurulan Urartu Devleti’nde yapılan zanaat faaliyetlerinin, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıdaki yerini, filolojik ve arkeolojik kaynaklar ışığında ortaya koymaktır.

Bu çalışma kapsamında, çivi yazılı metinler ve arkeolojik verilerin değerlendirilmesiyle tespit edilen çömlekçilik, dericilik, dokumacılık, metal işlemeciliği, taş ve ahşap işlemeciliği gibi başlıca zanaat dalları esas alınarak, bu zanaat dallarının organizasyonları, zanaatkârların uyguladıkları teknikler, üretmiş oldukları ürünler, zanaatkârların sosyal statüleri incelenmiştir.

Urartu Devleti’nde zanaatkârların devlete bağlı olarak faaliyet gösterdikleri gibi serbest çalıştıkları da bilinmektedir. Devlete bağlı çalışan zanaatkârlar saygın bir konuma sahipti ve kalelerde ki özel evlerde yaşıyorlardı. Bu zanaatkârların hammadde, alet-edevat gibi her türlü ihtiyaçları devlet tarafından sağlanırdı. Serbest olarak çalışan zanaatkârların statüleri ise yeterli bilgi olmadığı için iyi aydınlatılamamıştır.

Urartu Devleti, zanaat faaliyetleri için ihtiyaç duyduğu ürün ve hammaddeleri, hem doğal kaynaklardan hem de ticaretten ziyade savaş ganimetleri ve vergiler yoluyla sağlamayı başarmıştır. Devlet, hammadde yollarını kontrol altında tutmuş böylece zanaat faaliyetlerinin kesintiye uğramasına izin vermemiştir. Devletin zanaat faaliyetlerini desteklemesi ve üretimi kontrol altına almış olması zanaatkârlığın gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Urartu Devleti, Zanaat, Ekonomi, Çömlek, Maden, Taş, Deri, Dokuma.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE CRAFTSMEN AND CRAFTSMANSHIP IN THE URARTIAN STATE****Ayşe Nur MORKOÇ****Advisor: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****2017, 225 Pages****Jury: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK****Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ****Assoc. Prof. Dr. Bahattin ÇELİK****Assist. Prof. Dr. Oktay ÖZGÜL**

The aim of this thesis study called “The Craftsmen and Craftsmanship in the Urartian State” is to present the place of the crafting activities, which were carried out in the Urartian State established in Van as the center in the East Anatolian region in the first thousand BC, in the economical, social, and cultural structure, in the light of philological and archeological resources.

Within the scope of this study, based on the leading crafts such as pottery, leatherworking, weaving, metal processing, stone and wood processing which were determined by evaluating the cuneiform scripts and the archaeological data, the organizations of these craft branches, the techniques applied by the craftsmen, the products manufactured, and the social statuses were analyzed.

In the Urartian state, it is known that the craftsmen worked as freelance or for the state. The craftsmen who were working for the state had respectable status and were living in private residences in the castles. All of the needs of those craftsmen such as raw materials, tools and implements were provided by the state. The status of the craftsmen working as freelance couldn't be clarified well as there was no enough information.

The Urartian state had managed to provide all the products and raw materials it needed by both its natural resources and spoils of war and taxes rather than trade. The state kept the routes of raw materials under control so as not to allow the crafting activities to be interrupted. The state's support for the crafting activities and keeping the production under control had been an important factor in the development of the crafts.

Key Words: Urartian State, Craft, Economy, Pottery, Mine, Stone, Leather, Weaving.

KISALTMALAR

ActAnt	: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
ADTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AJA	: American Journal of Archaeology
AMI	: Archäologische Mitteilungen aus Iran
AMM	: Anadolu Medeniyetleri Müzesi
An-Ar	: Anadolu Araştırmaları
AS	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia
ArkST	: Arkeometri Sonuçları Toplantısı
Bkz	: Bakınız
CICh	: Corpus Inscriptionum Chaldicarum
Hchl	: Handbuch der Chaldischen Inschriften
JA	: Journal Asiatique
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JCS	: Journal of Cuneiform Studies
JFieldA	: Journal of Field Archaeology
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
MTA	: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü
MVAeG	: Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft

RHMUTP	: Rezan Has Müzesi Urartu Takıları Restorasyon Projesi
RIA	: Rivista dell'istituto nazionale d'archeologia dell'arte
SMEA	: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTKong.	: Türk Tarih Kongresi
UKN I	: Urartskiye Klinoobraznyye Nadpisi I
UKN II	: Urartskiye Klinoobraznyye Nadpisi II
UPD	: Urartskiye Pisma i Dokumenti
VDI	: Vestnik Drevnej Istorii
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Urartu Devleti Yayılım Haritası	162
Harita 2: Arkeolojik Verilerin Değerlendirildiği Urartu Merkezleri.....	163
Harita 3: M.Ö. 8. - 7. YY’larda Urartu Devleti	164

FOTOĞRAF DİZİNİ

Fotoğraf 1: Balavat Kapısı (Belli, 2010 _a)	165
Fotoğraf 2: Balavat Kapısı (Belli, 2010 _a)	166
Fotoğraf 3: Musaşır/Ardini Tapınağının Yağmalanması (Botta-Flandin, 1849).....	167
Fotoğraf 4: Ayanis / Kırmızı Perdahlı Çanak Çömlek (Çilingiroğlu, 2012: 12)	168
Fotoğraf 5: Bastam Keramikleri (www.biainili-urartu.de).....	168
Fotoğraf 6: Karmir-Blur ve Ayanis'ten Urartu Çömleği	169
Fotoğraf 7: Karmir-Blur Depo Kapları (Piotrovskii, 1970).....	169
Fotoğraf 8: Karmir-Blur Depo Kapları (Piotrovskii, 1970).....	170
Fotoğraf 9: Ayanis Depo Kapları (Çilingiroğlu, 2012)	170
Fotoğraf 10: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Parçaları	171
Fotoğraf 11: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Parçaları	172
Fotoğraf 12: Çizme Biçimli Ritonlar (Sevin, 2011; www.britishmuseum).....	173
Fotoğraf 13: İp Delikli Kemer (Çavuşoğlu, 2014)	173
Fotoğraf 14: Deri Kaplama Küvet Şeklinde Lahit.....	174
Fotoğraf 15: Deri Kaplı Çömlek (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)	174
Fotoğraf 16: Yoncatepe'den Karbonlaşmış Kumaş (Belli-Tozkoparan, 2007).....	175
Fotoğraf 17: Ayanis'ten Karbonlaşmış Kumaş (Karadağ-Çilingiroğlu, 2014)	175
Fotoğraf 18: Dikiş İğneleri-Ağırşaklar (Belli, 2010 _a -Çilingiroğlu, 2012).....	176
Fotoğraf 19: İplik Yapım Aşamaları ve Dokuma Tezgâhı Sahnesi Bulunan Tunç Kemer (Çavuşoğlu, 2017).....	176
Fotoğraf 20: Dokuma Tezgâhı Sahnesi Bulunan Tunç Kemerden Detay	176
Fotoğraf 21: Kuyumculukta Kullanılan Aletler (Belli, 2010 _a)	177
Fotoğraf 22: Üfleçler (Belli, 2000).....	177
Fotoğraf 23: Adak Levhası	178
Fotoğraf 24: Araba Tekerlekleri (Gökçe, 2011)	178
Fotoğraf 25: At Koşum Takımları (Piotrovskii, 1970)	179
Fotoğraf 26: Tunç Çingirak (www.metmuseum)	180
Fotoğraf 27: Bakraçlar (Belli, 2004).....	180
Fotoğraf 28: Fibulalar (Belli, 2010 _a)	181
Fotoğraf 29: Süs İğneleri (RHMUTP Kataloğu)	181
Fotoğraf 30: Altın Kaplama, Altın ve Gümüş Süs İğneleri (RHMUTP Kataloğu)	182

Fotoğraf 31: Tanrı Heykelleri (Bilgi, 2004)	182
Fotoğraf 32: Urartu Kalkanı (Çilingiroğlu, 2012)	183
Fotoğraf 33: Döküm Aslan Fiğürü (Çilingiroğlu, 2012)	183
Fotoğraf 34: Üç Ayaklı Kazan (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)	184
Fotoğraf 35: Kemerler (Çavuşoğlu, 2014).....	185
Fotoğraf 36: Miğfer (Kuzeybatı İran) (www.britishmuseum).....	186
Fotoğraf 37: Tunç Mobilya Ayağı (Toprakkale) (www.britishmuseum)	186
Fotoğraf 38: Boğa Şeklinde Taht Parçası (Toprakkale) (www.metmuseum)	187
Fotoğraf 39: Okdanlık /Sadak (Toprakkale) (www.britishmuseum).....	187
Fotoğraf 40: Okdanlık ve Ok Uçları (Karmir-Blur) (Piotrovskii, 1970).....	188
Fotoğraf 41: Demir Aletler (Bilgi, 2004)	189
Fotoğraf 42: Demir Bıçaklar (Biber, 2005)	189
Fotoğraf 43: Demir Kılıçlar ve Hançerler (Bilgi, 2004; Biber, 2005).....	190
Fotoğraf 44: Demir Okuçları (Bilgi, 2004).....	190
Fotoğraf 45: Altın İşlemeli Gümüş Bakraç (Belli, 2010 _a).....	191
Fotoğraf 46: Gümüş Vazo (Belli, 2010 _a).....	192
Fotoğraf 47: Bilezikler (Belli, 2010 _a).....	193
Fotoğraf 48: Günümüzde Kullanılan Bilezik Örnekleri	194
Fotoğraf 49: Küpeler (Belli, 2010 _a)	195
Fotoğraf 50: Alniuni Taş Ocağında İşlenmemiş Taşlar (Belli, 2007)	196
Fotoğraf 51: Atölyede Kalan Stel Altlığı (Belli, 2007)	196
Fotoğraf 52: Van Kalesi (Tarhan, 2011).....	197
Fotoğraf 53: Kaya Basamakları (Tarhan, 2011)	197
Fotoğraf 54: Altıntepe (Karaosmanoğlu, 2015).....	198
Fotoğraf 55: Altıntepe Haldi Tapınağı Taş İşçiliği (Karaosmanoğlu, 2015).....	198
Fotoğraf 56: Altıntepe Mezarından Taş Lahitler (Karaosmanoğlu, 2015)	199
Fotoğraf 57: Ayanis (Çilingiroğlu, 2012).....	199
Fotoğraf 58: Ön Yüzü Bombeli Taş Bloklardan Yapılmış Duvar/Ayanis.....	200
Fotoğraf 59: Aşağı Anzaf (Belli, 1998)	200
Fotoğraf 60: Yukarı Anzaf (Belli, 1998)	201
Fotoğraf 61: Anzaf Kalesi Depo Odalarını Ayıran Duvarlar (Belli, 1998).....	201
Fotoğraf 62: Karmir-Blur (Piotrovski, 1970)	202

Fotoğraf 63: Çavuştepe (www.kulturportali.gov.tr)	202
Fotoğraf 64: Bastam (www.biainili-urartu.de)	203
Fotoğraf 65: Bastam Sur Duvarları (www.biainili-urartu.de)	203
Fotoğraf 66: Hasanlu (www.penn.museum).....	204
Fotoğraf 67: Hasanlu Duvar Yapısı	204
Fotoğraf 68: Taşbulak Kaya Mezarı (Ceylan, 2016)	205
Fotoğraf 69: Taşbulak Kaya Mezarı ve Kaya Nişleri (Ceylan, 2016)	205
Fotoğraf 70: Taş Kaplar (Çilingiroğlu, 1994).....	206
Fotoğraf 71: Kef Kabartması (Van Müzesi)	206
Fotoğraf 72: İntaglio (Taş Oyma) Tekniği/Ayanis (Çilingiroğlu, 2012).....	207
Fotoğraf 73: Sardurburç/ Madırburç Yazıtı (Aktüel Arkeoloji, 2011)	207
Fotoğraf 74: Yazılıtaş Yazıtı (Ceylan).....	208
Fotoğraf 75: Bastam Yazıtı (www.biainili-urartu.de)	208
Fotoğraf 76: AyanisTapınak Yazıtı (Çilingiroğlu, 2012)	209
Fotoğraf 77: Yazıtlar/Van Müzesi (Ceylan)	209
Fotoğraf 78: Karmir-Blur Kapı Parçası (Piotrovskii, 1970)	210
Fotoğraf 79: Ahşap Masa /Adilcevaz (Anadolu Medeniyetleri Müzesi).....	211

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Çizimleri.....	212
Çizim 2: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Çizimleri.....	213
Çizim 3: Kemer Parçasında Bulunan Ayakkabı Figürleri (Seidl, 2004).....	214
Çizim 4: Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan Kalkan (Belli)	214
Çizim 5: Urartu Kemer Üzerinde Bulunan Müzisyen ve Müzik Aletleri Tasviri (Seidl, 2004).....	215
Çizim 6: Urartu Kemer Üzerinde Bulunan Müzisyen ve Müzik Aletleri Tasviri (Seidl, 2004).....	215
Çizim 7: Dokuma Tezgâhları (Fazlıoğlu, 2001).....	215
Çizim 8: Yün Eğirerek İplik Yapan ve Dokuma Yapan Kadınlar (Çavuşoğlu, 2017).216	
Çizim 9: Dokuma Yapan Kadınlar (Detay) (Çavuşoğlu, 2017).....	216
Çizim 10: Döküm Tekniği ile Heykel Yapımı (Bilgi, 2004).....	217
Çizim 11: Döküm Tekniği ile HançerYapımı (Bilgi, 2004).....	217
Çizim 12: Kars Müzesi Urartu Çingiraklar (Bingöl, 2016).....	218
Çizim 13: Karmir-Blur Zırh Örneği (Piotrovskii, 1970).....	218
Çizim 14: Asurlu Taş Ustası (Schachner, 2005)	219
Çizim 15: Asur Duvar Resimlerinde Lamaşşu Taşıma Tasviri (Sevin, 1991).....	219
Çizim 16: Kef Kabartması (van Loon, 1966).....	220
Çizim 17: M.Ö. XVIII. Yüzyıl Mısır Rekhmire'nin Mezarından ve Mısır Ti Mezarından Ahşap İşçiliği Çalışma Sahneleri (Baker, 1996: 298-299).....	221
Çizim 18: Altıntepe Rekonstrüksiyon (M. Karaosmanoğlu).....	222
Çizim 19: Tunç Mobilya Aksamı (van Loon, 1966)	222
Çizim 20: Taht, Masa, Sehpa (Merhav, 1991 _b).....	223
Çizim 21: Yoncatepe'de Bulunan Baston ve Mühürde Bulunan Baston Figürü (Belli- Konuralp, 2006; Ayvaziyan, 2006).....	224

ÖN SÖZ

İnsanların maddeye dayanan gereksinimlerini karşılamak için yapılan, öğrenimle birlikte deneyim, beceri ve ustalık gerektiren işler biçiminde tanımlanan zanaat faaliyetleri, bir toplumun ekonomik yapısıyla ilişkili olduğu kadar sosyokültürel gelişmişliğiyle de doğru orantılıdır. Urartu Devleti'nin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ile ilgili günümüze kadar pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen zanaat faaliyetleri ve zanaatkârların bu yapı içerisindeki yeri hakkında doğrudan yapılan çalışma sayısı oldukça azdır. Yapılan tez çalışmasının öncelikli amacı, insanoğlunun geçim yollarından biri olan ve toplumların gelişmişlik düzeyinin bir göstergesi kabul edilen zanaat faaliyetlerinin, Urartu ekonomik, sosyal ve kültürel yapısındaki rolünü ortaya çıkarmaktır.

Çalışma hazırlanırken, Urartu çivi yazılı yazıtların transkripsiyon ve tercümeleri, konuyla ilgili Türkçe ve yabancı dillerde ki mevcut kitap ve makalelerdeki bilgiler bir araya getirilmiş, arkeolojik buluntular ve görsel malzemeler değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda zanaatkârların üretmiş oldukları ürünler, kullanılan her türlü malzeme ve hammadde, alet edevat, üretim teknikleri ortaya çıkarılırken yazılı ve arkeolojik kaynaklar karşılaştırmalı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Eskiçağ tarihini seçmem konusunda vesile olan, yol gösteren, bu yolda her an yanımda olan ve bu çalışmanın tüm aşamalarında bana yol göstererek, bilgi ve deneyimini paylaşmaktan çekinmeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Tezimle ilgili öneri, tavsiye ve destekleri için Doç. Dr. Nezahat CEYLAN, Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI, Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL, Yrd. Doç. Dr. Hatice UYANIK, Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL ve Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR'e, ingilizce çeviriler için vakit ayıran M. Eren ÖZTÜRK, Nursefa BİNGÖL ve Nagihan ÇAKIROĞLU'na, literatür taramasında destek veren değerli meslektaşlarım Dr. Gökhan KALMIŞ, Arş. Gör. Özlem ALKAN, Seval AKÇELİK, Sedriye CANYURT ve ekip arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Jüri üyeleri Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ, Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK ve Doç. Dr. Bahattin ÇELİK'e katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca değerli hocam merhum Cemil KUTLU'ya hayatımın her alanında verdiği destekten ve hayata dair paylaşımlarından dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır.

Hayatım boyunca desteklerini hiç eksik etmeyen ailem ve yeğenim Kübra Mina KARAKAYA iyi ki varsınız...

Erzurum-2017

Ayşe Nur MORKOÇ

GİRİŞ

I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ

Bu tez çalışmasında, Urartu Devleti'nin egemenlik sahasında bulunan Doğu Anadolu Kuzeybatı İran ve Transkafkasya' da yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilen Urartu merkezlerinden ele geçen arkeolojik ve yazılı belgelerin değerlendirilmesiyle belirlenen altı meslek dalı ele alınmıştır. Arkeolojik veriler ve yazılı belgeler ışığında tespit edilen zanaatların ekonomik yapıdaki yerini ortaya koymak ve zanaatkârların sosyokültürel yapıdaki konumlarını belirlemek amaçlanmaktadır. Bu çalışmanın diğer bir amacı da bilimsel bir kaynak oluşturmaktır.

Urartu Devleti'nin ekonomik, idari ve sosyal yapısı hakkında günümüze kadar çok fazla çalışma yapılmış olmasına rağmen Urartular'da zanaatlar ve zanaatkârlar hakkında detaylı bir çalışma yapılmadığından ve zanaatların idari, sosyal ve ekonomik yapı içerisinde ki yeri detaylı olarak değerlendirilmemiş olduğundan, çalışma bir nebze de olsa bu alandaki eksikliklere işaret edeceğinden önem göstermektedir.

II. YÖNTEM VE METOT

Tezin konusu, kapsamı ve amaçları doğrultusunda filolojik ve arkeolojik verilerin toplanması, elde edilen verilerin karşılaştırmalı ve sistematik bakış açısıyla değerlendirilmesi, temel araştırma yöntemini oluşturmaktadır. Tez konusunun belirlenmesinin ardından ilk olarak literatür taraması yapılarak gerekli kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu, Milli Kütüphane ve Atatürk Üniversitesi kütüphanelerinden yararlanılarak literatür çalışmalarına şekil verilmiştir. Ayrıca İstanbul Şark Eserleri Müzesi ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan Urartu dönemine ait arkeolojik verilerde değerlendirilmiştir.

Tez çalışması üç ana bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde, Urartu Siyasi Tarihi ana hatları ile ele alındı.

İkinci bölümde, Urartu Devleti'nin idari, ekonomik ve sosyal yapısı incelendi. Zanaatkârlık bir toplumun ekonomik ve sosyal yapısıyla iç içe geçmiş olduğundan,

zanaat faaliyetlerinin Urartu sosyo-ekonomik yapısında ki yerini doğru bir şekilde değerlendirebilmek açısından bu bölüm önemlidir.

Üçüncü ve son bölümde ise çivi yazılı metinlerde ve arkeolojik verilerin değerlendirilmesiyle tespit edilen altı meslek dalı tek tek ele alınarak, zanaatkârların çalışma düzenleri, uygulamış oldukları üretim teknikleri anlatıldı ve tespit edilen zanaat ürünlerinin listesi yapıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ SİYASİ TARİHİ VE URARTU DEVLETİ'NDE KÜLTÜR MEDENİYET

1.1. URARTU DEVLETİ SİYASİ TARİHİ

M.Ö. II. binde Anadolu'da önemli bir güç olan Hitit Devleti'nin, Kuzey'den gelen Kaşka saldırıları, feodal yapıdaki bozulmalar ve Ege/Deniz Kavimleri göçü ile ekonomik ve siyasi anlamda zayıflaması gibi daha birçok nedenden dolayı, M.Ö. XII. yy'da yıkılışı Yakın Doğu coğrafyasında büyük bir boşluk oluşturmuştur. Federal bir yapıya sahip olan ve Asur ile Hitit arasında tampon bir devlet konumunda bulunan Hurri-Mitanni Devleti'nin M.Ö. XIV. yy'da Hititler tarafından yıkılmasıyla bölgede çeşitli beylikler ortaya çıkmıştır. Bölgede oluşan boşluktan yararlanan Asur Devleti kuzeye doğru genişleme politikası izlemiştir. Asur Devleti, Hurri beyliklerini hâkimiyeti altına almaya çalışırken, bu beylikler de aralarında bir birlik oluşturarak Asur'a karşı koymaya çalışmışlardır. Böylece Asur belgelerine göre M.Ö. XIII. yy'da Van Gölü çevresinde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında bir mücadele başlamıştır. Urartu feodal beyliklerinin bir siyasi birliğin etrafında toplanarak Urartu Devleti'ni oluşturmaları ancak M.Ö. IX. yy'ın ortalarında mümkün olmuştur (Erzen, 1992: 23-24; Belli, 1982: 149).

Urartu tarihi, M.Ö. XIII.-IX. yüzyılları kapsayan “Urartu'nun Proto Tarihi” veya “Urartu'nun Arkaik Çağı” olarak da isimlendirilen Ur(u)atri¹/ Nairi² Konfederasyonları dönemi ve M.Ö. IX-VI. yy'larda Van Gölü çevresinde kurulan Urartu Devleti/Urartu Krallığı³ dönemi olarak iki ana döneme ayrılabilir (van Loon, 1966: 6; Tarhan: 1978, 6 vd., 61vd.,; Tarhan, 1982: 71 vd.; Belli: 2004, 45). Bu ayrım her iki ana evrenin siyasi ve kültürel açıdan, yönetim şekillerinin yapısal karakterlerine göre belirlenmektedir. M.Ö. XIII. yy'ın başları ve M.Ö. IX. yy'ın ilk yarısı arasındaki dönem; güneyde var olan Asur tehlikesi ve saldırıları karşısında feodal beylikler tarafından oluşturulmuş

¹ Uruatri konumu için bkz: Salvini, 1967: 43 vd.; Tarhan, 1978: 85 vd.; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 94; Çilingiroğlu, 1994: 5; Barnett, 2008_a: 329.

² Nairi konumu için bkz: Salvini, 1967: 43 vd.; Tarhan , 1978: 173 vd.; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 60; Çilingiroğlu, 1994_a: 7; Barnett, 2008_a: 330.

³ Bu çalışmada Urartu Devleti kullanımı tercih edilmiştir.

olan “Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”⁴ dönemidir. Urartu’nun “Proto Tarihi” olarak düşünülen bu dönem, Tarhan tarafından Urartu’nun “Arkaik Çağı” olarak adlandırılmıştır (Tarhan, 1982: 70 vd.).

M.Ö. IX. yy’da Van Gölü çevresinde kurulan Urartu Devleti ile ilgili ilk bilgilerimiz, M.Ö. XIII. yy’ın başlarına kadar uzanır (Tarhan, 1982: 69; Çilingiroğlu, 1994a: 1).

Asur kralı I. Salmanasar (M.Ö. 1274-1245) krallığının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak, M.Ö. 1274 yılına ait olan kitabesinde Urartu’ya (eski Asurcada ki kullanımı ile Uruatri) karşı bir sefer yaptığını, 8 memleketi zapt ederek 51 şehri tahrip ettiğini belirtmektedir (Luckenbill: 1926, 39; Loon, 1966: 7; Grayson, 1972: 81; Tarhan, 1978: 86; Meyer, 1982: 25; Erzen, 1984: 24 vd.; Zimansky, 1985: 49; Pehlivan, 1991: 23, Ceylan, 1994: 167 vd; Çilingiroğlu, 1994a: 1 vd.; Sevin, 2003: 194; Sagona-Zimansky, 2009: 318; ; Sagona-Zimansky, 2015: 283; Ceylan- Ceylan N., 2016: 14).

“...O zamanda, saltanatımın ilk günlerinde, “Uruatri Ülkesi” bana karşı geldi (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve efendilerimi, Asura ve büyük Tanrılara, dua için ellerimi kaldırdım; Ordularımı seferber ettim, onların ‘güçlü dağ kalelerine’ karşı yürüdüm. Himme, Uatgun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım, mallarını ganimet olarak aldım. Bütün Uruatri ülkesini, 3 gün içinde efendim Asur’un ayağına getirdim. Onların oğullarını seçtim, hizmet etmeleri için (onları) aldım, beni onurlamaya yönelttim. Her zaman için, bir dağlık bölgeye (ödemesi?) ağır gelen tributu zorla kabul ettirdim. Arina şehri, kuvvetli tahkim edilmiş bir dağ kalesi, vaktiyle Tanrı Asur’u küçümseyerek isyan etmişti. Efendilerim, Asur ve büyük Tanrılarının yardımı ile o şehri aldım, onu tahrip ettim ve üzerine “kudime” saçtım. Onun tozunu topladım ve şehrim Asur’un kapısında, onu, gelecek günlere (şahit olması) için döktüm...”(ARAB I, 1926: 39; Grayson, 1987: 183).

I. Salmanassar’dan sonra Asur kralı I. Tikulti Ninurta kayıtlarında “Uruatri” ismi yerine coğrafi olarak kullanılan “Nairi” ismiyle karşılaşırız (van Loon, 1966: 7;

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Tarhan, 1978.

Grayson, 1972: 103 vd.; Tarhan 1978: 173 vd.; Meyer, 1982: 25; Zimansky, 1985: 49; Erzen, 1992: 24 vd.; Ceylan, 1994: 169 vd.; Çilingiroğlu, 1994_a: 6 vd.; Sagona-Zimansky, 2015: 283). I. Tikulti Ninurta (M.Ö. 1244-1208) dönemi kayıtlarında Nairi Ülkelerinin 43 kralı ile savaşıldığı ve onların yenilgisi anlatılmaktadır.

“Daha önce hiç bir kralın bilmediği büyük dağları üstün gücümle geçtim. Patikaları bronz baltalarım ile açarak genişlettim. Nairi Ülkelerinin 43 kralı ile savaştım. Onların ordularını yendim, topraklarının tamamını yönetimimin altına aldım. Nairi topraklarının krallarının boyunlarına bakır zincirler takarak onları aşağıladım. Onları vergi ve hediyelerle yükümlü kıldım.” (ARAB I, 1926: 57).

Urartu tarihinin ikinci ana dönemi ise M.Ö. IX. yy’ın ikinci yarısı- M.Ö. VI. yy başları arasındaki dönem feodal beyliklerin birleşerek Urartu Devleti’ni oluşturduğu dönemdir (Tarhan, 1982: 70 vd.).

III. Salmanassar (M.Ö. 858-824) dönemi Asur kayıtları ilk kez bir Urartu kralı ve bir başkentten bahseder: Urartu’lu Arame ve onun kralı kenti Sugunia⁵ (King-Linn, 1915: 21-22; ARAB, 1926: 213, 214, 225; Sevin, 2003: 196; Sagona-Zimansky, 2015: 285). Kurhk yakınlarında bulunarak British Museum’a götürülen ve Monolit Yazıtı olarak adlandırılan yazıt III. Salmanassar’ın askeri aktivitelerinin detaylarını vermesi açısından önemlidir (ARAB, 1926: 211; Kuhrt, 2009: 143).

“O zamanda krallığımın başlangıcında saltanatımın ilk yılında krali tahtıma merasimle oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordularımı topladım. Simesi geçitlerine girdim; Ninni’nin krali şehri Aridi’ye yaklaştım. Şehre hücum ettim (ve) ele geçirdim. Askerlerinin büyük bölümünü öldürdüm. Ganimetlerini taşıdım. Şehrin önünde kesik başlardan oluşan bir piramit diktim. Onların gençlerini ve kızlarını alevler içinde yaktım. Aridi’de otururken Harge’lilerin, Harmese’lilerin, Simese’lilerin, Simere’lilerin, Sirese’lilerin, Ulmane’lilerin at, sığır, koyun, şaraptan oluşan tributlarını kabul ettim. Aridi’den yola çıktım. Engebeli yolları, zirveleri demir bir hançerin bıçağı gibi gökyüzünü

⁵ Sugunia kentinin lokalizasyonu ile ilgili bilim adamları çeşitli görüşler ileri sürmektedir. Bkz: Olmstead, 1975: 112; Çilingiroğlu, 1994_a: 29.

delen sarp dağları bronz ve bakır kazmalarla açıp geçtim. Arabaları ve askerleri (buralardan) geçirdim. Hubiškia'ya yaklaştım. Hubiškia'yı civarındaki 100 şehir ile birlikte yaktım. Nairi ülkesinin kralı Kakia ve ordularından arta kalanlar benim korkunç silahlarımdan (silahlarımın vahşetinden) korktular ve yüksek dağlara çıktılar. Onların arkasından dağa tırmandım, dağların ortasında şiddetli bir savaşa tutuştum. Onların üzerine kesin bir darbe indirdim. Dağlardan savaş arabalarını, askerleri, atları geri getirdim. Efendim Asur'un dehşet verici korkusu onların hakkından geldi. Aşağıya indiler ve ayaklarıma kapandılar. Onları tribut ve vergiyle yükümlü kıldım. Hubiškia'dan yola çıktım. Urartu'lu Arame'nin krali şehri Sugunia'ya yaklaştım. Şehre saldırdım (ve) zaptettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir piramit (sütun) diktim. Civarındaki 14 şehri yaktım. Sugunia'dan yola çıktım. Nairi ülkesinin Denizine indim. Denizde silahlarımı yıkadım. Tanrıma kurbanlar sundum. O zamanda kendimin bir tasvirini yaptım; üzerine yüce efendi Asur'un şerefini ve kudretimin gücünü yazdım; onu denizin kenarına diktim. Denizden dönüşümde Guzanite (Guzana'lı) Asu'nun, at, sığır, koyun, şarap, iki hörgüçlü 2 deveden oluşan tributunu kabul ettim; onları tributunun kabul ettim; onları şehrim Asur'a götürdüm.” (ARAB, 1926: 211 vd.).

III. Salmanassar'ın Urartu Devleti üzerine yaptığı ve Arame'nin krali kenti Sugunia'nın ele geçirilmesi Balawat Kapıları⁶ olarak adlandırılan tunç kapılarda da ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir (King-Litt, 1915: 21 vd.; ARAB, 1926: 224 vd.) (Fotoğraf 1-2).

Sugunia'nın Asur kralı III. Salmanassar tarafından M.Ö. 858 yılında ele geçirilerek yok edilmesinden sonra III. Salmanassar'ın 3. sefer yılı Asur kayıtlarında

⁶ Asur topraklarının önemli bir merkezi olan Balawat /İmgur-Enlil tepesi, Musul'un 27 km güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin doğusunda yer almaktadır. British Museum tarafından yapılan kazılarda ele geçen tunç kapılar Asur ve Urartu tarihi için önemli bilgiler vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: King-Litt, 1915; ARAB I, 1926-27: 224; Barnet, 2008_b).

yeni bir başkent, Urartu’lu Arame’nin krali kenti olan Arzaşkun⁷ (King-Linn, 1915: 18,27; ARAB I, 1926: 202, 228, 229, 237) karşımıza çıkar.

“...Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Arame’nin krali şehri olan Arzaşkun’a yaklaştım. Urartulu Arame, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımla karşılaştınca, korktu ve şehrini terkedip, Adduri dağına çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugâhını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini, büyük miktarda teçhizatlarını dağlardan aşağıya indirdim. Arame, hayatını kurtarmak için, dağın erişilmez bir zirvesine tırmandı. Bütün gücümle, vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşkun ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim tahrip ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne, kesilmiş başları yığdım.....ondan sonra.....genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafı ile kazıklatarak öldürdüm. Sonra, Arzaşkun’dan hareket ettim ve Eritia dağına tırmandım.....” (ARAB I, 1926: 219-220).

III. Salmanassar’ın Arzaşkun’u M.Ö. 855 yılında tahrip etmesinden 15 yıl sonra Asur kayıtlarında yeni bir Urartu kralı Seduri (M.Ö. 840-830) yer almaktadır. Urartu yazıtlarında Lutipri oğlu Sarduri olarak karşımıza çıkan kralla ilgili Asur yazıtında şu ifadeler yer alır:

“Saltanatımın 27. yılında, savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; büyük ordularımın başkomutanı turtanu Daian–Asur’u, ordularımın başında Urartu’ya karşı gönderdim. Bit-Zamani’ye indi, Ammas geçitlerinden girdi (ve) Arzania⁸ nehrini geçti. Urartulu Seduri bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi, savaş teklif

⁷ Arzaşkun kentini, von Loon, Burney-Lang ve Çilingiroğlu Van Gölü’nün güneybatısında bulunan Bulanık çevresine, Kinnier Wilson ve Çilingiroğlu ise Van Gölü’nün kuzeydoğusuna veya Van Gölü’nün doğusuna yerleştirmektedir. Arzaşkun’un konumu ile ilgili yeni bir öneri de Salvini tarafından sunulmuştur. Salvini Arzaşkun’u Urmiye Gölü’nün güney ve güneybatısına yerleştirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kinnier-Wilson, 1962: 108; Loon, 1966: 7; Burney-Lang, 1971: 130; Çilingiroğlu, 1984_a: 13; Çilingiroğlu, 1994_a: 35; Çilingiroğlu, 1997_a: 23; Salvini, 2006: 41.

⁸ Arzania/Arsania Nehri için bkz: Çilingiroğlu, 1994_a: 38-39.

etti. Onunla savaştım, onu yendim. Geniş ovayı onun askerlerinin cesetleriyle doldurdum.” (ARAB I, 1926: 208).

Urartu Devleti’nin ve Tuşpa’nın kurucusu olarak Lutipri⁹ oğlu I. Sarduri kabul edilmektedir. Tuşpa¹⁰ sitadelinin batı ucunda yer alan “Sardur Burç/Madırburç” yapısındaki bilinen ilk Urartu yazıtında I. Sarduri kendisini “Nairi Ülkesinin Kralı” olarak tanımlamaktadır (Erzen, 1992: 24; Payne, 2006: 17; Sevin, 2003: 196 vd.; Belli, 2004: 53; Salvini, 2006: 43; Salvini, 2008: 95-99). Asurca yazılan yazıt, birbirinin kopyası olan 6 tane kireçtaşı blokta yer alır. Yazıtta;

“Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesi’nin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu¹¹ Şehri’nden getirttim ve bu duvarı yaptırdım.” (Payne: 2006, 17) ifadeleri yer almaktadır.

Bu yazıtla birlikte artık Urartu tarihi Urartular’ın gözünden ve onların aktarış biçimiyle takip edilmeye başlanacaktır.

I. Sarduri’dan sonra tahta oğlu İşpuini (M.Ö.830-810) geçmiştir. İşpuini, Asur kralı V. Şamsi-Adad’ın 2. yıl sefer kayıtlarının tutulduğu yazıtta karşımıza çıkar. Bu yazıtta Mutarris-Asur’u ordusu ile birlikte Nairi Ülkelerine sefere gönderdiği yazılıdır. Mutarris-Asur güneşin battığı Yukarı Deniz’e¹² kadar ilerlemiş ve Uşpina’nın 200 kentini ele geçirmiştir. Yazıtta geçen Uşpina, Urartu kralı İşpuini’dir (Çilingiroğlu, 1997a: 28).

“İkinci seferimde akıllı, tecrübeli asker, sağduyu sahibi, Rabsake Mutarris- Asur’u ordum ve karargâhım ile birlikte Nairi’ye gönderdim. O, Güneşin Battığı Yukarı Deniz’e kadar ilerledi. Mektira’nın oğlu

⁹ Sarduri’nin babası Lutipri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Tarhan, 1982: 62-114; Baştürk, 2012: 62 vd; Baştürk, 2013: 69-78.

¹⁰ Tuşpa’nın Urartu yazıtlarında geçen şekli için bkz: Diakonoff-Kaskhai, 1981: 88-91.

¹¹ Yazıtta geçen Alniuni kenti günümüz Van Kalesi’nin 17 km güneyinde, Edremit’in kuzeydoğusunda yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Belli, 1979; Belli, 1982: 153-154; Salvini, 2006: 44.

¹² Bazı bilim adamları Yukarı Deniz’in Karadeniz olduğu fikrini ileri sürmektedir. Bilgi için bkz: Diakonoff, 1951: 265 vd.; Piotrovskii, 1965: 44; Lang, 1970: 92; Belli, 1982: 150; Pehlivan, 1991: 31; Bazıları ise Yukarı Deniz’in Van Gölü olduğu savunmaktadır. Bilgi için bkz: Meyer, 1953: 379 vd.; Çilingiroğlu, 1976: 11; Erzen, 1992: 25.

Sarsina (Hirsina?)’nin 300 şehrini, Uşpina’nın 200 (küçük) şehri ile birlikte 11 güçlü şehrini ele geçirdi. Onların halkına şiddetli bir darbe indirdi, onların ganimetlerini, mallarını, eşyalarını, Tanrılarını, oğullarını, kızlarını, alıp götürdü. Şehrini tahrip etti, yıktı, ateş ile yaktı. Dönüş yolunda Sunbai halkına şiddetli bir darbe indirdi. Nairi’nin bütün krallarından eyere alıştırılmış(ehlileştirilmiş) atlardan oluşan tribut aldı.” (ARAB, 1926: 255).

Tuşpa’nın güvenliğini sağlamak amacıyla İşpuini, kuzeydoğuda Aşağı Anzaf Kalesi¹³, güneyde Zivistan Kalesi ve kuzeyde Kalecik Kalesi’ni inşa ettirmiştir. Tuşpa çevresinde imar faaliyetlerini tamamlayan Urartu kralı İşpuini güneye askeri bir sefer düzenlemiştir. Bu sefere ait önemli bilgileri, Urmiye Gölü’nün güneybatı kıyılarına, günümüz Türkiye-İran-Irak sınırlarının kesişim yerinde bulunan, Kelişin Geçiti yakınlarında dikilmiş Urartuca ve Asurca olarak çift dilli yazılmış olan, Kelişin Steli’nden öğreniyoruz (Benedict, 1961: 28 vd.; Erzen, 1992: 29; Ceylan, 1994: 186; Çilingiroğlu, 1994a: 42 vd.; Belli, 2004: 57-58; Belli, 2007: 87 vd.). Bu stelde İşpuini’nin Yakın Doğu’nun dini açıdan en önemli kentlerinden birisi olan Muşaşir¹⁴e sefer düzenlediği ve bu kenti egemenlik sahasına kattığı anlaşılmaktadır (Sevin, 1979: 21; Belli, 1982: 155; Çilingiroğlu, 1994a: 43; Sevin, 2011: 442).

“Ardini kentine Tanrı Haldinin arkasında geldikleri zaman Sarduri oğlu İşpuini, yüce kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Bianili ülkesinin kralı, Tuşba kentinin hakimi ve İşpuini, oğlu Menua Tanrı Haldiye bir tapınak inşa ettiler. Yüksek yola bir sitel diktiler.”(Çilingiroğlu, 1997a: 28).

Yazıt aynı zamanda, Asurlular tarafından Urartu ve Nairi ülkesi olarak adlandırılan devletin kendi kralları tarafından “Bianili” ülkesi olarak adlandırıldığını göstermektedir.

İşpuini askeri seferlerinin yanı sıra Urartu dini ile ilgili de önemli çalışmalar yapmıştır (Sevin, 1979: 48 vd.; Çilingiroğlu, 1997a: 30). Van’da, Zim Zim Dağı’nda

¹³ Anzaf Kaleleri kazıları için bkz: Burney, 1960: 179; Belli,1992; Belli,1993a; Belli,1993b; Belli,1994; Belli,1995; Belli,1996c; Belli,1997; Belli,1998; Belli-Ceylan,1999; Belli-Ceylan,2000; Belli-Ceylan, 2001; Belli-Ceylan, 2002; Belli-Ceylan, 2003; Belli-Ceylan, 2004; Belli-Ceylan, 2005; Belli, 2005; Belli, 2006; Belli, 2007; Belli, 2008.

¹⁴ Asur kayıtlarında Muşaşir olarak geçen kent, Urartular tarafından Ardini olarak adlandırılmıştır; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 58.

bulunan bir kaya nişi içerisinde bulunan “Meher Kapı” yazıtında, Urartu Panteonu ve onlara adanan kurban sayıları bir liste halinde verilmiştir. Yazıtta;

“Egemen olan Tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu Işpuini (ve) Işpuini oğlu Menua bu kapıyı yaptırdılar (ve) bir ferman çıkardılar: ... Tanrı Haldi’nin, Tanrı Teişeba’nın, Tanrı Şivini’nin (ve) bütün Tanrıların ... Tanrı Haldi’ye 6 oğlak kesilsin kurban olarak: Tanrı Haldi’ye 17 boğa (ve) 34 koyun; Tanrı Teişeba’ya 6 boğa (ve) 12 koyun; Tanrı Şivini’ye 4 boğa (ve) 8 koyun; Tanrı Hutuini’ye 2 boğa (ve) 4 koyun; Tanrı Turani’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Wa’ya 2 boğa (ve) 4 koyun; Tanrı Nalaini’ye 2 boğa (ve) 4 koyun; Tanrı Şebitu’ya 2 boğa (ve) 4 koyun; Tanrı Arsimela’ya 2 boğa (ve) 4 koyun; Tanrı Anapşa’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Diduaini’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Şelardi’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi silahına 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Atbini’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Quera’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Elipri’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Tarraini’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Adarutaya 1 boğa (ve) 2 koyun, Tanrı Irmuşini’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; ... olan Tanrıya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Alaptuşini’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Erina’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Şiniri’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Unina’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Airaini’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Zuzumaru’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Hara’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Araza’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Ziuquni’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Ura’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Arsibediniye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Arni’ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi’nin iniraşe’sine 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi’nin büyüklüğüne 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldinin diruşe’sine 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi’nin ordusuna 2 boğa (ve) 4 koyun; Tanrı Teişeba’nın ordusuna 2 boğa (ve) 4 koyun; Artu’arasi Tanrılarına 2 boğa (ve) 34 koyun; Ardini şehrinin Tanrısına 1 boğa (ve) 2 koyun; Qumenu şehrinin Tanrısına 1 boğa (ve) 2 koyun; Tuşpa şehrinin Tanrısına 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi Şehrinin Tanrılarına 1 boğa (ve) 2 koyun; Arsuniu şehrinin Tanrılarına 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi’nin daşe’sine 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Şuba’ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi kapılarına 1

boğa (ve) 2 koyun; Eridia şehrinin Tanrı Teişeba kapılarına 1 boğa (ve) 2 koyun; Wişini şehrinin Tanrı Šivini kapılarına 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Eliaa'ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Haldi'nin susi'sinin Tanrılarına 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Talapura'ya 1 boğa (ve) 2 koyun; Tanrı Qilibani'ye 1 boğa (ve) 2 koyun; Ülkelerin Tanrısına 1 boğa (ve) 2 koyun; Dağların (?) Tanrısına 1 boğa (ve) 2 koyun; Göllerin Tanrısına 1 boğa (ve) 2 koyun; Kurbanların Tanrısına 2 boğa (ve) 14 koyun; ... 2 boğa (ve) 14 koyun; bütün (diğer) Tanrılara 4 boğa (ve) 18 koyun; Tanrı Haldi'nin sığırlarına(?) 4 koyun; Nişini şehrinin Tanrı Wa kapılarına 2 koyun; Dağlara 10 koyun; Tanrıça Arubaini'ye 1 inek (ve) 1 koyun; Tanrıça Huba'ya 1 inek (ve) 1 koyun; Tanrıça Tuşpu'ya 1 inek (ve) 1 koyun; Tanrıça Awi'ye 1 inek; Tanrıça Aia'ya 1 inek; Tanrıça Sardi'ye 1 inek; Tanrıça Şinuiardi'ye 2 koyun; Tanrıça Iphari'ye 2 koyun; Tanrıça Barsia'ya 1 koyun; Tanrıça Silia'ya 1 koyun; Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun; Tanrıça Adia'ya 1 koyun; Tanrıça Wia'ya 1 koyun; Ai Tanrıçalarına 4 koyun; Tanrıça Ardi'ye 2 koyun; Inua Tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun). Tanrı Haldi tarafından, bütün Tanrılar tarafından, Sardurioğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua'ya yaşam verilsin! Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua der ki: ... ve bütün Tanrılar, 3 boğa (ve) 30 koyun ... Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua bir üzüm bağı kurdular. Ayrıca Tanrı Haldi'ye bir üzüm bağı kurdular. (Ondan önce) orada hiç bir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua (bu) kalenin meyve bahçesini diktirdiler ve bir ferman çıkardılar: Bağlar ... olduğu zaman, Tanrı Haldiye 3 koyun (ve) bütün (öbür) Tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Bir üzüm bağı...olduğu zaman, Tanrı Haldi'ye 3 koyun (ve) bütün (öbür) Tanrılara 3 koyun kurban edilsin." (Schulz, 1840: 257 vd.; Mordtmann, 1877: 406-438; Sayce, 1888: 6-9; Sayce, 1893: 4-15, 22-24; Sandalgian, 1900; Sevin, 1979: 48-52; Payne, 1993: 13-14; Salvini, 2008: 125-129).

İşpuini, oğlu Menua ile ortak krallıkları döneminde doğuya ve kuzeye seferlerde bulunmuştur. Doğu seferi hakkındaki bilgilerimiz, Erçek Gölü yakınlarına bulunan Karagündüz Yazıtı'na dayanmaktadır.

“Efendi Tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler.

Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mesta Şehri’ni ele geçirdi ve Barsua Ülkesi’ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Mesta Şehri’ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Menua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua’nın önünden gitti(?). (Onlar,) Mesta, Qua, Saritu ve Nigibi şehirlerini ve Barsua Ülkesi’nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan X bin 483 eşek, X bin 460 canlı adam, X on bin 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve, X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yola çıktı(?). Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua sefere çıktılar ve bunları götürdüler. Ne var ki (fethedilmiş) kaleleri geride bıraktıkları zaman ülkelere pay ettiklerini ...Efendi Tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mesta Şehri’ni ele geçirdi ve Barsua Ülkesi’ni de ele geçirdi.

Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Mesta şehrine karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Menua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası ve 9.174 süvari (vardı”) ...” (Hulin, 1958: 17; UKN I, 1960: 2; Güterbock, 1963: 271; Hchl, 1955-57: 136; UKN II, 1971: 376; Payne, 2006: 95-96).

Yazıtta geçen Mesta¹⁵ ve Barsua’nın ele geçirilmesiyle, Urartu Devleti artık Batı İran’da söz sahibi olmaya başlamıştır.

¹⁵ Mesta ile Taştepe’nin özdeşleştirilmesi ile ilgili bilgi için bkz: Çilingiroğlu, 1994a: dipnot 113; Mešta ile Arslankale özdeşleştirilmesi ile ilgili bilgi için bkz: Tarhan, 1979: 80; Kleiss, 1970: 129.

İşpuini ve Menua'nın Van Gölü'nün kuzeyine ve kuzeydoğusuna yaptığı seferler Van'da bulunan bir yazıtta anlatılmıştır.

“Efendi Tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Lusa boyuna karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Menua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15.760 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua’nın önünden gitti. (Onlar,) Lusa ve Katarza boylarını püskürttüler ... Anase Şehri’ne doğru ve büyük Kuquru Şehri’ne doğru ilerlediler. Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına ... Etiuhi Ülkesi’nin krallarından takviye birlikleri yardıma geldiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına ve Etiuhi Ülkesi’nin krallarına karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua sefere çıktılar, Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarını ve Etiuhi Ülkesi’nin krallarının takviye birliklerini püskürttüler. ... Oradan Anase Şehri’ne geldiler. X bin 720 erkek, X bin 670 kadın, X yüz 26 at, 13.540 büyükbaş hayvan, 20.785 ... Her kim bu yazıtı karşı suç işlerse, her kim (buradan) çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp “tahrip et” derse veya her kim değişik bir şey, (yani) “Ben yaptım” derse; Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivini (onu) bırakmasınlar. Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde ...” (Payne, 2006: 35-37).

Uiteruhi, Luşa ve Katarza’ya karşı yapılan seferlerden ganimetle dönülmesi Urartu Devleti’ni ekonomik anlamda oldukça rahatlatmıştır.

Menua’nın tek başına iktidara geliş tarihi ile ilgili kesin bilgiye sahip değiliz. Ancak babası ile ortak krallık dönemlerinde edindiği tecrübe Urartu Devleti’nin oldukça

önemli başarılarla imza atmasını sağlamıştır. Menua döneminde ülkenin tarımsal faaliyetleri için sulama kanalları yapılmış ve askeri kalelerin inşasına devam edilmiştir.

Urartu Kralları daha önce işlenmemiş kurak toprakları tarım arazisine dönüştürmüşler ve buralara krali kentler inşa etmişlerdir. Bu toprakların verimini arttırmak için de sulama tesisleri kurmuşlardır. Uratu kralı Menua'da saltanatı süresince birçok sulama kanalı yaptırmıştır. Kanalların yakınlarına diktirdiği inşa yazıtları bize Menua sulama kanallarıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı Menua kanalı(dır).”

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı “Menua kanalı”dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) “Ben bu kanalı açtım” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler...” (Payne, 2006: 83-84).

Yazıtta bahsedilen Menua Kanalı halk tarafından “Şamram Kanalı” olarak adlandırılmaktadır. 51 km'den uzun olan kanalın bir bölümü günümüzde hâlâ kullanılmaktadır. Ayrıca Malazgirt, Erciş ve Muradiye Ovalarında da sulama kanalları yapılarak toprakların verimliliği artırılmıştır (Öğün, 1970: 28; Belli, 2007: 362 vd.; Erzen, 1992: 30; Belli, 1982: 15; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Menua Kanalı).

Menua, sulama faaliyetleriyle birlikte askeri faaliyetlere devam ederek askeri ve stratejik amaçlı kaleler yaptırmıştır. Tuşpa'nın güvenliğini arttırmak için Aşağı Anzaf Kalesi'nin karşısına yaptırılan Yukarı Anzaf Kalesi, Tuşpa'nın kuzeyine giden yolları kontrol altında tutmak için yaptırılan Körzüt ve Anzavurtepe Kaleleri, Ağrı Dağı'nın eteğinde Menuahinili Kalesi, Mana ülkesinde düzeni sağlamak üzere ise Kalatgah ve Kalatkar Kaleleri Menua döneminde yaptırılan kaleler arasındadır.

Menua'nın Kuzeybatı İran'a yaptığı seferlerin belgesi olan yazıt, Taştepe Yazıtı¹⁶'dır (Sevin, 1979: 77 vd.; Çilingiroğlu, 1997a: 31; N. Ceylan, 2015a: 264).

“Tanrı Haldi'nin yüceliği ile İşpuini oğlu Menua bu kaleyi inşa ettirdi; Meişta kentini ele geçirdi ve buradan Mana ülkesine egemen oldu... Burada piyade ve süvari bıraktım... Menua der ki: Mana ülkesini ele geçirdim...” (CICH: no. 20, tab. 12; UKN I, 1960: 29; HchI: no. 17; Salvini 1979: 170-177; Payne, 2006: 63).

Menua'nın Meişta kentini ele geçirerek Mana¹⁷ ülkesine egemen olmasıyla birlikte at yetiştiriciliğinde¹⁸ ünlü bir bölge de Urartu egemenliğine girmiş oluyordu.

Urartu Devleti'nin batı ile ilişkilerinin ilk olarak Menua döneminde başladığı bilinmektedir. Konu ile ilgili olarak Palu ve Van Yazıtları bize bilgi vermektedir. Palu Yazıtı'nda;

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı, Šebeteria şehrinin ülkesini ele geçirdi, Huzana şehrinin ülkesini ele geçirdi. Supa şehrini ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü(dür). Tanrı Haldi'nin silahı güçlü(dür). Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Šebeteria şehrinin ülkesini ele geçirdi. Huzana şehrinin ülkesini ele geçirdi. Supa bölgesini ele geçirdi. Hati ülkesine dek ulaştı. Tanrı Haldi'ye bu yazıtı diktirdi. Šebeteria şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak (?) yaptırdı. Šebeteria şehrinde... Melitia şehri kralının hayatını, haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesi kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarı(dır). Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Šivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”

¹⁶ Taştepe yazıtı, Rawlinson tarafından Mianduab'ın 21 km kuzeybatısı ve Urmiye Gölü'nün batı kıyısında yer alan kayalıklarda bulunmuştur. Bkz: Rawlinson, 1840:12.

¹⁷ Mana ülkesini lokalizasyonu Urmiye Gölü'nün doğusu ve güneyine yapılmaktadır. Diakonoff-Kaskhai, 1981: 54. Mana ülkesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Nobari, 2004: Salvini, 2006: 96 vd.; Heidari, 2010.

¹⁸ Mana bölgesinde at yetiştiriciliğiyle ilgili bkz: Dalley, 1985: 42 vd.

ifadeleri yer almaktadır (Sayce, 1888: 11; CICH, 1928-35: no. 31; Hchl, 1955-57: no. 25; UKN I, 1960: 39; Sevin, 1979: 86-87; Dinçol-Köroğlu, 1989: 123-125; Sevin, 1994: 58 vd.; Payne, 2006: 70-71).

Yazıtta geçen Šebeteria ülkesi günümüzde Palu ilçesi veya biraz daha batısını kapsamaktadır (Çilingiroğlu, 1994_a: 63). Menua'nın batıda Melitia (Malatya) ülkesini ve çevresini ele geçirme isteğinin sebepleri arasında, bölgenin zengin yeraltı kaynakları ve Akdeniz'e açılması için uygun yol güzergâhında bulunması gösterilebilir. Özellikle Maden ve Ergani bakır yatakları ve Palu'nun doğusunda bulunan demir yatakları Urartu Devleti ekonomisi için önemli kaynaklardır (Çilingiroğlu, 1994_a: 65; Ryan, 1957: 61).

Van Yazıtı'nda ise;

“ Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua der ki: ... Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktığım zaman, (bu) ülkeyi yakıp yıktım. Aynı yıl, orduyu çağırdım ve sefere çıktım ... Šurišilini Šehri'nin ülkesini ve Tarhigama Šehri'ni ele geçirdiler ... Šada'alehi boyu; ... Hati Ülkesi tarafındaki Mele Irmağı'nın kıyısındaki ... Alzi Ülkesi'nin ... bölgesinden, 2.113 insan bu yılın (esir sayısı)dır... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. Onlardan erkek olanları orduya aldım.” (Schulz, 1840: no. 39; Sayce, 1882: no. 32; Sayce, 1888: 163-167; CICH: no. 19, tab. 11; UKN I, 1960: 28; Hchl: no. 16; Payne, 2006: 62).

ifadelerine yer verilmiştir. Yazıtta Menua, Mana Ülkesi'ni ele geçirdiği yıl batıya yöneldiğini ve Šurišilini ve Tarhigama Ülkelerini ele geçirerek ve Hati ile Alzi ülkelerine ulaştığını anlatmaktadır. Alzi'den aldığı esirleri orduya alarak Urartu ordusunun asker ihtiyacını karşılamaktadır.

Urartular, M.Ö. 810-764 yıllarında gerçekleştirilen askeri ve mimari alandaki yeniliklerle Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline gelmiştir (Çilingiroğlu, 1994_a: 55). Urartuların, önemli bir güç haline geldikleri bu dönemde, kuzeye ve kuzeydoğuya açılmalarına önemli bir engel olarak Diauehi¹⁹ bulunmaktaydı. Menua'nın Diauehi üzerine yaptığı seferler Yazılıtaş, Süngütaş (Zivin), Hasankale ve Delibaba Yazıtları'nda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Yazılıtaş Yazıtı'nda Menua;

¹⁹ Diauehi konumu için bkz: Diakonoff-Kaskhai, 1981: 25-26; Diauehi ayrıntılı bilgi için bkz: Pehlivan, 1991; Ceylan, 2017.

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Šašili’yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Šešetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti’ni.... Menua der ki, Diauehi’nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarına kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti’nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Šivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.” (HchI: no. 23; UKN I, 1960: 36; Sayce, 1888: 10; Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 27; Tseretheli, 1939: no, 10-11; Pehlivan, 1984: 86 vd.; Pehlivan, 1991: 34; Payne, 1995: 40; Ceylan, 2001: 40 vd; Ceylan, 2002: 14 vd.; Ceylan, 2005: 26; Kozbe-Ceylan ve diğ, 2008; Ceylan, 2017)

ifadelerini kullanırken; Süngütaş (Zivin) yazıtında;

“... Menua der ki: Šašili Şehri’ni ele geçirdim. Bu steli, bana efendi olan tanrı Haldi’ye diktirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Tušpa Şehri’nin kahramanıdır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişaba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler” (Hchl: no. 24; UKN I, 1960: 37; Payne, 1995: 40; Ceylan, 2001: 41-42; Kozbe-Ceylan ve diğ, 2008; Ceylan, 2017: 527) ifadeleri yer almaktadır.

Pasinler, Aşkale ve Erzincan gibi verimli ovaları elinde tutması nedeniyle Urartu Devleti, M.Ö. IX. yy’ın sonlarında Diauehi üzerine iki önemli sefer düzenlemiştir. Bu

seferlerin ilki, Menua tarafından gerçekleştirilmiştir. Menua, Diauehi'nin başkenti Şaşılı'yu ele geçirerek kral Utupurşi'yi esir etmiş ve bol miktarda tribut (vergi) elde etmişti. Menua, Diauehi'nin kıymetli mal varlığını Urartular'a kazandırdığı bu seferine devam ederek, Diauehi'ye bağlı Şeşeti ülkesi sınır kenti Zua'da seferini tamamlamıştır. I. Argiştı döneminde ise Diauehi ve çevresi kesin olarak Urartu Devleti'ne bağlanmıştır, yönetimine de merkezden gönderdiği "EN-NAM"²⁰ adı verilen valileri getirmiştir. (Pehlivan, 1991: 34; Çilingiroğlu, 1997: 32 vd.; Ceylan, 2017: 532).

Urartu Devleti, Diauehi tehdidini ortadan kaldırdıktan sonra, Doğu Anadolu'da kendisine karşı koyabilecek hiçbir güç kalmamıştı. Urartular kurdukları şehir ve kalelerle, Karasu-Aras depresyonunun tarım ve hayvancılık açısından zengin ovalarından yararlanarak, bölgenin zengin yer altı kaynaklarını da kullanmışlardır. Karasu-Aras yolu üzerinde yer alan kalelerle askeri ve ticari yolu denetimleri altında tutarak, bölge ticaretinde de söz sahibi olmuşlardır (Pehlivan, 1991: 42-43). Ancak Diauehi'nin bir süre sonra ayaklanmasıyla I. Argiştı döneminde de sorun olmaya devam ettiği görülmektedir.

Menua'dan sonra oğlu I. Argiştı (M.Ö. 786-764) Urartu Devleti'nin yönetimini üstlendi. I.Argiştı Urartu Devleti'nin başına geçtiğinde Urartu Devleti, batıda Malatya, doğuda Kuzeybatı İran'a kadar yayılan topraklara hakimdi.

I. Argiştı düzenlediği seferlerini Van Kalesi'nin güneybatı ucunda bulunan I. Arğiştı'nın kaya mezarına doğru inen merdivenlerin sol tarafında yer alan ve Horhor Yıllığı olarak da bilinen ve 8 sütundan oluşan yazıtta ayrıntılı olarak anlatmıştır. Yazıtın I. sütununda, I. Argiştı'nın Diauehi ülkesine sefere çıkarak, başkenti Şaşılı'yu ele geçirdiği ve ülkeyi vergiye bağladığı anlatılmaktadır. Bölgedeki diğer ülkeleri de egemenliğine alarak yönetimlerini EN-NAM' lara bırakmıştır.

"Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Hal-di'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim.

²⁰İkinci bölümde Urartu Devlet yönetiminde EN-NAM" adı verilen valilerden bahsedilecektir.

Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim ... Uzinabitama Şehri'ne ve Büyük Şirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve kralî şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni, Anişterga Ülkesi'ni, Quarzal ve Ultuzşa Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onlar) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Etiuhe Ülkesi'ni ele geçirdim. [Jue Ülkesi'ne ve Uduri Etiuhe Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya ve Tanrı Şivini'ye, yalvardım. Aynı yıl Umelu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu [] boynunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Krali şehir Ubarugildu'yu ele geçirdim ... Ku[] rupira Ülkesi'ne ve Tarra [] Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd[]ku [] aunede Şehri'ne karşı sefere çıktım ... Erkek ve kadınlar sürgün ettim ... İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ... kadar ilerledim ... Artarmu [] Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ... güç kullanarak ... (Onları) dışarıya attım ... Şehirler ... kadar ilerledim ... kadar ... 3(?) ... 11.000 ... kadın ... toplam 20.279 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm.”

(Schulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Robert, 1876: 169-176; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 117- 119; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 150-151).

I.Argiști dönemine ait olan Sarıkamış Yazıtı'nda da Aštu Ülkesine ve yazıtın tahrip olması nedeniyle ismi tam olarak okunamayan Qa ülkesine yapılan sefer anlatılmıştır.

"...Ahuriani şehrini, birgün Aštu şehrini (?) bölgesini ele geçirdim. ...tahıl deposu (?) tüm (?) Aştuhini şehri için. Etiuni ülkesinin (?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler ...Argiști der ki: Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Püskürttüm. Qa[] şehrine kadar... kovaladım... orada... yüz... 20... yüz... yaktım. X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Menua oğlu Argiști, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrini hükümdarıdır. Argiști der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse tanrı Haldi, tanrı Teişeba (ve) tanrı Šivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler." (Nikolskii, 1896: no.21; Tseretheli, 1939: no. 18; Hchl, 1955-57, no.89; UKN I, 1960: no. 130; Sevin, 1979: 103; Ceylan, 2001: 42; Payne, 2006: 182).

I.Argiști kuzeydoğuya Çıldır Gölü çevresine doğru yaptığı seferini Hanak Yazıtı'nda anlatmıştır.

"Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi. (ve)... ele geçirdi. Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü(dür)... Menua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim.... Huşa ülkesine kadar (ve) Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiști der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria şehri... dışarıya attım... Qu[]uni şehrini... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan 7000... 11... Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim 50 şehir yaktım. Menua oğlu Argiști, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrini hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi (ve) tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler." (Payne, 2006; 185-186).

Tariu ülkesini ele geçirerek birçok ülkeyi vergiye bağlayan I. Arğişti aldığı haraçları da ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. Kuzeye yaptığı seferler sırasında kurmuş olduğu Erebuni ve Arğıstihinili şehirleri Aras Ovası'nın kontrolü açısından Urartu Devleti'nin önemli merkezleri olmuştur (Salvini, 2006: 71).

Kuzeyde hâkimiyet sağlayan I. Arğişti batıya yönelerek Hate ülkesine sefere çıkmış ve ele geçirmiştir. Horhor Yazıtı II. sütunda sefer ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır;

“1.280 ... at ... büyükbaş hayvan ve 1260 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Arğişti güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Hati Ülkesi'ni ele geçirdi ve (kral) Hilaruada'nın Ülkesi'ni de ele geçirdi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Arğişti der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı [Jurmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Kralı şehir [Jadani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası?)... altındaki Piteira Şehri'ne, Marmua Ülkesi'ne ve Qa[Jani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. ... at, 17.962 büyükbaş hayvan ve ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Menua oğlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi ve Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiştî sefere çıktı, Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Gölün kıyılarında(?) bulunan Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdim ve Alistu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Menua oğlu Argiştî der ki: Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, İrpuni Şehri'ni kurdum. Yer kır idi, orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Oraya Hati Ülkesi'nin ve Supa Bölgesi'nin 6(?)600 savaşçısını iskan ettirdim. Tann Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua oğlu Argiştî der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uburdalhi Ülkesi'nin kralı İs[J]luburani'den(?) Ülkesi'ni aldım. Krali şehir İrdua'yı ve ... Uişuşi Ülkesi'ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Oradan Hahi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Bi[J]Şehri'nin halkını da yaktım. 8.648 delikanlı, 2.655 canlı erkek ve 8.497 kadın olmak üzere toplam 19.790 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 232 at, X bin 803 büyükbaş hayvan ve 11.626(7) küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiştî der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Assur ordularını yendi ve 'Arsitani Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onlan) Argiştî önünde yere çaldı. Menua oğlu Argiştî der ki: Assur orduları için." (Schulz, 1840: no. 3; Mordtmann, 1872: no. 32; Sayce 1882: no. 38; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 119-122; Sayce, 1893: 28; Guyard, 1883: 518-519; Payne, 2006: 151, 157-159).

Yazıttan I. Arğiştî'nin Hate ülkesine yaptığı seferin yanısıra bölgede ki birçok şehri ele geçirdiğini ve İrpuni-Erepuni Şehrini kurarak yaptığı savaşlar sonunda esir ettiği insanları bu şehirde iskân ettiğini öğreniyoruz. Esirler şehrin imar faaliyetlerinde

işçi ve zanaatkâr olarak çalıştırılmanın yanı sıra ordunun asker ihtiyaçları içinde kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1983). Nüfus aktarımı olarak adlandırılan bu uygulamanın örnekleri tarih boyunca karşımıza çıkmaktadır.

I. Arğişti dönemi gelişmelerinden bir diğeri Mana ülkesinde çıkan ayaklanmalardır. Asur kışkırtmaları sonucu Urartu Devleti'ne karşı ayaklanmalar I. Arğişti'nin bu bölgeye sefere çıkmasına sebep olmuştur. 8 yıl süren bu seferler Horhor Yazıtları'nda ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

III. sütun:

“ülkem ... Savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Arğişti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Dadi boyunun (ülkesi) önünde ... Kulasi Dağı ... 11.439 erkek orada öldürdüm. Savaşçılar topladım ve kendi ülkemden götürdüm. Aynı yıl, Menabsuni Şehri'ne ve Duqama Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Ülkenin krali şehir ... ele geçirdim.... Buştı Ülkesi'nin Sarara Şehri'ni ele geçirdim... Babilu Şehri'nin ülkesine karşı... Baruata Ülkesi'ne ve Barsua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barsua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım ... 5(7).040 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at,... 9(7)87 büyükbaş hayvan ve 11... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Assur ordularını yendi ve Buştı Ülkesi'ni ve Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğişti der ki: Kaleler yaptırdım ve Surisilini ülkesini geliştirdim(?). Assur ordularına ülkem ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı

Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?). Assur (ordularını) kovaladım ... yaptım. Bana ait olan Dada boyundan komutan ... Aynı yıl ... Ülkesi'ne ve ... Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Arha Ülkesi'nin orada ... krali şehir... ve 60 (daha) şehirden erkek ve kadınlar esir aldım(?). Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ... Aburza Şehri'ni, ... Şehri'ni ve Qaduqaniu Şehri'ni ele geçirdim ... Ülkesi'ni ele geçirdim. Argiştı der ki: ... dağlık Mana Ülkesi'ne kadar ilerledim. 18.827 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Menua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, İani Ülkesi'ni ele geçirdi ve Mana Ülkesi'ni ve Buštu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: ... savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Menua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Eratele Şehri'ni (ve başka bir) Eratele Şehri'ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Aynı yıl, Mana Ülkesi'ne karşı ... (ve) Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tura [] Irmağı ... kayalıktaki tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm ... kadar ilerledim.” (Schulz, 1840: no. 4; Mordtmann, 1872: no. 33; Sayce, 1882: no. 39; Guyard, 1883: 519; Sayce, 1888: 15-16; Sayce, 1890: 122-125; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 159-165).

IV. sütun:

“18.243 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 790 ... at, 100 deve, 22.529 büyükbaş hayvan ve 86.830 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiştı der ki: Tanrı Haldi

uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ve İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ve Assur dağlarına(?) kadar ilerledim. 6.471 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 286 at, 2.251 büyükbaş hayvan ve 8.205 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve Buštu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Aşqai Vadisi'ni ve Ugiști Ülkesi'nin Şatiraraga Bölgesi'ni ele geçirdim. Uuşini Ülkesi'nin güney (?) (tarafını) bıraktım ve dağlık Alate Bölgesi'ne kadar ilerledim. Ülkeyi yaktım ve şehirleri yerle bir ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 7.873 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 290(?) at, 101 deve, 4.909 büyükbaş hayvan ve 19.550 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiști der ki: ... Argiştihinili Şehri'ni yaptım ve Muna

Irmağı'ndan 'Aza Ülkesi'ne kadar bir kanal açtım ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Šivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argiști der ki: ... ordunun bir bölüğü(?) ... Mana Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ..." (Schulz, 1840: no. 5; Mordtmann, 1872: no. 34; Sayce, 1882: no. 40; Guyard, 1883: 519- 520; Sayce, 1888: 16; Sayce, 1890: 125-128; Meşçaninov, 1927: no. 11; Friedrich, 1933: 14-41, no. 2; Vrouyr, 1952: 12; Payne, 2006: 165-168).

V. sütun:

" ... Argiști der ki:... kovaladım ve kaleler ele geçirdim. O yerde(?) ...Ülkesi'ni harap ettim ve şehirleri yaktım. 3.270 kişi (o yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 170 at, 62 deve, 2.411 büyükbaş hayvan ve 6.140 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Tuarasi Ülkesi'nin vadisine(?) ve Gurqu Ülkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Argiști der ki: Tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş bağışladı(?)... Adı "Dainala" olan kanalı açtım. Surili Ülkesi'ne bolluk getirdim. Menua oğlu Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Šivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Savaşçılar topladım ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Buštu Ülkesi'nin Uihika Şehri'ne kadar ilerledim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 13.979 kişi (o yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 308 at, 8 bin X yüz 21 büyükbaş hayvan ve 32.538 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve

Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Menua oğlu Argiști der ki: Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Tahkimattı, krali şehir Simerihadiri'yi güç kullanarak ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiști der ki:... Etiuni Ülkesi'nin Ardini Şehri'nden... duydum. Aynı yıl yine ordular topladım. Menua oğlu Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili İllkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İsqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Argiști der ki: Tanrı Haldi büyüklüğüyle Uiteruhi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uiteruhi Ülkesi'ni ele geçirdim, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. ... Amegu[] Şehri'ni ... Uiteruhi Ülkesi'ni ... yazıt diktirdim ... krali(?) ... geri vererek(?) ... altında?) ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1 bin 2 yüz X on X at, 29.504 büyükbaş hayvan ve 60 bin ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, dağlık Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Argiști der ki: Tariu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve güç kullanarak tahkimattı onbir kaleyi ele geçirdim. Tanrı Haldi'ye ... orada ... Menua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş başışladık) Birçok yapı ve kale yakıp yıktım. Orada bir yazıt diktirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim.” (Schulz, 1840: no. 6; Mordtmann, 1872: no. 35; Sayce, 1882: no. 43; Guyard, 1883: 520; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1890: 129-132; Payne, 2006: 168-174).

I. Argiști'nin ardından Urartu Devleti'ni yöneten isim II. Sarduri (M.Ö. 764-735)'dir. İlk seferini batıya yapan Urartu kralının bu seferi ile ilgili bilgileri biz Kömürhan/İzoli Yazıtı'ndan elde edebiliyoruz.

“Haldi ilerledi, O’nun silahı öldürücüdür. Şaşu’nun oğlu Hilaruda, Melitealhililerin Ülkesinin kralı, Argiştî’nin oğlu Sarduri’nin önünde baş eğdi. Haldi güçlüdür. Haldinin silahları güçlüdür. Sarduri şöyle der: Sarduri ilerledi Fırat pürüzsüzdü (durgundu). Oradan karşıya geçen hiçbir kral yoktu. Ben Tanrı Haldi’ye dua ettim. Urartu tanrıları, Teişeba’ya, Şivini’ye dua ettim. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler, bana yol açtılar Tumeişki önünde, askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim. Kawala’nın güneyini aldım. Karnişi’ye dek vardım. Melitea’nın kuzeyindeki dağlık bölge olan. Ben Zaşpa’nın gerilerindeki Muşani’ye dek gittim. Ondört kale ve yetmiş kenti bir günde ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, kentleri yaktım. Elli savaş arabası ele geçirdim. Savaştan dönerken Şasi’yi, Hilaruda’nın krali kenti muhasara ettim. ki bu kent tahkim edilmişti, savaşla onu aldım. Eşya, erkek, kadınları oradan alıp yurduma getirdim. Sarduri şöyle der: İçeri girip emrettim ‘Melitea muhasara edilsin’. Hilaru’da geldi, önümde ayaklarıma kapandı ve kendini affettirmek istedi. Merhamet gösterdim. Altın, gümüş, eşyayı ganimet olarak Urartu’ya taşıdım. O’nu vergiye bağladım. Dokuz kaleyi o ülkeden ayırıp kendi topraklarıma kattım.” (HchI, 1955-57: 130 vd.; UKN I, 1960: 158; Kalaç, 1956: 349 vd.; Beran, 1957: 133 vd.; Kaspar, 1986: 113 vd.).

II. Sarduri bu yazıtta Fırat’ı geçtiğinden bahsederek, 14 kale ve 70 kenti bir günde ele geçirdiğini anlatır. Batı seferinden sonra Kuzey Suriye’ye yönelmiştir. Bu topraklarda Asurla mücadele eden kral daha sonra Urmiye bölgesine sefer düzenlemiştir. Urmiye bölgesine de sefer düzenlemiştir. Bölgeye yaptığı seferler sonucunda Mana ülkesi ve Baruata ülkesini tekrar Urartu egemenliğine almasını Analı Kız Yazıtı’nda şöyle anlatmaktadır:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi’ni ele geçirdi. Argiştî oğlu Sarduri’nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Argiştî oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilü Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, Babilü Ülkesi’ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi’ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. (Onu)

güç kullanarak ele geçirdim. Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm. 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.” (UKN I, 1960: 155; Payne, 2006: 208 vd.).

II. Sarduri, batı seferlerinin sonunda doğu ve kuzey bölgelerinde ayaklanan topluluklar üzerine sefere çıkmıştır. Bu seferler sonucunda, Mana, Babilu ve Baruatı ülkelerinin yanı sıra, Urmiye ve Gökçe Göl (Sevan) arasında bulunan Abia(ni) Veirda, İrkua, İrua ve Puinialhi bölge kabileleri yenilgiye uğratılmıştır (UKN I, 1960: 155; Erzen, 1992: 33; Çilingiroğlu, 1994a: 83; Salvini, 1995: 80 vd.). Urartu kralı bu seferlere paralel olarak kuzeyde bulunan Kulha-Kolhis üzerine bir sefer daha düzenlemiştir (Diakonoff-Kashkai, 1981: 68-69; Ceylan, 1994: dipnot: 672).

Urartu kralı, M. Ö. 746 ve M. Ö. 744 yılları arasında Kuzey Suriye üzerindeki gücünü arttırmak için Kumahalhi ve Kuştaspili ülkelerine karşı seferler düzenlemiş ve bu ülkeleri yenilgiye uğratmıştır (Diakonof-Kashkai, 1981: 70; Çilingiroğlu, 1994a: 84; Salvini, 1995: 83 vd.).

Asur Devleti’nde meydana gelen iç karışıklıklar Suriye ve Anadolu’daki vassal devletlerin Asur’dan ayrılarak Urartu’ya bağlanmasına neden olmuştur. Arami prensi Bit-Agusi, Malatya kralı Sulumili, Maraş kralı Tarhulara, Que (Kilikya) kralı Urikki ve Kommagene (Adıyaman-Gaziantep) kralı Kuşaşpi vb. krallar Asur’a karşı Urartu ile ittifak yapan krallardır (Maxwell-Hyslop, 1959: 65; Erzen, 1982: 32; Çilingiroğlu, 1994a: 86 vd.).

M. Ö. 745/744-727 tarihinde Asur tahtına çıkan III. Tiglath Plaser, Asur Devleti’nin yeniden toparlanmasını sağlamıştır (Belli, 1982: 166; Çilingiroğlu, 1994a: 84 vd.; Salvini, 1995: 72 vd.). Asur ve Urartu Devletleri’nin karşılıklı yayılma politikaları sonunda, II. Sarduri ve müttefikleriyle, III. Tiglath-Plaser bugünkü Urfa yakınlarındaki Halfeti’nin kuzeyinde yer alan Arpad adlı mevkiye savaşmışlar ve Urartu Devleti mağlup olmuştur. Başkent Tuşpa’ya kadar ilerleyen Asur ordusu Tuşpa kalesini uzun süre muhasara etmesine rağmen kaleyi ele geçirememiştir (Lehmann-Haupt, 1910:

483; 1926: 334; Belli, 1982: 165; Erzen, 1992: 34; Çilingiroğlu, 1994a: 86-87; Salvini, 1995: 84 vd.). III. Tiglath-Plaser sefer yıllıklarının bir bölümünde Tuşpa'ya kadar ilerleyişini şu sözlerle ifade etmektedir:

“...Sarduri'yi Turuspha şehrine hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrin kapısının önünde öldürdüm. Krali heykelimi yaptım ve Turuspha önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım...”(Erzen, 1992: 34 vd.; Salvini, 1995: 84 vd.).

II. Sarduri'den sonra tahta çıkan I. Rusa (M.Ö. 735-714) Urartu Devleti'nin Asur yenilgisiyle parçalanma noktasına geldiği bir dönemde ülkenin başına geçmiştir. Kuzeyden gelmekte olan “atlı kavimlere” Kimmer ve İskitler'e (Tarhan, 2002: 598) karşı savunma amaçlı “Haldi” ve “Teişeba” kalelerini kurmuştur (UKN I, 1960: 266). Bölgede ayaklanmış olan Uelikuhi ülkesi kralını mağlup etmiştir. Bölgede yeniden merkezi idareyi güçlendirmek için merkezden valiler göndermiştir.

I. Rusa, Gökçe Göl'ün batısı ile güneyinde yer alan Arahu(ni), Lueru(ni), Arkiki(ni) ülkelerini ele geçiren I. Rusa krallarını esir etmiştir. Ayrıca Gurkumeli, Şanatua, Teriuşia, Rişua, Aria, Zama, İrkima, Ela, Erieltua, Aidamaniv, Guria, Alzira, Pirua, Şila, Uidua, Ateza, Eria ile Azemerum bölgelerini Urartu topraklarına katmıştır (UKN I, 1960: 266).

Urartu kralı kuzeye yaptığı seferi tamamladıktan sonra güneye yönelmiştir. Urartu için çok büyük değeri olan Musaşir/Ardini ilk hedefi olmuştur. Topzava yazıtından anlaşıldığına göre Musaşir/Ardini şehrinin kralı Urzana, Rusa'nın huzuruna çıkmış ve ona bağlılığını bildirmiştir. I. Rusa onu bağışlayarak valiliğine devam etmesini sağlamıştır (UKN I, 1960: 264).

Asur Devleti'nde III. Tiglat-Pileser'in yerine tahta çıkan V. Salmanassar uzun süre tahtta kalamamıştır. M.Ö. 721 yılında tahtı zorla ele geçiren Sargon devleti kısa sürede derleyip toparlamayı başarmıştır. Sargon, Kuzey Suriye'de isyan çıkaran Hamath başta olmak üzere Arzad, Damascus ve Samaria'yı cezalandırmıştır. Kuzeybatı İran'da M.Ö. 719'dan beri bir karışıklık bulunmaktadır. Mana kralı İranzu, Zikurtu beyi Metatti'ye karşı başarısız olmuş bir kısım topraklarını kaybetmiştir. Durumdan faydalanmak isteyen I. Rusa M.Ö. 716'da Mitattili Zikurtu ve Uışdiş beyi Bagdatti

destekler. Asur yanlısı Mana kralına karşı yürümelerini sağlar. Bu sırada Mana kralı İranzu'nun yerinde Aza bulunmaktadır. Müttefikler Aza'yı Uuaş Dağında kuşatırlar, yenilgiye uğrattıkları kralı öldürürler. Asur kralı Sargon olaylara seyirci kalmaz ve Uışdiş beyi Bagdatti'yi yakalattıktan sonra Aza'nın öldürüldüğü Uuaş dağında derisini yüzdürür. Mana tahtına Aza'nın kardeşi Ullusunu geçer. Ullusunu daha sonra Urartu yanlısı davranmaya başlayınca Sargon tekrar bölgeye gelir. Ullusunu cezalandırılır. Ancak Ullusunu kendini affettirmeyi başarır ve vergi vermek koşulu ile tahtında oturmaya devam eder (ARAB II, 1926-27: 6; Lie, 1929: 9 vd.; Wincler, 1989: 97 vd.).

Mana kralı Ullusunu, I. Rusa ile iyi geçinebilmek için Mana şehirlerinden bazılarını Urartular'a vermiştir. Hemen harekete geçen Asur kralı Sargon birçok şehri ve kaleyi ele geçirmiş ve Urartuları tamamen Batı İran topraklarından atabilmek için hazırlık yapmaya başlamıştır. M.Ö. 714 yılında Urartu Devleti'ne karşı düzenlenen sefer tarihte "Sargon'un sekizinci seferi" olarak adlandırılmaktadır. Asurlu kâtip Nabu-şallim-şunu tarafından seferle ilgili bilgiler derlenmiş ve Sargon tarafından "tanrıların babası Asur'a" sunulan bir mektupta anlatılmıştır (Thureau-Dangin, 1912: 1 vd.; Rigg, 1942: 130 vd.; Wright, 1943: 133 vd.; Çilingiroğlu, 1976-77: 235 vd.; Levine, 1977: 135 vd.; Mayer, 1983: 65 vd.; Çilingiroğlu, 1984_b: 1 vd.; Deller, 1984: 97 vd.; Salvini, 1984: 55 vd.; Muscarella, 1986: 465 vd.; Salvini, 2006_b: 459 vd.).

M.Ö. 714 yılının Du'usu ayında (Haziran veya Temmuz ayı) Kalah'dan yola çıkan Asur kralı Mana boylarının desteğini alan Urartu ordusu ile Uuaş dağı yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. Asur kralı Sargon galip gelirken I. Rusa yenildiğini anlayarak savaş alanından kaçmıştır.

"...onu ise ordugâhının kalabalığına (?) kilitledim, onu altındaki atlarını ok uçları ile vurdum. O, kendi hayatını kurtarmak için savaş arabasını bıraktı ve bir kısrağa binip kaçtı..."

Musaşir/Ardini şehrinde bulunan Haldi tapınağı yağmalanmış ve Urartular'a ait olan çok sayıda ganimet listelenerek Asur'a götürülmüştür. Bu ganimetlerin listelenerek götürülmesi sahnesi Sargon'un Dur-Şarrukin'de bulunan sarayının duvarlarında resmedilmiştir (Botta-Flandin, 1849-50: fig 142-143) (Fotoğraf 3).

I. Rusa'nın ardından tahta II. Arğiști geçmiştir. (M.Ö. 714-685) II. Arğiști dönemine ait yazıtlar imar faaliyetleri ve sefer yazıtlarıdır. Bu döneme ait önemli bilgiler veren yazıtlardan biri Van ili Erciş ilçesi, elebibabağ'da bulunan yazıttır.

“Arğiști der ki: NA ANŞU-Nİ ŞEHR... Quriakai ülkesi... Yer orak (?) idi, hiç... yoktu orada. Ne ekilmiş tarla, ne üzüm bağı, ne meyve bahçesine de kanal orda yapılmıştı. Tanrı Haldi bana buyruk (?) verdiğıne göre (?) ...göl yaptım...” (UKN I, 1960: no. 275; HchI, 1955-57: no. 125; Payne, 2006: 278).

Yazıt üretim faaliyetleri, sulama kanalları ile ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir. II. Arğiști dönemine ait diğerk önemli bir yazıt ise Razlık (Payne, 2006: 275) yazıttır. Bu yazıt, Batı İran'da Erdebil'den Hazar Denizine giden yolda bulunan Savalan Dağı eteklerinde Sarab'da tespit edilen iki yazıttan birisidir (Benedict, 1965, 35). Yazıtta;

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Arğiști der ki: Arhu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ... Uşulu Ülkesi'ni ve Buqu Ülkesi'ni ele geçirdim. Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni ve Tuisdu Ülkesi'ni ele geçirdim ve büyük İruqima Şehri'ni de ele geçirdim. Ele geçirdiğim ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Ayrıca bu kaleyi güç kullanarak aldım (ve yeniden) yaptırdım. (Oraya) “Arğiști -irdu” adını verdim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin bastırılması için (yaptım). Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğiști güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Arğiști der ki: Her kim ad(ım)ı tahrip ederse veya her kim bu yazıtı karşı suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler.” (Benedict, 1965: 35-40; UKN II, 1971: no. 445; Payne, 2006: 275).

ifadeleri yer alır. Yazıt, Urartu Devleti'nin doğuya doğru genişleyen sınırlarını göstermesi açısından önemli bir yazıttır.

II. Arğiști döneminde Urartu Devleti açısından en büyük problem Kafkaslar'dan Anadolu'ya yönelen Kimmerler'dir. Urartu döneminin en önemli kalelerinden biri olan,

Erzincan İlinin 20 km doğusunda bir tepe üzerinde yer alan Altıntepe Kalesi²¹'nin, II. Arğişti'nin Kimmerler için aldığı önlemler dâhilinde yaptırıldığı düşünölebilir.

II. Arğişti den sonra Urartu tahtına II. Rusa (M.Ö 685-645) geçmiştir. II. Rusa dönemi ile ilgili bilgilerin bir kısmını çağdaşı Asur kralı Esarhaddon'un yazıtlarından öğrenmekteyiz (ARAB II, 1926-27, 236). II. Rusa zamanında Urartu Devleti'nde geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanı sıra idari ve ekonomik yeniliklerle birlikte askeri ve kültürel alanlarda da ilerleme görölmektedir (Çilingiroğlu, 1994a:102).

II. Rusa, Kimmer akınlarına karşı Karmir-Blur/Teişebaini, atlı kavimler saldırılarına karşı Kuzeybatı İran'da Bastam/Rusa-i URU-TUR, Toprakkale/Rusahinili kalelerini yaptırmıştır (Çilingiroğlu, 1994a: 105; Salvini, 2006:114). Doğu Anadolu'da Ayanis/Rusahinili ve Adilce vaz Kef Kalesi, Urmiye Gölü çevresinde bulunan Kale Siah, Kız Kalesi, Danalu kaleleri de II. Rusa'nın imar faaliyetleri sonucu yaptırılmıştır (Çilingiroğlu, 1994a: 106).

II. Rusa, kalelerin yanı sıra sulama sistemine önem vermiş, yeni bağlar ve bahçeler kurmuş ve yeni sulama kanalları yaptırmıştır. Rusa/Keşişgöl Barajı, Köşebaşı Barajı, Yakup Barajı, Kurutaş Barajı ve Sıhke Göleti II. Rusa döneminde yaptırılan baraj ve göletlerden bir kaçıdır.

Dış politika açısından ise çok başarılı politikalar gerçekleştiren II. Rusa Kimmerler ile dostça ilişkiler kurarak onlarla müttefik olmuştur (Ceylan, 1994: 211 vd.). Urartu Devleti ile Kimmerler arasında nasıl bir ilişki olduğunu kesin olarak bilmemekteyiz. Ancak Kimmerler'in Gökçe Göl civarında yerleşmesine izin verdikleri düşünölebilir. Kimmerler ile Rusa bir anlaşma yapmışlardır. Yapılan anlaşma sonucunda, Kimmerler'in büyük bölümü Urartu topraklarından geçerek batı ve güneybatı Anadolu'ya girmişlerdir. Bu durumu lehine çeviren Rusa, batıda Muşki ve Hate ölkeleri üzerine sefere çıkmış ve bu ölkelerden kadın ve erkekleri sürgün etmiştir (UKN, 1960: 278; Salvini, 2006: 119). Kimmerler'in desteği ile Supria²² bölgesi egemenlik altına alınmıştır (Piotrovskii, 1969: 126; Dönmez, 2002: 33-44).

II. Rusa Kimmerler'e uyguladığı politikayı İskitler'e (Asgusai) karşı da uygulamıştır. Herodotos'a göre Kafkaslardan Kimmerler'i kovalayan İskitler yollarını

²¹ Altıntepe Kalesi kazıları için bkz: Özgüç, 1961; Özgüç, 1966; Özgüç, 1969; Karaosmanoğlu, 2011; Karaosmanoğlu - Yılmaz, 2012; Karaosmanoğlu - Korucu - Yılmaz, 2014; Karaosmanoğlu - Korucu, 2015.

²² Supria, muhtemelen Diyarbakır'ın kuzeybatısında yer alır. Bkz; Çilingiroğlu, 1994a: 104.

şasıarak Med ülkesine gelmişlerdir (Herodotos IV: 12). M.Ö. 679 yılında Asur kralı Esarhaddon İskitler'i yenilgiye uğratmıştır. Ancak Asur kralı bu galibiyetine rağmen İskitler'in Mana ülkesine yerleşmesine engel olamamıştır. II. Rusa uyguladığı İskit politikası ile hem İskitler'le müttefik olarak bölgede yeniden güç sahibi olmuş hem de Asur Krallığı'nın baskısından kurtulmuştur. İskitler'in Batı İran'da 28 yıl egemenlik sürecek bir devlet kurmaları Asur için sıkıntılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. M.Ö. 673'de İskit kralı İşparkai bir savaşta ölünce yerine Bartatua (Partatua) geçmiştir. Yeni kral gücünü göstermek için Esarhaddon'un kızını ister. Asur kralı kızının istenmesini Omen metinlerinde anlatır (Olmstead, 1975: 359-360; Ceylan, 1994: 213-214).

“Şamaş Büyük Tanrı, sana soruyorum, bana kesin cevap ver; İskuza Ülkesinin kralı Kral Bartatua, Asur kralı Assarhaddan'a bir prenses hakkında elçiler yollayan ve ona, bir prensesi karı olarak veren Asur kralı Assarhaddan

Acaba, İskuza kralı Bartatua, Asur kralı Assarhaddan ile, iyilik getirecek dostça sözler konuşacaklar mı? ve Asur kralı Assarhaddan yeminlerini tutup, Asur için iyi olan şeyleri yapacaklar mı? Şamaş, Büyük Tanrı, sen bana karar verip, böyle olmasını emrettin mi? Duyacakmıyız, görecekmiz?...

Sana soruyorum, Büyük Tanrı Şamaş, Asur kralı Assarhaddan'un İskuza kral Bartatua'ya bir prenses vermesi gibi, Bartatua'da Assarhaddan'un yeminlerini tutacak, ona dikkat edecek ve Asur kralı Assarhaddan'a iyilik getiren dostluk sözlerini söyleyip, Assarhaddan için iyi olanı yapacak mı?”

Asur ile olan iyi ilişkilerin sürekli olmadığını, M.Ö. 652 ile 625 yılları arasında Asurlular'ın, Babilliler ve Medler arasındaki anlaşmazlıklarında, İskitler'in Asur'un karşısında olduğu açıkça göstermektedir. Babilliler, Medler ve İskitler Asur'a karşı birleşerek saldırmış, Asur saldırılar karşısında çareyi Urartu Devleti'nden destek istemekte bulmuştur. Bunun üzerine II. Rusa diplomatik bir heyeti Asur kralına göndermiştir (ARAB II, 1926-27: 871; Ceylan, 1994: 214).

İki devletin ittifakı bölgede artık önemli bir güç olan Med tehlikesini önlemeye yetmemiş, Medler, Hamedan bölgesinde Kaştaritu adındaki kral idaresinde birleşmişler ve bölgenin önemli gücü olmayı başarmışlardır (Çilingiroğlu, 1994a: 110).

II. Rusa'dan sonra Urartu tahtına oğlu III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir (Erzen, 1984, 31-32). Babasının politikasını takip eden III. Sarduri, Asurbanipal'e elçiler göndermiş yardım talebinde bulunmuştur (ARAB II, 1926-27: 871; Tarhan, 1972: 183; Arutyunyan, 1974: 415 vd.).

“Babalarım krali babaları tarafından kardeşlik mesajı yollayan Urartu kralı İştari (Sarduri) o zaman tanrıların bana bahsettiği yüce gücü duydu... bana haberciler gönderdi... bana haber yolladı(ve) dedi ki; Efendimi, kralımı kutlarım ...”

II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartular, Ön Asya'daki güçlerini büyük oranda kaybetmişlerdir. Buna paralel olarak Asur Devleti'de M.Ö. 650'lerde eski gücünü kaybetmeye başlamış ve gittikçe güçlenen Medler karşısında zor durumda kalmıştır.

Medler ve İskitler bir ittifak kurarak ünlü Ninova kentini Asurlular'dan almış, Asur kralı Asurbanipal, Harran Ovasına çekilmiştir. M.Ö. 605 yılında ise Kargamış'ın düşmesiyle Asur Devleti tamamen yıkılmıştır.

Bu durum Ön Asya'daki dengeyi değiştirmiş, başta İskit ve Babil gibi önemli politik güçlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Babil kronikleri, İskitler'in M.Ö. 609'da Urartu sınırlarına yaklaştıklarını, Yukarı Dicle havzasındaki Urartu bölgesini hâkimiyetleri altına aldıklarını göstermektedir. Bunun en belirgin delilleri de Çavuştepe²³ ve Karmir-Blur kazılarında ele geçirilmiştir. Bu kazılarda İskit silah ve eserlerinin bulunması Urartu Devleti'nin İskitler tarafından yıkıldığını doğrulamaktadır (Durmuş, 2008: 34).

Urartu Devleti ile ilgili son bilgiler Eski Ahit'te geçmektedir. Yeremya, M.Ö. 594 yılında Kral Zedekiah'tan, Urartu, Mana, İskit ve Medler'in Babil üzerine saldırmasını ister.

²³ Çavuştepe kazıları için bkz: Erzen, 1966; Erzen, 1973; Erzen, 1977; Erzen, 1978a; Erzen, 1978b; Erzen-Bilgiç, 1962; ; Erzen-Bilgiç, 1971; Çavuşoğlu, 2015.

M.Ö. VI. yy'ın başında Urartu ülkesi: Medler ve Lidyalılar arasında mücadele konusu olmuş, sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu toprakları Medler'in hâkimiyetinde kalmıştır (Belli, 1982: 207). Urartu adı bu tarihten sonra Yakındoğu yazılı kaynaklarında görülmemektedir (van Loon, 1966: 1; Çilingiroğlu, 1997a: 47).

Urartu coğrafyası daha önce yapılan çalışmalarda; doğuda İran-Azerbaycan, batıda Fırat Nehri, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Vadisi, güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyini de içine alan geniş bir bölgeye hâkim olarak çizilmiştir (Salvini, 2006: 7). 2000-2017 yılları arasında A. Ceylan başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından yapılan yüzey araştırmalarında Urartu Devleti'nin kuzeydeki sınırının Erzurum-Tortum Kapıkaya Kalesi ve kuzeybatıda Erzincan-Refahiye'nin batısına kadar yayıldığı bilinmektedir (Özgül, 2015; Ceylan - Özgül, 2016) (Harita 1). Bu bölgelerde yapılan araştırmalarda Urartu dönemine tarihlenen çok sayıda kale, kaya mezarları ve keramik örneklerinin tespit edilmesi bu durumu kanıtlamaktadır. Günümüzde devam eden kazı, yüzey araştırması, doktora ve yüksek lisans çalışmaları ile Urartu coğrafyasının sınırları yeniden belirlenecektir.

Urartu Kral Listesi²⁴

Aramu (M.Ö. 850-840)

Sarduri I (M.Ö. 840-830) (832-825)

İşpuini (M.Ö. 830-810)

Menua (M.Ö. 810-786)

Argišti I (M.Ö. 786-764)

Sarduri II (M.Ö. 764-735)

Rusa I (M.Ö. 735-714)

Argišti II (M.Ö. 714-685)

Rusa II (M.Ö. 685-645)

²⁴ E. F. Schultz'la başlayan Urartu araştırmaları Türk ve yabancı bilim adamları tarafından günümüzde de sürdürülmektedir. Bilim adamlarının yaptığı araştırmalar Urartu tarihi ve kültürü hakkında pek çok bilgi sunmaktadır. Ancak Urartu Kral Listeleri bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilim adamları farklı kral isimleri ve farklı tarihler öngörmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: HchI, 1955-57: 1; Piotrovsky, 1959: 41-42; Akurgal, 1968: 2; Kroll, 1984: 152; Zimansky, 1985: 99; Zimansky, 1998: 24; Gladky, 2001: 795.

Sarduri III (M.Ö. 645-635)

Sarduri IV (Erimena) (M.Ö. 635-625)

Rusa III (M.Ö. 625-609)

Rusa IV (M.Ö. ..?-585)

1.2. URARTU DEVLETİ'NDE KÜLTÜR ve MEDENİYET

1.2.1. Mimari ve Sanat

Urartu Devleti'nin kurulduğu bölgenin coğrafi şartları göz önünde bulundurulduğunda, Urartu öncesi dönemde herhangi bir planlı yapılaşma ve örgütlü bir ekonominin olmadığı gerçeği ortaya çıkar. Ele geçirdiği ülkelerde, bölgenin sert iklim şartlarını ve kayalık- dağlık yapısını dikkate alarak düzenlemelere gittiği, merkezden atanan valilerle güçlü bir idari mekanizma kurduğu görülür (Salvini, 2006: 134). Urartu Devleti, birçok valiliklere ayrılmış bir çeşit memur devleti gibidir. Vilayetlerde her çeşit erzak ve malzeme devletin hizmetine hazır halde bulundurulurdu. Urartu'nun sınır bölgelerinde, krala bağlı beylikler yer alırdı. Bu beylikler krala vergi verirken, iç işlerinde bağımsızlardı.

Urartular, bilinçli bir şekilde bölge planlamacılığı yapmışlardır. Fethettikleri yerleri tarım ve hayvancılık açısından geliştirerek; sulama kanalları, savunma amaçlı kale ve dini yapılarla ele geçirdikleri bölgeleri imara ve bayındırlık faaliyetlerine açık hale getirmişlerdir (Tarhan, 2000: 191 vdd.; Sağlamtimur, 2001).

Urartu kale mimarisinin temel yapı taşı bazalt-andezit ve kalkerden oluşmaktadır. Yaygın olarak kullanılan bir diğer yapı malzemesi de ahşaptır. Ahşap malzemeler sadece hatılarda kullanılmamış, aynı zamanda yatay olarak duvar örgüleri içinde de yer almıştır. Urartu kaleleri genellikle, 2-3 m'lik taş temeller üzerine 120 kerpiç sırası inşa edilerek yapılmışlardır (Çilingiroğlu, 1983a: 37). Kaleler, bazen tek bazen çift sıra surla çevrili olabilir. Bu surların bazen bir tepenin üstüne yakın bir yere yapıldığı bazen de kalenin bulunduğu tepenin eteğine yakın bir yere yapıldığı görülmüştür. Urartu kalelerinin, genellikle yüksek tepelere yapıldığı anlaşılırken, Aşağı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi, yolları veya maden yataklarını kontrol edebilmek için alçak yerlere de inşa edildiği görülür (Çilingiroğlu, 1983: 28; Belli-Ceylan, 2005: 175

vd.). Urartu mimarlığının önemli yapılarından biri de tapınaklardır. Urartu tapınakları, genellikle kare planlı, kare cellalı ve kule tipi yapılardır. Günümüze kadar ayakta kalmayı başaran, bir Urartu tapınağı söz konusu değildir.

Urartu krallarının Doğu Anadolu'ya altın çağını yaşatan faaliyetlerinin başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelir. Krallar bıraktıkları yazıtlarda da bu eserleri hakkında bilgi vermiştir. Rusa Barajı yazıtında:

“Birçok iyi eser yaptım. Derelerin ve kaynakların suyunu bir gölde biriktirdim. Buna Rusa Gölü adını verdim. Orada Rusahinili şehrine bir kanal açtırdım...”

ifadeleri yer almaktadır (ClCh,1928-35: tab. 38; UKN I, 1960: no. 268; Hchl, 1955-57: no. 121; Çilingiroğlu - Salvini, 1995: 121; Payne, 2006: 285-286).

Bu sulama yapılarıyla tarım; hayvancılığın yanında ekonomik bir güç olmaya başlamıştır. Baraj gölet ve sulama kanallarından alınan sular, küçük ova ve vadilerde yapılan tarıma can vermiştir. Urartu Devleti'nin “Hidrolik Uygarlık” olarak anılmasını sağlayan bu yapıların % 35'i bölge deprem kuşağında olmasına rağmen günümüze kadar ulaşmış ve işlevlerini sürdürmüştür (Belli, 1996a: 632 vd; Belli, 2000: 394 vd.).

Urartu Devleti'nin sulama tesislerindeki başarısında, hiç şüphesiz madencilikteki ustalıkları etkili olmuştur. Demirden yapılan çalışma aletleri baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca metreküp taşın çıkarılmasında, kolay ve çabuk işlenmesinde çok büyük rol oynamıştır. Yine demirden yapılan kazma ve kürekler, kilometrelerce uzaklıktaki sulama kanallarının açılmasında, milyonlarca metreküp toprağın kazılıp atılmasında, kanal baraj ve göletlerin yapılmasında kullanılmıştır. Bu yapılara Menua/Şamran Kanalı, Rusa Barajı, Süphan Barajı, Memedik Gölet'i örnek olarak gösterilebilir (Belli, 1996a: 632 vd; Belli, 2000: 394 vd.).

Urartu Devleti'nin maden üretme ve işleme açısından çok önemli bir konuma gelmiş olduğu görülmektedir. Kazılarda demir, bakır, altın gümüş ve tunçtan üretilen eserler ortaya çıkarılmıştır. Van Gölü Havzası ve civarında zengin demir yataklarının olduğu bilinmektedir. Demirden yapılan eserlerin çokluğu demirin yoğun olarak üretildiği ve kullanıldığının bir göstergesidir. Urartular, demirin yanı sıra bakır ve tuncu da yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Demirden ve tunçtan yapılan madeni eşyalar Urartu kalelerindeki yöneticiler denetiminde estetik bir anlayışla şekillendirilerek bol

bir şekilde üretilmiştir. Özellikle tunç eşyalar Urartu sanatının oldukça önemli bir kısmını oluşturmuştur. Gerek yönetici kesim gerekse halk kesimi tarafından yoğun bir şekilde kullanılan tunç alaşımı, sadece madeni silahların değil Urartu takı sanatının da önemli bir bölümünü oluşturmuştur (San, 2005: 73). Adak Levhaları (Sevin, 2005: 93), Ordu'nun savaş gereksinimlerini karşılayan; kılıç, kalkan, miğfer, ok uçları, kemerler, at koşum takımları (van Loon, 1966: 121 vd.) ile süsleme ve takı sanatına ait küpeler, bilezikler, süs iğneleri ve fibulalar gibi birçok sanat eseri Urartuların bu alandaki becerisini ortaya koymaktadır.

Urartu Devleti'nin kullandığı madenleri üç bölgeden temin ettiği bilinmektedir. Birinci bölge olan Adıyaman-Malatya-Elazığ ve Tunceli'den genellikle, altın, gümüş, bakır ve demir elde edilmekteydi. İkinci bölge, Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman bölgesinden ise gümüş, kurşun ve bakır çıkarıyorlardı. Urartuların üçüncü maden bölgesini de, Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri bölgesi oluşturuyordu (Belli, 2000: 372). Buradan da yine altın, gümüş, bakır, gümüşlü kurşun vb. madenler çıkartılarak üretime hazır hale getiriliyordu (Belli, 1985: 372).

Urartular ayrıca çanak-çömlek üretiminde de önemli eserler meydana getirmişlerdir (van Loon, 1966: 131). Urartuların gündelik yaşamına ilişkin olarak yapılan, kırmızı renkli çanak çömleklerin yanı sıra bezemeli vazolar ve çeşitli şekillerdeki ritonlar Urartuların keramik işleme sanatındaki hünerlerini sergilemektedir (van Loon, 1966: 29 vdd.). Sosyal sınıf ayrılığına dayanılarak yapılan saray keramikleri, parlak, kırmızı ve cilalı olup "Bianili" olarak adlandırılırlar. Bianili olarak yapılan bu keramiklerde, yuvarlak veya yonca ağızlı, halka tipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar ve yüksek ayaklı kadehler yoğun olarak görülen formlardır. Halk için yapılan keramikler ise aynı teknikte yapılmasına rağmen daha sade ve daha basit tarzda olup devetüyü ya da pembe renkte üretilmişlerdir. Urartu halkının günlük hayatta kullandıkları keramikler, genelde sıradan bir eşya olarak görüldüğü için herhangi bir sanatsal endişe taşımadan imal edilmişlerdir (Salvini, 1995: 140). Saray ve halkın günlük kullanımı için üretilen keramikler dışında, bir de ürünleri depolamak için büyük çaplı pitoslar yapılmıştır. Kalın ağızlı ve oldukça büyük olan bu pitosların üzerine aldığı miktar ve ölçüleri hiyeroglif veya çivi yazısıyla yazılmıştır. Hayvan motifli tutamaklar, ritonlar dini amaçlı düşünülmüş olan diğer sanatsal eserlerdir (Sevin, 2005: 104 vd.).

Urartu sanatında heykel ve kabartma eserlerin sayısı oldukça azdır. Van'dan Gürcistan'a götürülen insan heykeli şimdilik tespit edilen tek örnektir. Alaköy (Van) yakınında bulunan Garibin Tepe'de yapılmış üç aslan protomu, Urartu plastik sanatında anıtsal hayvan heykellerinin varlığını kanıtlamaktadır. Urartu kabartma sanatının en önemli eseri şüphesiz Adilcevaz Kabartması'dır. Bu kabartma, Adilcevaz'da Ortaçağ'da iskân gören bir kale de tespit edilmiştir. Kabartmada bir boğa üzerinde ayakta duran Tanrı Teişeba betimlenmiştir. Ayrıca Van Müzesi'nde yer alan taş bir savaş arabası kabartması da bulunmaktadır.

Fildişi sanatı ise, Urartular'da yaygın bir sanat kolu değildir. Nadir örneklerine Erzincan-Altıntepe (Özgüç, 1969: 38-56) ve Van-Toprakkale'de rastlanır. Doğu Anadolu dışında, Karmir-Blur Kalesi'nde de fildişi eserlere rastlanılmıştır. Bu kalelerin yapım tarihleri dikkate alındığında Urartularda fildişi sanatının, M.Ö. VIII. yy sonu ile VII. yy'ın ilk yarısında kullanıldığı anlaşılr (Sağlamtimur, 2009: 485 vd.; Piotrovskii, 1967: 58-59; van Loon, 1966: 131).

1.2.2. Ulaşım

Doğu Anadolu Bölgesi'nin jeomorfolojik yapısı yol sisteminin şekillenmesinde önemli bir etkidir. Tektonik olaylar ve rüzgâr veya akarsu erozyonlarına bağlı olarak şiddetli kıvrımlar ve kuvvetli eğilimler bölgenin ana yapısını oluşturmuştur. Uzun ve sert geçen kışlar bölgede doğal yollar dışında ulaşımı neredeyse imkânsız kılmaktadır (Gürsoy 1974: 24 vdd.; Tarkan 1974: 19; Erinç 1953: 43 vdd.; Lehmann-Haupt 1910: 11/2, 731; Ceylan, 2008a: 43). Doğu Anadolu'da yılın en az dört ayının karlarla kaplı olmasının yanı sıra, birbirine paralel uzanan sık ve yüksek dağlar da ulaşım sistemini zorlaştıran coğrafi etmenleri oluşturmaktadır.

Urartu Devleti her şeyden önce Doğu Anadolu'da ilk kez gerçekleştirmiş olduğu geniş çaplı ulaşım ağı ile dikkat çeker (Belli, 1982:178 vd.). Urartu Devleti'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim koşullarına ve engebeli arazi yapısına uyum sağlayarak 250 yıl boyunca başarılı bir şekilde egemenliğini sürdürmesinde, yaptırmış olduğu yolların çok büyük bir etkisi olmuştur (Belli, 2007: 342 vd.). Devlet tarafından yaptırılan yollar yalnızca Doğu Anadolu'nun değil, aynı zamanda Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyası'nın da en eski ve düzenli yollarını oluşturmaktaydı.

Urartu Devleti'nin yol sistemini kurmasındaki en önemli etken merkezi yönetim anlayışıdır. Askeri seferler sonucu kazanılan toprakların devlete katılması, idari teşkilatlanmayı gerektirmiş ve böylece vilayetlere bölünen ülke valiler tarafından idare edilmiştir. Askeri, iktisadi ve ticari bakımdan önemli olan noktalarda kaleler inşa eden Urartu Devleti, ülkenin güvenliğini sağladığı gibi, bu kaleleri yol şebekeleri ile birbirlerine bağlayarak birer idare, kültür ve ticaret merkezi oluşturmuştur (Erzen, 1984: 30).

Urartu ulaşım ağının merkezini hiç şüphesiz başkent Tuşpa oluşturmaktadır. Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesine açılan bütün yolların merkezinde bulunan Tuşpa, hem devletin güvenliğini sağlayabiliyor hem de ticareti elinde tutabiliyordu. Urartu Devleti, oluşturduğu yollara günümüz kervansaraylarının belki de ilk örneklerini oluşturan istasyon niteliğinde konaklama merkezleri inşa ettirmiştir. Bingöl'ün Solhan ilçesinden başlayıp Harput'a kadar uzanan yol üzerindeki Zulümtepe, Bahçecik, Norşuntepe bu konaklama merkezlerine birer örnektir (Sevin, 1989: 458 vd.).

Urartu Devleti'nin çoğu günümüze kadar ulaşmış olan yolları üç ayrı güzergâhtan oluşmaktadır. Başkent Van'dan başlayarak devam eden üç ayrı yoldan ilki, Kral Menua döneminde yaptırılan Tuşpa-Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a ulaşan yoldur. Bu yol aynı zamanda, Urartu'nun Orta Anadolu'ya açılan ticaret yoluydu (Belli, 2007:348 vd.; N. Ceylan, 2016: 658).

İkinci yol ağı, Tuşpa-Körzüt-Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-Aras Vadisi-Kafkasya yoludur. Bu yol da Urartu ekonomisi için oldukça önemliydi. Bölgeye yapılan sayısız askeri sefer sonucunda sayıları on binlerle anılan büyükbaş ve küçükbaş hayvan, ganimet olarak ele geçirilerek krallığın merkezi bölgesine getirilmiştir. Hindistan-Afganistan- Kuzeybatı İran'dan gelen tarihi ticaret yolu, Doğubayazıt Kalesi önlerinden batı yönüne doğru ilerleyerek Diyadin-Taşlıçay-Ağrı-Eleşkirt-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan üzerinden Orta Anadolu içlerine, ya da Erzurum üzerinden Kuzey'de Trabzon Limanı'na ulaşmaktadır. Doğubayazıt Kalesi önlerinden kuzey yönüne doğru ilerleyen tarihi yol, bu yörenin en önemli geçidi olan Çilli Gediği'ni aştıktan sonra Iğdır Ovası ve Aras Vadisi'ne ulaşmaktadır. M.Ö. IX. yy'ın son çeyreğinden Urartu Devleti'nin yıkılışına kadar kuzeyde Kafkasya içlerine açılan bu

önemli tarihi yol, öneminden bir şey kaybetmeden yoğun olarak kullanılmıştır (Burney-Lang, 1971: 2; Belli, 2007: 350 vd.).

Üçüncü yol ağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden, Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur. Bu yol da Urartu Devleti'nin doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının taşıdığı değerli taşların merkeze ulaşmasını sağlayan önemli bir yoldu (Belli, 1977: 413). M.Ö. IX. yy'ın son çeyreğinden itibaren kullanılan bu önemli ticaret yolu, Urartu ekonomisinin can damarını oluşturmaktaydı. Doğuda Afganistan-Hindistan ve İran'dan ticaret kervanlarının taşıdığı değerli ve yarı değerli taşlar, kına, fildişi, çeşitli baharatlar, koku maddeleri ve kalay Urartu ekonomisine büyük bir canlılık kazandırmaktaydı. Anadolu ve tüm Eski Ön Asya Dünyası'na kalayın bu yoldan getirilmesi, ticaret yolunun önemini arttırdığı gibi, Urartu tunç endüstrisinin de devamlılığını sağlamıştır.

Urartu Devleti'nin yıkılmasından sonra, aynı yol güzergâhı Ortaçağ'da ve Osmanlı Devleti döneminde de kullanılmıştır. Özellikle Urartu ulaşım ağı, Pers Krallığı'nın ulaşım sistemini de büyük ölçüde etkilemiştir (Belli, 2007: 353).

Urartu karayollarından günümüze kadar kalan bir örnek de, Bingöl Dağları üzerindeki yoldur. Van'dan başlayarak, Elazığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru uzanan bu karayolu ortalama 5.40 m genişliğinde yapılmıştır. Yer yer taş kaplamalı olan bu yol üzerinde 25-30 km'de bir konaklama tesisi yer almaktaydı (Sevin, 2003: 229).

1.2.3. Dil ve Yazı

Hurrilerin halefleri olan Urartular, birbirleriyle çok benzeşen bir dil kullanmışlardır. Gramer ve temel ilkeler bakımından bu iki dil aynı filolojik temele dayanmaktadır. Bütün fiiller ya geçişsizdir ya da edilgendir. Her iki dilde de kullanılan kelimelerin büyük bir bölümü aynıdır (Belli, 1982: 196; Salvini, 2006: 208).

Urartuca birçok dille mukayese edilmiştir. Urartuca Türkçe gibi bitişken bir dildir. Başka bir deyimle bu dilde herhangi bir kelimenin isim olsun, fiil olsun sonuna eklenen eklerle manası değişmektedir (Balkan, 1985: 514 vd.). Urartuca; Akad orijinli olan çivi yazısı işaretlerinin, bir Akad dialekti olan Yeni Asur çivi yazısı versiyonuyla yazılmaktaydı. Örnek aldığı model gibi Urartu yazı sisteminde de; syllabogramlar (hece işaretleri), ideogramlar ve determinatif adı verilen belirteç işaretler bulunmaktaydı. Çivi

yazısını kullanan tüm halklarda olduğu gibi Urartu Çivi yazısı da soldan sağa okunmaktaydı. Urartular kayalara ve taşlara yazıyı yazmadan önce muhtemelen satır çizgilerini yerleştirmektedirler. Bu gelenek Urartuya özgü olarak görülmektedir. Yazıda kelimeler boşluklar bırakılarak birbirlerinden ayrılmaktadır (UKN II, 1971: 20). Kelimeler, satır sonunda bölünmemekte, bunun yerine bazı heceler arasında fazla mesafe bırakılmakta, ya da kelime aralarına fazla sayıda ünlü konulmaktaydı. Urartu metinlerinde yaygın olmamakla birlikte kelimelerin kısaltıldığı da görülür (Wilhelm 2004, 121).

Günümüze ulaşan Urartu yazılı belgelerinin çoğu çoğunlukla klişeleşmiş ifadelerin kullanıldığı resmi metinlerden oluşmaktadır. Bu nedenle dilin kelime dağarcığı ve tüm gramer özellikleri sınırlı kalmaktadır (Dinçol- B. Dinçol, 2011: 185).

Urartu Devleti'nde yazı oldukça anıtsaldır. Bunu özellikle ülkenin tüm bölgelerine yayılmış olan ve varlıklarıyla Urartu coğrafyasının neredeyse sınırlarının krokisini çizen kaya yazıtları belgelemektedir (Salvini, 2006: 206).

Urartular'da resmi veya ticari yazışmalar, pişmiş topraktan levhalar üzerine metin halinde işleniyordu. En önemli kitabelerini taş levhalar üzerindeki bina bloklarına veya kayalar üzerine yazmışlardır. Günümüze kadar ulaşan yazıt sayısı 500'ü geçmiştir (Giorgieri, 2013: 88). Bu kitabelerde, düşmanlarla yapılan savaşlardan, inşa edilen saraylardan, kutsal mabet ve tapınaklardan, su kanallarından ve dini konulardan sıkça bahsedilmektedir (Belli, 1982: 197; Salvini, 2006: 209).

Toprakkale, Altıntepe, Kayalidere, Armavir, Çavuştepe, Bastam ve Karmir-Blur kazılarında tespit edilen büyük erzak küpleri ve yonca ağızlı testiler üzerinde bulunan hiyerogliflerin büyük bir bölümü çözümlenmiştir. Küpler üzerine çizilen kap, keçi postu, tulum ve çuval gibi resimler küplerin dolma kapasiteleri ile ilgili ölçüleri göstermektedir (Payne, 2001; Dinçol- B. Dinçol, 2011: 180). Urartu Devleti'nin kuruluş aşamalarında yaygın olarak görülen hiyeroglif yazısı, devletin gücünü yitirdiği dönemlerde tekrar önem kazanmıştır. Bu da yazının gelişiminde ve kullanımında devletin gücü ile halka yansması yani ekonomi ile paralel bir seyir izlediğini göstermektedir (Belli, 1982: 196 vd.; Salvini, 2006: 217 vd.;).

Van çevresinde bilinen Körzüt (Dinçol-Kavaklı, 1976), Köşk, Karahan, Muradiye, Dağönü, Kevenli, Hazine Piri Kapısı (Belli-Dinçol, 1980), Yukarı ve Aşağı

Anzaf'ta ortaya çıkarılan Urartu yazıtları ve Van çevresi dışında kalan Kars-Hanak, Sarıkamış, Zivin ve Ağrı-Pirabat (Payne-Ceylan, 2003), Horasan-Yazılıtaş (Ceylan, 2002) yazıtları Urartu yazısı hakkında bilgi vermektedir. Urartu yazıtlarının sayısının kısa sürede artması ile Urartu dilinin hem gramatiksel özellikleri ve kelime hazinesi açısından yeni kazanımlar sağlanmış, hem de Urartu tarihinin karanlık yönlerine de ışık tutulmuştur.

1.2.4. Din ve Ölü Gömme Adetleri

Urartu dini hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birine sahip olan Piotrovskii, Urartu Devleti dinini incelemek için iki çeşit kaynağın olduğunu belirtmiştir: çiviyazılı vesikalar ve kabartmalar.

Bu kaynaklar ayrıntılı olarak incelendiğinde, resmi Urartu dini ve halk inanışları hakkında bilgiler elde etmemizi sağlar. Çivi yazılarındaki bilgiler sınırlı olmasına rağmen, bu belgelerden tanrıların isimleri, sunulan kurbanlar, mabetlerdeki süslemeler öğrenilmektedir. Dini karakterde olan mitler, dualar ve büyü mahiyetindeki metinlere rastlanmamıştır (Piotrovskii, 1965: 37).

Urartu Devleti, egemenliği altında bulunan ve çok geniş bir coğrafi bölgede yaşayan, birbirinden ayrı ve kapalı toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirip Urartulaştırmak amacıyla bir devlet dini oluşturmuştur. Resmi devlet dinindeki pantheona (tanrılar birliğine) fethedilmiş ülkelerin ve kentlerin tanrı ve tanrıçalarının yanı sıra eski totem inanışlarını temsil eden tanrılar da katılmıştır (Çilingiroğlu, 1998: 191).

Urartu Devleti'nin oluşumunda rol oynayan halklar farklı dinsel inançlara sahip olabilmekte ve farklı tanrılara ibadet edebilmekteydiler. Urartu kralları, merkezi otoritenin sağlamlığını ve sürekliliğini sağlamak için, ülke sınırları içerisinde bulunan uluslar ile daha sonra hâkimiyetleri altına aldıkları diğer ulusların inançlarına saygı göstermiş ve bu halklara ait tanrıları kendi panteonlarına katmışlardır. Bunun kanıtı Van il merkezi sınırları içerisindeki Meherkapı (Haldi Kapısı) kutsal kaya nişi yazıtındaki tanrı ve tanrıça adlarından açıkça belli olmaktadır (Çilingiroğlu, 1994a: 45; Salvini, 1994: 205-210). Tanrı isimlerinin ilk sıralarda yer aldığı listede tanrıça isimlerine daha sonra yer verilmiştir. Listenin ilk sıralarını Haldi, Teişeba, Şivini, Hutuini, Turani, Ua,

Nalaini, Şebuti ve tanrıçalardan Arubani, Huba, Tuşpea oluşturmaktadır. Urartu kralları tarafından tanrılar adına inşa ettirilen anıtsal tapınaklar, içinde tanrı yontusunun bulunduğu bir kutsal oda (cella) ile önünde avlu ve yan odalardan oluşmaktaydı. Bu tapınaklardan, Meherkapı gibi açık hava tapınaklarının yanı sıra genelde kaleler içinde yer alan kule tipli, rizalitli tapınaklar da bulunmaktaydı. Belirli zamanlarda bu tanrılar için kurbanlar sunulmaktaydı (Çilingiroğlu, 1998: 153, 193; Belli, 1999: 37; Salvini, 1994: 205 vd.).

Urartular tapınaklarını kaleler ve yerleşim yerleri çevresinde yapmışlardır. II. Sarduri tarafından, Gürpınar ilçesi yakınındaki Çavuştepe Kalesi'ne çıkarken sol tarafta kalan tepenin üzerine yapılan Çavuştepe Tapınağı, Tanrı Haldi'ye adanmıştır. Yine yazıtlardan anlaşıldığı gibi, II. Rusa döneminde, Van gölü kıyısında Molla Kasım köyünün arka tarafındaki tepe üzerine kurulmuş Ayanis kalesinde de Tanrı Haldi'ye adanan tapınak vardır. Bunlarla birlikte, Urartular'ın Yukarı Anzaf, Toprakkale, Altıntepe tapınakları okunan yazıtlardan ve bulunan bulgulardan yola çıkarak ortaya çıkarılmıştır. Bazı uygarlıklarda da olduğu gibi, Urartular da tanrının gökte olduğu ve tanrıya yakın olma inancından dolayı tapınaklarını kalelerin en yüksek yerlerine yapmışlardır (Kuşçu, 2005: 12 vd.).

Eskiçağ'da doğu toplumlarının tamamında olduğu gibi, Urartular'da da ölümden sonra hayatın devam edeceği düşüncesi egemendi. Bu sebeple mezarlar oda ve ev biçiminde inşa edilir ölü, eşyalarıyla beraber bu mezarlara gömülürdü. Urartular'ın ölü gömme adetleri ile bilgiler yazılı belgelerde sınırlı ya da hiç olmadığından, bu bilgileri yalnızca arkeolojik bulgulardan elde edebiliyoruz. Yapılan arkeolojik kazı ve çalışmalardan elde edilen buluntulara göre, Urartular'ın ölülerini yakarak ve yakmayarak gömdükleri görülür (Barnett, 1963: 163; Çilingiroğlu, 1998: 195).

Urartular'da neden iki tür gömme geleneğinin bir arada bulunduğu ve ölüyü yakarak gömme geleneğinin ne zamandan beri var olduğu bugüne değin çözümlenememiştir. Yakarak gömme geleneğinin dışarıdan mı geldiği, yoksa yerel bir gelenek mi olduğu sorusu da aynı biçimde karanlıklar içindedir. Ancak yakarak gömme geleneğinin tüm Urartu bölgesinde yaygın olduğu, hem halk hem de yönetici sınıf arasında kullanıldığı ortaya çıkmıştır.

Yakarak ölü gömme geleneği Urartular'da en yaygın olan gelenektir. Ceset yakıldıktan sonra kül ve kemikler bir çömleğin (urne) içine konulur ve ağzı yassı bir taş ile kapatılırdı. Eğer mezar ana kayadan oyularak yapılmışsa, çömleğin düz durması için ana kayaya küçük çukurlar açılırdı. Bu tür küllerin olduğu çömleklerin hemen hepsinin omuz yani orta bölümünde iki küçük delik açılmıştır. Bu deliklerin ölünün ruhunun dışarıya çıkmasını sağlamak amacıyla açılmış olduğu sanılmaktadır (Konyar, 2011: 255; Konyar, 2012a: 103).

Urartular'da görülen diğer bir mezar tipini taş sandık mezarlar oluşturur. Çoğunlukla kare ve dikdörtgen planda, dikine yerleştirilmiş yassı taş bloklarla, sandık şeklinde bir tür mezar oluşturulmuştur. Sandığın üst bölümü bir veya iki yassı taşın dikine yerleştirilmiş sal taşlarının üzerine oturtulmasıyla yapılmıştır (Konyar, 2011: 224).

Bir diğer ölü gömme geleneği ise ceset gömüsü şeklindedir. Ölen kişinin değerli eşyaları ve çeşitli armağanlar cesedin yanına koyulur ve mezar odasında yanmış ceset, gömüleriyle beraber aynı mekânda kalırdı (Çevik, 2000: 17; Konyar, 2012a: 103).

Urartu Devletin'de kaya mezarları en görkemli mezarlardır. En güzel örnekleri başkent Tuşpa'da inşa edilmiş olan anıtsal kaya mezarları, Urartu toplumundaki ölü gömme ve mezar anlayışının, soylular için geliştirilmiş bir grubunu oluşturur (Ceylan, 2016: 9). Urartu'da üst sınıfa hitap eden ve büyük bir emek isteyen bu mezarların bölgesel ve mimari anlamda farklılıkları bulunmasına ve benzer yapıların tüm çağlar boyunca inşa edilmesine rağmen, Urartu kaya mezarlarında ortak birkaç özellik ileri sürmek mümkündür. Urartu kaya mezarları madencilik tecrübesiyle oluşan iş aletlerinin verdiği avantaj sonucu düz ve pürüzsüz bir duvara sahiptir. Urartu kaya mezarlarının tümünün çevresinde aynı döneme ait bir yerleşim yeri kalıntısı bulunmaktadır. Ayrıca Urartu kaya mezarlarında ölü yatağı denilen sekiler bulunmaktadır. Tek veya çok odalı olan bu mezar tipinde bölgesel farklılıklar görülmektedir. Ayrıca özenli işçiliklere sahip olması nedeniyle daha sonraki dönemlerde, sığınak, inziva odası veya kilise haline dönüştürülerek de kullanılmıştır (Çevik, 2000: 6-67; Konyar, 2011: 208 vd.).

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ'NDE İDARİ TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI

2.1. URARTU DEVLETİ İDARİ YAPISI

Günümüz Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Ermenistan ve Gürcistan topraklarına yayılan Urartu Devleti, kuruluş yıllarında feodal beyliklerden oluşmaktaydı. I. Sarduri'nin artan Asur saldırıları karşısında beylikleri siyasi birlik etrafında toplanmasıyla M.Ö. IX. yy'da Urartu Devleti kuruldu. Monarşi-Teokratik bir yapıya sahip olan Urartu Devleti kral tarafından yönetiliyordu. Urartu Devleti'nde kral kendisini evrenin tek hakimi olarak görüyordu. Günümüze kadar ulaşan çiviyazılı belgelerde kralların kendilerini “Büyük Kral, Güçlü Kral, Dünyanın Kralı” olarak niteledikleri görülmektedir.²⁵ Urartu Kralları- İşpuini'den itibaren- yönetimi ele aldıkları ilk günden beri yaptıkları idari, askeri ve ekonomik faaliyetlerde “*Tanrı Haldi'nin Kudretiyle*” ifadesini kullanarak güçlerini ondan aldıklarını ifade etmişlerdir.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı kusursuz bir şekilde yaptırdı...” (Hulin, 1960: 205-207; Payne, 2006: 23).

Urartu Devleti'nde yönetim yetkisi babadan oğula geçen veliahtlık sistemine dayanıyordu (Belli, 1982: 188). Devlet, bazı krallar döneminde ise ortak krallık ile yönetiliyordu. Örneğin; İşpuini'nin hayattayken oğlu Menua'yı tahta ortak ettiğini, hatta Menua'nın oğlu İnuşpua'nın da yönetime katıldığını yazıtlardan öğreniyoruz.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle ve tanrı Teişeba'nın kudretiyle, Biainili'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Sapaili Ülkesi'ne doğru gittikleri zaman, ülkeyi aldılar ve kral(in)ı aldılar. Hem tanrı Haldi hem de tanrı Teişeba için bina yaptırdılar.... şehrini tanrı Haldi için, onun Uişe Şehri olarak ayırdılar. Sapaili Ülkesi'nin ağaçlarını tanrı Teişeba için onun tanrısal ağaçları olarak ayırdılar ... taşıdılar.” (van Loon, 1975: 201-207; Payne, 2006: 35)

²⁵ Çiviyazılı belgelerin transkripsiyonu için bkz: ClCh, 1928-35; Hchl, 1955-57; UKN I, 1960; UKN II, 1971; Payne, 2006, Salvini, 2008.

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini der ki: Ben Sarduri oğlu (İşpuini), İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnuşpua (ile birlikte) tanrı Haldi’nin susi’sini yaptırdık ve kusursuz bir şekilde Haldi kapısını ... Tuşpa Şehri’nin önünde ... yaptırdık. Tanrı Haldi adına, Haldi kapısı adına kurban olsunlar diye büyükbaş ve küçükbaş hayvan (getirdik). Yaşam ve büyüklük Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnuşpua’nın olsun. (3x)” (CICH, 1928-35: no. 11, tab. 2; UKN I, 1960: no. 18; HchI: no. 12.; Payne, 2006: 58).

İşpuini döneminde yönetimde, babadan büyük oğula geçen bir veliahtlık sistemi uygulanmasına rağmen Menua’dan sonra bu sistem uygulanmadı (Belli, 1982; 188).

Urartu devlet yönetiminde kraliçelerin rolü hakkında gerek yazılı kaynaklar gerek arkeolojik veriler bize kaynaklık etmekte yetersizdir. Urartu kraliçeleri ve prensesleri ile ilgili yalnızca 3 yazıt bize kaynaklık etmektedir. Bu yazıtlarda da sadece kraliçelerin isimleri mevcuttur. Bu nedenle, Hitit Devleti’nde olduğu gibi memleket işlerinde söz sahibi olup olmadıklarını henüz bilmiyoruz. Kadembastı mevkiinde, Şamram Kanalı destek duvarında bulunan kireçtaşı bir blokta Tariria adı karşımıza çıkar. Bazı bilimadamları Kral Menua’nın kızı olduğunu bazıları ise karısı olduğunu kabul ederler.²⁶

“Bu üzüm bağı Menua’nın karısı Tariria’nın(dır)”. (Payne, 2006: 81).

Urartu kralı II. Rusa dönemine tarihlenen Ayanis²⁷ kalesi kazılarında bulunan ağaç yelpaze sapı kalıntısı üzerinde bulunan yazıtta Kraliçe Kakuli adı tespit edilmiştir. Bu buluntu, Tariria dan sonra tespit edilen ve muhtemelen II. Rusa’nın eşi olan, ikinci Urartu kadın ismine sahip olduğu için oldukça önemlidir ve kesin olarak saptanabilen ilk Urartu kraliçesidir (Çilingiroğlu, 2011b: 1066; Çilingiroğlu, 2012: 11).

Urartu Devleti’nin krali kenti Karmir-Blur’da bulunan Kral Erimena’ya ait bir kil tablet üzerinde:

²⁶ Tariria için bkz: Payne, 2006; Salvini, 2008.

²⁷ Ayanis Kazıları için bkz: Çilingiroğlu, 1991; Çilingiroğlu-Kozbe, 1994; Çilingiroğlu, 1995; Çilingiroğlu-Salvin, 1995; Çilingiroğlu-Sağlamtemir, 1997; Çilingiroğlu-Derin, 1998; Çilingiroğlu-Derin, 2000; Çilingiroğlu, 2001a; Çilingiroğlu-Erdem 2006; Çilingiroğlu, 2011b; Çilingiroğlu, 2012; Çilingiroğlu- Batmaz, 2014; Çilingiroğlu- Işıklı, 2014; Işıklı, 2017.

“Tek kızım Muidai’yi, ekmekçiye sarayda eş olsun diye vermiştim. Şimdi kral, onu ekmekçi Aluani’ye geri verdi” ... (Payne, 2006: 307)

ifadesi yer almaktadır.

Urartu Devleti’nin kuruluş aşamasından sonra Menua’nın merkezi bir devlet yönetimi uygulamaya başladığını görüyoruz. Menua, yeni yerleşim yerleri kurarak merkezden ^{LÜ}EN.NAM adı verilen valiler atadı ve devletin otoritesini güçlendirdi. Urartu Devleti’nden kalan çivi yazılı belgelerde idari, ekonomik ve sosyal hayatla ilgili ayrıntılı ifadeler yer almaz. Bu nedenle valilerin ve kral soyundan gelen idarecilerin nasıl bir yönetim sistemi izlediğini bilemiyoruz. Ancak kral tarafından merkezden uzak bölgelere atandıkları ve buraları yönettikleri bilinmektedir.

“Menua der ki: Oraya vali (olarak) Titia’yı atadım.” (UKN I, 1960: 42; Payne, 2006: 76).

“Sarduri der ki: Zaia(ni)’yi ülkede, Melitea Şehri’ne kadar, Qu[maha] Şehri’ne kadar, Arme Ülkesi’ndeki Nihiria Şehri’ne kadar ve Haşime[] Ülkesi’ne kadar vali olarak yönetmek için, atadım. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle...” (Payne-Sevin, 2001: 113-115; Payne, 2006: 255).

Yine yazıtlardan valilerin askerleri ve savaş araçları ile savaşa katıldıklarını ve kazanılan savaşların sonunda ganimet aldıklarını, ayrıca tanrılara da kurban sunduklarını öğrenmekteyiz.

“Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini Şehri’nin kralı Urzana önüme çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim. Bu (yaptığım) iyilik sebebiyle, tanrı Haldi’nin buyruğuyla ve Rusa’nın başarılılığı için anayol üzerinde tapınaklar yaptırđım. Urzana’yı vali atadım ve Ardini Şehri’ne yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa Ardini Şehri’ne geldim. Urzana’yı krali atalarının yüksek tahtları üzerine oturttum ... Urzana, tanrılar önünde, tanrılar tapınağında, benim huzurumda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi tanrı Haldi’ye bir tapınak ve onun ilahi gücüne bir konut yaptırđım. Urzana (bana) yedek kuvvet ... ona özgü bir tür savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve tanrı Haldi’nin buyruğuyla ben Rusa, Asur Ülkesi’nin şehirleri ile karşı karşıya geldim (ve onları) yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimden tuttu. Ona

baktım ...onu krallık (sürecek) tahtına oturttum. Ardini Şehri'nin halkı (bu törende)ydiler. Buyurduğum başışların tümünü Ardini Şehri'ne verdim. Ardini Şehri'nin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeme geri gittim” (UKN I, 1960: 265; Payne, 2006: 267).

Urartu Devleti'nde kraliyet ailesi dışında Urartu soylu tabakasının varlığı Asur yazıtlarından öğrenilmektedir. II. Sargon, M.Ö. 714 yılında Urartu Devleti'ne karşı düzenlediği 8. seferinin kayıtlarında, Urartu kralının tüccar ve kralın akrabalarından oluşan 260 kral soyunun temsilcisi ile birlikte orduya atlı olarak katılan eyalet yöneticilerini ve komutanlarını tutsak aldığını belirtmektedir (Belli, 1982: 189). Ayrıca bazı Urartu yazıtlarında da Urartu soylu sınıfına ait kişilerin bağ ve bahçelere sahip oldukları hakkında bilgiler mevcuttur.

“Bu üzüm bağı Menua'nın karısı Tariria'nın(dır). Adı 'Taririhanili' (dir). (2x)” (Payne, 2006: 81).

Urartu Devleti yönetiminde memurların varlığına yazıtlarda değinilmiş fakat görevleri ve nasıl yetkilere sahip oldukları hakkında ayrıntı verilmemiştir. Bastam'da kil tablet üzerinde bulunan yazıtta;

“Şeini hakkında (bu) buyruk verdi: Memur Şei []'e ve mühürdar []e casus Ma[] hakkında şöyle: Yaşantı(n), tanrıyı hoşlandırısın(?)” (Payne, 2006: 314)

Ayanis'te bulunan bir kil tablet üzerinde;

“Aşuli (memurunun) mührü” (Payne, 2006: 330)

ve yine Bastam'da bulunan bir bulla üzerinde yer alan yazıtta ki

“Ala'a Ülkesi”nin Rusa'nın Küçük Şehri'ndeki saray memurları” (Payne, 2006: 341)

ifadesinden Urartu Devleti'nde memurların varlığı hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Urartu Devleti'nde resmi devlet görevlisi olarak mühürdar ve kâtiplerin varlığını da yazıtlardan takip edebilmekteyiz. Karmir-Blur'da bulunan bir kil tablet üzerinde;

“Rusa oğlu Sarduri fidancı Šane oğlu hakkında (bu) buyruk verdi: Qudu Şehri’nin topraklarındaki (o) evi, iki ... köle Huera ve Qutubili’ye geri ver! Kâtip Didi ve mühürdar Abilia (bu) yazıt(ın hazırlanması) na baktılar.” (UKN II, 1971: no: 455; Payne, 2006: 313).

Yine Bastam’da bulunan bir yazıtta;

“Kral der ki: Kale başkanı Lubšuiani konusunda, mühürdar İşpiliuqu’ya, (şu) buyruğu ver: Kral korunsun (?). Söz (şöyledir): Yaşam Tanrı(n hoş olsun?) gerçekten” (Payne, 2006: 272) ifadeleri yer almaktadır.

2.2. URARTU DEVLETİ’NDE TOPLUMSAL YAPI

Urartu Devleti’nde sosyal yaşam veya kişilerin yaşamlarına ait bilgi veren yazılı belgelerin mevcut olmaması sebebiyle Urartu Devleti toplum yapısı hakkında bilgilerimiz kısıtlıdır. Asur yazıtlarında “Urartu” olarak adlandırılan halkın kendilerini Bianili olarak adlandırdığı bilinmektedir. Yazıtlarda geçen *Surele* özgür üst sınıfı ve sosyal açıdan daha ayrıcalıklı yerli Urartular’ı, *Huradinele* fethedilen ülkelerin halkını ve *Uru dele* muhtemelen köylü sınıfı ifade etmekteydi (Diakonoff, 1991: 21; Yakar, 2007: 382).

Urartu kralları tanrıların adına²⁸ ve kendi adlarına²⁹ şehirler kurmuşlardır. Kurdukları bu şehirler hem ekonomik olarak ülkeye fayda sağlayan tarım alanları hem de birer askeri garnizon niteliğindedir (Belli, 1982: 188). Bu yeni kurulan şehirlerin insan gereksinimi ya seferler sonunda ganimet olarak getirilen ya da çeşitli bölgelerden sürgün edilen erkek, kadın ve çocuklardan sağlanmıştır. Bu halk kitleleri Urartu Devleti’nin hem nüfus yoğunluğunu arttırmış hem de devletin ihtiyacı olan nitelikli insan gücünü karşılamıştır. Asker, zanaatkâr, tarım ve inşaat işçisi olarak görev aldığı düşünülen halk ile ilgili yazıtlarda neredeyse hiç bilgi verilmemiştir (Belli, 1982: 189; Çilingiroğlu, 1983b; Zimansky, 2007: 107).

²⁸ Haldiei URU, Teişebaini Teişebai URU.

²⁹ Arğıştihinina ^{KUR} Artarapşakai, Arğıştihinili, Menuahinili, Sardurihinili, Rusahinili, Rusai URU.TUR, Rusahinili ^{KUR} Eidurukai, Rusahinili ^{KUR} Qilbanikai.

“Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi’ni, Asqalaşi Ülkesi’ni ve Sasilu Şehri’nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın” (Payne, 2006: 177).

“Qulha Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Husa Ülkesi’nin Kralı Hahani’yi ve halk (ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim” (Payne, 2006: 210).

Yazıt ve kitabeler, kralların askeri faaliyetlerini, seferlerini ve politikalarını anlatan, güçlü bir dile sahip metinlerden oluşur. Ancak Urartu toplumunu oluşturan kadın ve erkeklerin durumu hakkında bilgi vermezler. Yazıtlardan elde edebildiğimiz bilgiler ya kraliyet üyesi kadın ve erkekler ile yönetimde bulunan devlet görevlisi erkekler ya da askeri seferler sonunda elde edilen savaş esirlerinden oluşan kadın ve erkeklerden ibarettir. Yazıtlar dışında madalyonlar, kemerler, adak levhaları gibi arkeolojik belgelerden de kadın ve erkeklere dair bilgileri elde ederek yorumlayabilmekteyiz.

Menua/Şamram Kanalı olarak bilinen Urartu sulama kanalının çeşitli noktalarında bulunan inşa yazıtlarında sınırlı sayıda karşılaştığımız kadın figürü olarak Tariria isminde kraliyet ailesi mensubu bir kadın çıkarken, yine Urartu sefer yazıtlarından, esir olarak veya ganimet olarak çok sayıda kadının Urartu ülkesine getirildiği anlaşılmaktadır.

“Bu üzüm bağı Menua’nın karısı Tariria’nın(dır). Adı ‘Taririhanili’ (dir). (2x)” (Payne, 2006: 81).

“Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua’nın önünden gitti(?). (Onlar,) Mešta, Qua, Saritu ve Nigibi şehirlerini ve Barşua Ülkesi’nin (şehirlerini) ele geçirdiler. X bin 4602 canlı adam, X on bin 6.600 kadın ve çocuk...” (Payne, 2006: 38).

“İşpuini oğlu Menua der ki: Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği Irekua oymağının krali şehri Luhiuni’yi İşpuini oğlu Menua’ya verdi ve o, Luhiuni Şehri’ni ele geçirdi. (Menua,) o yıl 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek haraç (olarak ödemesi koşulu) ile Etiuni Ülkesi’ni bıraktı. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım” (Payne, 2006: 64).

Ayrıca II. Rusa dönemine ait Toprakkale’ de bulunmuş olan ve sarayda görevli kişilerin unvanlarıyla sayılarının yazılmış olduğu bir kil tabletin ön yüzünde, 3.784 haremağası ibaresi geçmektedir. Arka yüzündeysen aynı unvanın karşılığı olarak 108 kişi belirtilir (Payne, 2006: 299; Çavuşoğlu ve diğ., 2010; Konyar, 2013: 247). Bu yazıtlarla, Yakındoğu’nun diğer çağdaş toplumlarında olduğu gibi Urartu saraylarında da harem bulunmuş anlaşılmaktadır (Çavuşoğlu ve diğ., 2010). Menua dönemine ait bir yazıtta Menua, Başkent Tuşpa’nın haremine en çok kadın kazandıran kral olarak kendini övmektedir (Konyar, 2013: 247).

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua der ki: Tuşpa Şehri’nin haremine (?) bu kadar çok kadın götürebilen bir kral varsa, gerçekten (o kral) İşpuini oğlu Menua’dır...” (Payne, 2006: 65).

Urartu Devleti’nde çalışma hayatında kadınlara ait olan yer hakkında kesin bilgilere sahip olmamakla birlikte, dokumacılık yapan kadınların var olduğu Toprakkale Tabletinde yer alan “68 dokumacı kadın” ifadesinden anlaşılmaktadır (UKN I, 1960: no. 286; HchI: no. 131; UKN II, 1971: no. 286; Payne, 2006: 299). Bu kadınların devlet görevlisi olarak mı kendi atölyelerinde mi çalıştıklarına dair veriler yetersizdir. Toprakkale Tablet’inin saray görevlileri ile ilgili bilgiler verdiğini düşünürsek kadınların sarayda görev yaptıklarını söyleyebiliriz.

Urartu toplumunda erkeklerin konumu ile ilgili olarak yine yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bilgi almaktayız. Urartu Devleti’nde yönetici kesim erkeklerden oluşmaktaydı. Saray görevlilerinin büyük kısmı, valiler, kâtipler, memurlar, rahipler, erkeklerden oluşmaktaydı. Urartu tasvir sanatında en fazla yer verilen figürlerde erkeklerin savaşçı, avcı ve hizmetli gibi konumlarda tasvir edildikleri görülmektedir.

Yazılı belgelerin yeterli bilgi vermemesine karşın, arkeologlar tarafından kazısı yapılan bölgelerde tespit edilen kalıntıların ve arkeolojik verilerin değerlendirilmesi sonucunda Urartu halkının meslekleri ile ilgili yorumlar yapılabilmektedir. Örneğin; Arğıştihinili kazılarında³⁰ Urartulu çiftçi ve zanaatkârlara ait veriler tespit edilmiştir. Arkeologlar tarafından tespit edilen 300-400 m²’lik bir alana yayılan, bazalt bloklar üzerine oturtulmuş kerpiç duvarlardan oluşan, sıkıştırılmış toprak zeminli yapılar, buralarda bulunan tarım aletlerinden dolayı çiftlik olarak yorumlanmıştır (Salvini, 2006:

³⁰ Arğıştihinili kazıları için bkz: Martirosyan, 1974.

142). Burada yaşayan insanların ise çiftçi olduğu düşünülebilir. Ayrıca kent içinde yukarı sınıflarla beraber yaşayan zanaatkârların olduğu yine arkeolojik verilerle tespit edilmiştir. 500 ve 700 m² arasında değişen ve 7 ila 10 odadan oluşan zanaatkârların evlerinin çiftçilerinkinden daha büyük inşa edilmiş olduğu görülmüştür. Bu yerleşmelerde tespit edilen küçük buluntular sayesinde çömlekçilik, taşçılık ve tunç maden işçiliği gibi çeşitli zanaat dalları saptanabilmiştir (Salvini, 2006: 144).

Urartu Devleti'nin siyasi ve sosyal yapısının aydınlatılması için yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda günümüze kadar birçok bilgi elde edilmiştir. Ancak bu bilgiler Urartu halkının yaşamını tam olarak anlamamıza yetecek düzeyde değildir. Bu bağlamda kalelerin çevresinde yer alan aşağı kentlerde kazıların yapılması bu konuda ki eksikleri en aza indirecektir. 2010 yılından itibaren E. Konyar başkanlığında devam eden “Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları”nın³¹ Urartu halkı hakkında ayrıntılı bilgiler elde etmemize katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

2.3. URARTU DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPISI

2.3.1. Tarım

Urartu Devleti'nin ana egemenlik bölgesinde bulunan Van, Urmiye ve Gökçe Göl'ün çevresinde verimli tarım ovaları bulunmaktadır (Klengel, 1989: 477; Salvini, 2006: 25). Bölgede bulunan Fırat, Dicle ve Aras nehirleri de tarımsal araziler ve sulama açısından önemlidir. Kuzey Anadolu fay hattının Ağrı, Muş ve Van civarından geçiyor olması bölgede bazı ova ve depresyonların oluşmasına neden olmuştur (Ardos, 1984: 135;). Bu ovalarda bulunan Urartu dönemine ait kaleler ve yerleşim yerleri bu alanlarda tarımsal üretim yapıldığını göstermektedir (Sağlamtemir, 2001: 34). Karasal iklimin bölgeye hâkim olması bölgede yüksek ve engebeli dağların arasına sıkışmış verimli küçük ovaların ve dar vadilerin bulunması artan nüfusa yetecek yeterli tarım ürünlerinin yetiştirilememesine sebep olmaktadır. Ayrıca bölgeye hâkim olan soğuk kış mevsimi toprakların ekimini engellemektedir. Bu nedenlerden dolayı Urartu kralları tarımı

³¹ Van Kalesi kazıları 1916'da Orbelli'nin kazı çalışmalarıyla başlar, 1939 yılında ise Kirsopp ve Silva Lake höyük ve Aşağı Van Kenti'nde kazıları yürütmeleriyle devam eder. Erzen ve ekibi 1963'de Van Höyüğü'nde, 1972-1975 yılları arasında ise Van Kalesi'nde çalışmalarını sürdürürler. Van Kalesi Aşağı Kenti'nde İkinci dönem kazıları, 1987-1991 yılları arasında Tarhan tarafından yapılır. Tarhan - Sevin, 1990; Tarhan - Sevin, 1991; Tarhan - Sevin, 1992; Tarhan - Sevin, 1993; Konyar, 2012b; Konyar - Ayman ve diğ., 2013; Konyar - Avcı, 2014; Konyar - Avcı, 2015; Konyar - Avcı ve diğ., 2016.

geliştirmek için baraj, gölet ve sulama kanalları inşa ettirmişlerdir. Bu sayede dağınık olan toplumun birleşerek düzenli ve devamlı üretim yapması amaçlanmış ve bayındırlık faaliyetleri ve sulama kanalları ile daha fazla tarımsal ürün elde edilmiştir. Urartu Devleti'nin kurulmasıyla merkezi otorite tarımsal faaliyetlere ağırlık vermiş ve tarım devletin yönlendirdiği bir organizasyona dönüşmüştür. Urartu yazıtlarında bahsi geçen bağ, bahçe, tarla ve sulama kanalı yapımı bu organizasyonun birer parçasını oluşturmaktadır.

Urartu Devleti'nde hasat ve bağbozumu zamanlarında tanrı Haldi'ye kurbanlar sunulması ile tarım Haldi'nin koruyuculuğuna sunulmuştur (Salvini, 2006: 53). Meherkapı yazıtında aşağıda ki ifadeler yer alır.

“Menua der ki: Üzüm bağı ...olduğu zaman tanrı Haldi'ye 1 boğa (ve) 3 koyun kurban olarak sunulsun (ve) hem tanrı Haldi kapılarının, hem de yazıtın önünde şarap sunulsun (?). Üzüm bağı kurulması ...olduğu zaman bir tören (?) tanrı Haldi için tanrı Haldi kapılarının önünde (ve) bir tören(?) tanrıça Arubani için, bir tören (?) tanrı Haldi için yazıtın önünde düzenlensin (?)”(CICH, 1928-35: no. 26; UKN I, 1960: no. 35; Hchl, 1955-57: no. 41; Dinçol-Kavaklı, 1979, 17-43; Payne, 1993: 20, 31, 105).

2.3.1.1. Sulama Kanalları

Urartu Devleti ile birlikte tarımsal faaliyetlerin bir düzen içerisinde yapılması yarı göçebe olan bölge halklarının yerleşik düzene geçmesinde etkili olmuştur. Ayrıca idari yönetim için yapılan kaleler tarım ürünlerinin depolandığı bir işlev de kazanmıştır. Kalelerde bulunan depoların kapasiteleri daha önceden hesaplanarak yapıldığı düşünülebilir (Sağlamtemir, 2001: 36). Urartu kralları tarım faaliyetlerini kontrol altına alabilmek için kurdukları kalelerde ve bu kalelerin çevrelerinde bağ, bahçe ve tarlalar kurmuşlardır.

Urartu kralı İşpuini Hazine Piri Kapısı olarak bilinen yazıtında bağ ve bahçe kurduğunu ifade eder (Belli-Dinçol, 1980: 167 vd.; Salvini, 2008: 110).

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdurdu. Efendi(si) ne bu yazıtı yaptırdı”

Van Gölü Havzası'nda bulunan Van, Muradiye, Gürpınar gibi ovaların doğal kaynak suları ile sulanmalarının her zaman mümkün olmamasından dolayı Urartu kralı Menua, tarım faaliyetlerinin artırılması ve ekonomide ilerleme sağlamak için ülkenin her yerinde sulama kanalları açmıştır. Daha sonra gelen kralların da bu uygulamaları devam ettirdiği ve sulama kanallarının yanı sıra baraj ve göletler inşa ettirdiği yazılı kaynaklar sayesinde bilinmektedir³².

Bu kanallardan Şamram/Menua Kanalı günümüze kadar varlığını korumuştur.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı Menua kanalıdır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarıdır.” (Schulz, 1840: 257-323; Mordtmann, 1872: 406; Mordtmann, 1877: 406-438; Belck-Lehmann-Haupt, 1892: 140; UKN I, 1960: 43, 51, 53-55, 111; Hchl, 1955-57: 29a, 30d, 30f, 30g, 30h, 40; Payne, 1993: 27; Payne, 2006: 79-83).

Sulama kanallarının ya hemen yanına ya da üzerlerine yerleştirilen yazıtlar sayesinde kurak ve yerleşilmemiş bölgelerin iskâna açıldığını öğrenmekteyiz. Bu bölgelere kaleler ile birlikte kanallar yapılmakta, bağ ve bahçeler kurulmaktaydı.

“Egemen olan tanrı Haldi'ye İşpuini oğlu Menua bu yazıtı diktirdi(?). Tanrı Haldi kapılarını yaptırdığı zaman (ayrıca) bir kale eksiksiz (?) yaptırdı(ve ona) ‘tanrı Haldi Şehri’ adını verdi. Bu üzüm bağı kurdu, bir meyve bahçesi kurdu, adı ‘Menua Bağı’dır’. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarıdır.” (Alişan, 1890: 488; CICH, 1928-35: no. 26; UKN I, 1960: no. 35; Hchl, 1955-57: no. 41; Dinçol-Kavaklı, 1979, 17-43; Payne, 1993: 20, 31, 105.

II. Argiştî'ye ait olan Topraklı Yazıtı'nda tarla, üzüm bağı, meyve bahçesi, kanal ve göl yaptırıldığına dair bilgiler verilmiştir.

³² Urartu Devletinde yapılan baraj, gölet ve sulama kanalları ile ilgili olarak O. Belli ayrıntılı çalışmalar yapmıştır. Detaylı bilgi için: Belli, 1988; Belli, 1990; Belli, 1992a; Belli, 1993c; Belli, 1994; Belli, 1995; Belli, 2001; Belli, 2003; ; Belli, 2011a; Belli, 2011b.

“Egemen olan Tanrı Haldi’ye Rusa oğlu Argiști bu steli yaşam için diktirdi (?). Tanrılar bana merhamet (gösterdikleri) ve güç verdikleri (gibi), tanrı Haldi tarafından Rusa oğlu Argiști’ye iyilik (?) ile birlikte (?) mutluluk (?) yaşam, sevinç (ve) büyüklük verilsin. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle tanrı Haldi’nin hizmetçisi Rusa oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi’nin ilahi gücüyle... ki bana hükümlerim (?) geri verdi (?), ki bana güçlü bir krallık verdi. Krali tahtlara çıktım. ...bana krali ağacı... dikti... Egemen olan tanrı Haldi bana... ve savaş sundu.çoban ...Argiști der ki: NA ANŞU-Nİ ŞEHR... Quriakai ülkesi... Yer çorak (?) idi, hiç... yoktu orada. Ne ekilmiş tarla, ne üzüm bağı, ne meyve bahçesine de kanal orda yapılmıştı. Tanrı Haldi bana buyruk (?) verdiğine göre (?) ...göl yaptım...” (CICH, 1928-35: no. 39; UKN II, 1971: no. 276; Hchl, 1955-57: no. 124; Payne, 1993: 92).

Yine Keşişgöl Yazıtı’nda II. Rusa Rusahinili/Toprakkale’nin kuruluşunu anlatırken açtırdığı kanal, göl ve kurdurduğu üzüm bağlarından bahseder.

“...dağlar yüksek. Kanallar ve hendekler için su... ettim. Rusa Gölü adını verdim. Oradan çorak yer olan Rusahinili’ye kanal açtım. Biainili ülkesi... (ve) düşman ülkelerinin... idi. Rusa der ki... Rusahinili’yi kurduğum (ve) bu gölü yaptığım zaman buyruk verdim. Tuşpa şehrinin halkı... Rusahinili önündeki yeri ve öyle bir göl yerini... çorak (ve) dikilmemiş (?) idi. O halk ki... Rusa der ki: o yerde üzüm bağı, orman ve ekilecek tarla kurdum. Orada büyük işler yaptım. Bu göl Rusahinili şehrinin sulaması (?) için olsun. ... Alaini ırmağından akan su Rusahinili’ye. Bir miktar su Alaini Irmağı (yolu ile) Tuşpa şehri için... bir miktar su Rusahinili için... bir miktar ise fazla...”(Belck, 1901; CICH, 1928-35: tab. 38; UKN I, 1960: no. 268, res. 5, 6; Hchl, 1955-57: no. 121; Çilingiroğlu- Salvini, 1995: 121; Payne, 2006: 285-286).

Urartu yazıtlarının verdiği bilgiler göz önüne alındığında tarımın bir devlet politikası olduğu söylenebilir. Yeni kurulan kale ve kentlere seferlerden ganimet olarak getirilen insanların yerleştirildiği yazıtlardan bilinmektedir. Bu insanlar tarım

faaliyetlerinde, kanal, baraj, gölet inşaatlarında çalıştırılarak gerekli iş gücü sağlanmıştır.

2.3.1.2. Üretilen Tarım Ürünleri

Urartu Devleti'nde üretilen tarım ürünlerinin başında tahıllar gelmektedir. Kazısı yapılan kalelerden elde edilen karbonlaşmış tahıl örnekleri bu tahılların cinsleriyle ilgili bilgiler vermektedir.

Argıştihinili'de yapılan kazılarda tarımla ilgili aletler, buğday, arpa, darı, bezelye, fasulye, üzüm, armut ve 100 lt hacimli çömlekler bulunmuştur (Salvini, 2006: 143). Ayanis kazılarında kabuklu arpa, buğday, akdarı, saban pulu, orak, yaba, ezgi taşları ve büyük pithoslar ele geçmiştir. Ayanis kalesinde tespit edilen pithosların toplam hacmi yaklaşık 240.000 lt.'dir (Erdem, 2015: 40-41). Bu sonuçlar tarımın ne denli büyük bir organizasyon olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yoncatepe Kalesi'nde Urartu dönemine ait tespit edilen tarım ürünleri arpa, ekmeklik buğday, çavdar, mercimek, nohut, burçak ve üzümdür. Kazayağı, delice ve yoğurtotu gibi yabani bitkiler de tespit edilmiştir (Belli-Dönmez, 2007: 185).

Aşağı ve Yukarı Anzaf kale kazılarında öğütme taşları, pithoslar tespit edilmiştir. Tahıl olarak karbonlaşmış nohut ve mercimek buluntular arasında yer almaktadır (Belli, 1998: 512; Belli-Ceylan, 2002: 397). Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan depo odalarında ki küpler içinde susam yağı bulunmuştur. Susam yağının, hem Urartu mutfağında önemli bir besin olarak hem de aydınlatma için kandillerde kullanıldığı düşünülmektedir (Belli, 2007b: 179).

Ayrıca, Urartu Devleti'nde arpanın hayvan yemi olarak kullanıldığına dair yazılı kaynaklar mevcuttur. Bir bulla üzerinde

“Rusahinili Eidurukai Şehri'ne, NA4-sa Şehri'nin atları için 5 LİS 1/2 arpa.”

“Rusahinili Eidurukai Şehri, at için 6 LİŞ arpa.” (Salvini, 2001: 285; Payne, 2006: 344).

ifadeleri yer almaktadır.

2.3.2. Hayvancılık

Urartu coğrafyasının dağlık arazilerle kaplı olması ve bu alanlarda bitki örtüsünün gür olması, hayvancılığın gelişimi açısından önemli bir etkidir. Doğu Anadolu insanının geçim kaynağını Eskiçağ'dan beri büyükbaş ve küçükbaş hayvan besiciliği oluşturur. Asur kralları kuzeye yaptıkları seferler sonunda bu topraklardan önemli sayıda hayvanı vergi olarak almıştır. Nairi topraklarına sefer yapan Asur kralı I. Tiglet-Pileser'in vergi olarak "2000 büyükbaş hayvan ve 1200 at" aldığı Asur kayıtlarında yer almaktadır (ARAB II, 1926-27: 236). Urartu Devleti'nde yetiştirilen hayvanlar et, süt, yün ve derileri için beslenmekteydi. Devletleşme süreciyle birlikte artan nüfus için yeterli besin sağlamak amacıyla yapılan seferlerden ganimet olarak alınan hayvanlar Urartu topraklarına getirilmekteydi (Sağlamtemir, 2001: 72 vd.; Çifçi, 2012: 214).

Urartu kralları da yaptıkları seferler sonunda ülkelerine çok sayıda insan, maden ve hayvanı ganimet, vergi ya da haraç olarak getirmişlerdir. Getirilen hayvanların önemli bir bölümünü sığır "GUDpaḫini", koyun "UDUšuše", keçi "UDU. MÁŠ-li", at "ANŠE.KUR.RA^M" ve deve "ANŠE.A.AB.BA^{MEŠ}" oluşturmaktadır.

I. Arğišti Mana ülkesinden ganimet olarak aldığı hayvan sayısını Horhor Yazıtları olarak bilinen kitabesinde aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

"Argiști der ki: ... dağlık Mana Ülkesi'ne kadar ilerledim. 18.827 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Menua oğlu Arğiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım." (Payne, 2006: 164).

II. Sarduri'nin Mana ülkesine yaptığı sefer sonunda ganimet olarak aldığı hayvan sayıları Hazine Kapısı Yazıtı'nda ayrıntılı olarak verilmiştir.

"Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimattı kaleyi ele geçirdim. (Onu) güç kullanarak ele geçirdim. Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm. 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100

küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.” (UKN I, 1960: no. 155A; Arutyunyan, 1981: 74-79; Payne, 2006: 208-210).

Urartu Devleti’nde at yetiştiriciliği de önemli bir yer tutmaktadır. Asur ve Urartu yazıtları Sangibatu, Hubuşkia, Ushkia, Diauehi, Eutini ve Mana bölgelerinin at yetiştiriciliğindeki öneminden bahseder (Piotrovskii, 1969: 157; Arutyunyan, 1964: 182; Salvini, 2006: 26). Atlar askerlikte, arabalara koşularak ve mal taşımacılığında kullanılıyorlardı (Çifçi, 2012: 216).

Hayvanlar ekonomik getiri ve beslenme dışında tanrılara adak olarak da sunulmaktaydı. Meherkapı yazıtında 79 tanrı ve tanrıça için sunulacak kurban sayısı ve kesilecek hayvanların bir listesi verilmiştir. Urartu panteonunun baş tanrısı Haldi için Güneş Tanrısı Ayında 6 kuzu, 17 sığır ve 34 koyun kesilmektedir (Salvini, 1994: 206). Listede yer alan diğer tanrı ve tanrıçalar için de kesilecek kurban sayısı verilmesine karşın ne zaman kesileceklerine dair bilgi verilmemiştir.

Ayrıca yazıtlarda tapınak yapımı, kanal inşası, bağbozumu, hasat zamanı gibi dönemlerde tanrılara kurban kesilmesi gerektiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu da Urartu Devleti’nde hayvancılık ekonomisinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Karmir-Blur, Bastam, Yukarı Anzaf, Ayanis, Argıştihinili, Toprakkale gibi Urartu yerleşim yerlerinde çok sayıda hayvan kemiğine rastlanmıştır. Bunlardan bazıları yanmış haldedir. Yukarı Anzaf Kalesi’nde ortaya çıkan yanmış hayvan kemikleri sığır, koyun ve keçi kemikleri olarak saptanmıştır (Belli, 1998b: 25; Belli, Ceylan,). Ayanis’te ortaya çıkan hayvan kemikleri koyun, keçi, sığır, at kemikleridir (Çilingiroğlu, 2012). Bunların yanında ceylan, alageyik kemiklerine de rastlanmıştır. Argıştihinili’de at, koyun, keçi, köpek, tavuk, kaz, ördek, güvercin gibi evcil hayvanların yanı sıra ceylan, geyik, tavşan, sazan, alabalık, kaplumbağa, karga, şahin gibi yabani hayvanlara da rastlanmıştır (Martirosyan, 1974: 144). Bastam’da tespit edilen hayvan türleri arasında koyun, keçi, öküz, ceylan ve geyik bulunmaktadır (Boessneck - Kokabi, 1988: 257).

2.3.3. Savaş Gelirleri

Urartu Devleti'nin ekonomik girdileri arasında önemli bir payı askeri seferler sonunda elde edilenler almaktaydı. Devletin genişleme politikası nedeniyle sefer yapılan bölgelerden ganimet ve haraç alındığı yazılı belgelerde aktarılmıştır.

Zaferle sonuçlanan her sefer sonunda insan ve hayvanların ganimet olarak ülkeye getirildiği bilinmektedir. Ganimet listelerinde bazen esir edilen insanların sayısı canlı götürülen ve öldürülenler olarak ayrı ayrı kaydedilirken bazen sadece toplam insan sayısı verilmiştir. Aynı şekilde ganimet olarak alınan hayvanların cinsleri ve sayıları listelerde yer almıştır.

“Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvanı sürdürdüm. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım.” (Payne, 2006: 165).

Sefer sonunda elde edilen ganimetlerden Urartu kralları kendi paylarını alıyordu ve savaşçılara da ganimetten pay veriliyordu.

“...Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. 1.733 at, 7.616 büyük baş hayvanla, 15.320 küçükbaş hayvan: krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır.” (UKN I, 1960: 32-33, 35, 38, 67; Hchl, 1955-57: 18, 20 Payne, 2006: 64).

“...Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm. 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.” (Schulz, 1840: no. 12; UKN I, 1960: no: 155; Payne, 2006: 208-210).

Urartu Devleti seferlerde ganimet olarak esir aldığı insanları asker, zanaatkâr, imar faaliyetlerinde işçi olarak kullanmanın yanı sıra yeni kurduğu yerleşim merkezlerinin insan ihtiyacını karşılamak için de kullanmıştır (Çilingiroğlu, 1983b). Örneğin; I. Arğişti kurduğu İrpuni/Erebuni kentinin inşa işlerinde Hati ülkesinden esir aldığı insanları kullanarak bölgede iskân etmiştir.

“...Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Menua oğlu Arğişti der ki: Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, İrpuni Şehri'ni kurdum. Yer kır idi, orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Oraya Hati Ülkesi'nin ve Supa Bölgesi'nin 6(?)600 savaştısını iskân ettirdim.” (Schulz, 1840: no. 3; Sayce 1882: no. 38; Payne, 2006: 151, 157-159).

Seferlerden elde edilen diğer bir gelir kaynağını da haraçlar oluşturmaktaydı. Federatif yapıdan devlet yönetimine geçilen I. Sarduri dönemine ait bir yazıtta yer alan

“Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim).” (CICH, 1928-35: 19-20; Hchl, 1955-57: no. 1b; UKN I, 1960: no. 2; Belli, 1980: 117-118; Payne, 2006: 19; Salvini, 2008: 97-99).

ifadeleri, devletin daha ilk yıllardan haraç almaya başladığını anlatması açısından oldukça önemlidir.

Yine yazıtlardan Urartu Devleti krallarının ele geçirdiği ülkeleri ve şehirleri haraç ödemek koşuluyla serbest bıraktıklarını öğrenmekteyiz.

“Menua der ki: (Tanrı Haldi) Erikuahi Ülkesine geldi. Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği kralı şehir Luhiuni'yi İşpuini oğlu Menua'ya verdi. Luhiuni şehrini ele geçirdim. Luhiuni şehrini haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladım.” (CICH, 1928-35: no. 21, tab. 13; Hchl, 1955-57: no. 21; UKN I, 1960: no. 30; Payne, 1993: 32; Payne, 2006: 63-64, 95).

Krallar haraç alarak şehirleri bıraktıkları gibi ele geçirdikleri kralları da serbest bırakmışlardır.

“Sarduri der ki: Girdim ve Melitea Şehri kuşatılsın (?) diye buyurdum. Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı ve ayak(larım) sarıldı. Merhamet ettim(?). (oradan) altın, gümüş ve mal(?), yağma(?) olarak aldım ve Bainili ülkesine götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım.” (Hchl, 1955-57: no. 104; UKN I, 1960: no. 158; Payne, 2006: 237-238).

Bazı yazıtlarda ise alınan haraç miktarının ayrıntılı olarak verilmiş olduğu dikkat çekicidir. Örneğin, II. Sarduri dönemine ait bir yazıtta alınan haraç altın ve gümüş madenleri ve giysi kalkan ve kâse gibi mamul ürünlerden oluşması bakımından dikkat çekicidir.

“Argišti oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar (bana) kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Qumaha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tahkimatlı krali şehir Uita'yı güç kullanarak ele geçirdim, göl (bölgesin)deki krali şehir Halpa'yı da ele geçirdim ve krali şehir Parala'yı aldım. O (Kustaspili) huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) kaldırdım. Bana haraç verdi: 40 mina saf(?) altın, 800 mina gümüş, 3.000 giysi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kâse.” (CICH, 1928-35: tab. 35; Sayce, 1929: no. 97; Friedrich, 1933: no. 12; UKN I, 1960: no. 155E; Payne, 2006: 213-220).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ'NDE ZANAAT DALLARI

Zanaat kelimesi için Sümerce GIŞ.KIN^{TI}, zanaatkâr kavramı için Hititçe ^(LÚ)HANTANTİYALİ-/HATANTİYALİ, ^(LÚ.MEŠ)UMMIYANU/UMMIAN, ^(LÚ)KIN, ^(LÚ)EN BEL ŠU^{TI}; Akadca ve Sümerce ^(LÚ)GIŠKU, ^(LÚ)GIŠTUKUL, EN GIŞ.KIN kelimeleri kullanılmıştır (Ünal, 2007).

Zanaat, “insanların maddeye dayanan gereksinimlerini karşılamak için yapılan, öğrenimle birlikte deneyim, beceri ve ustalık gerektiren işler” biçiminde tanımlanmaktadır (<http://www.tdk.gov.tr>). Arapça *ṣanā'a(t)* sözcüğünden dilimize geçen zanaat, tanımından da anlaşılacağı gibi el emeğine dayalı bir üretimi yöntemini ifade etmektedir (Doğan, 2012: 68). Belli bir zanaatla uğraşan, bir zanaatı meslek edinen kişiye ise zanaatkâr denilmektedir (<http://www.tdk.gov.tr>).

Urartu Devleti'nde tespit edilen ve bu tezin konusunu oluşturan zanaatlar ve zanaatkârlık faaliyetleri bu bölümde anlatılmıştır. Konuya başlamadan önce Anadolu'da zanaatların gelişimini kısaca ele alalım.

3.1. ANADOLU'DA ZANAATLARIN GELİŞİMİ

İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarını karşılamak ve günlük hayatında yaşamını kolaylaştıracak bir takım nesneleri yapma çabası, ilkel toplumlardan modern toplumlara kadar, tüm toplumlar tarafından aralıksız bir şekilde sürdürülmüştür (Başak, 2008: 17). Zanaatların ortaya çıkması ve gelişmesi de bu ihtiyaçların giderilmesi doğrultusunda gerçekleşmiştir. Ancak ihtiyaçların önceliği ve kullanılacak olan ham maddenin elde edilebilirliği ve işlenebilirliği de zanaat türlerinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini etkilemiştir. Beslenme için çanak çömlek ihtiyacı, soğuktan korunmak için giysi üretimi, derinin tabaklanması, eşya, alet, silah ihtiyaçlarını gidermek için madenlerin kullanılması pek çok zanaatı ve tecrübeyle edinilmiş bilgilerin kullanımını ve nesilden nesile aktarılmasını beraberinde getirmiştir.

Paleolitik Çağ'da basit taşların yapımıyla başlayan üretim Neolitik Çağ'da insanların avcılık ve toplayıcılığa dayalı gezginci bir yaşamdan besin üretimine, çiftçiliğe dayalı yerleşik hayata geçtikleri dönemde giderek uzmanlaşma gerektiren ve

usta çırak ilişkisi ile aktarılan bir sürece dönüşmüştür. Bu dönem içinde gelişen mimari, sanat ve zanaat, uzmanlaşma, toplumsal örgütlenme gibi birçok olgu ile her şeyin değiştiği ve yeni bir düzenin kurulduğu birçok yeni buluşun sınanarak ortaya çıktığı bir uygarlık sürecidir (Şenel, 1982: 207; Başgelen, 2006: 103, 114; Acartürk, 2012: 3).

Çömlekçilik

Neolitik Çağ ile birlikte, yerleşik yaşam tarzına geçen insanoğlu ürettikleri ürünleri depolama ve saklama ihtiyacı duymuştur. Çanak çömleksiz Neolitik Çağ'da taş veya ahşaptan yapılan kap kacaklar çanak çömlekli Neolitik Çağ olarak adlandırılan dönemde kilden yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Anadolu halkının kil, su ve ateşi bir arada kullanmayı keşfetmesiyle keramik sanatı doğmuştur. Anadolu'da kilin çanak çömlek yapımında yaklaşık olarak M.Ö. 7. binde kullanıldığı bilinmektedir (Özdoğan, 2011: 88; Acartürk, 2012: 2).

Kalkolitik Çağ'da keramik sanatı açısından özgün ve çeşitli formlar ortaya çıkarılmıştır.

Keramik üretimi açısından en önemli gelişmelerin başında çömlekçi çarkının icadı gelmektedir. Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nda çömlekçi çarkının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte insanoğlu daha az enerji harcayarak daha uzun süre çalışma imkânı bulmuştur. Böylelikle üretim ve nitelik açısından çok daha kaliteli ve düzgün keramik formlar, daha fazla sayıda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir nevi seri üretime geçilmiştir. Çömlekçi çarkı kullanılıncaya kadar keramik yapımı, kabı kullanacak kadınların işi iken, bir zanaat haline gelerek erkek uğraşına dönüşmüştür (Özdoğan, 2011: 89).

Hitit çömlekçiliğinin gelişimi yazılı belgeler ve arkeolojik verilerden takip edilebilmektedir. Büyük küpler, çömlek türü mutfak kaplarının bir bölümü, tepsiler ve bazı adak kapları dışında Hitit çömleğinin tümü hızlı dönen çarkta şekillendirilmiştir (Henrickson, 1995: 84). Genellikle tek renkli (monokrom) çanak çömleğin yanı sıra, devetüyü ve kahverenginin tonlarında ya da portakal renklerindedir. Seri üretim sonucu kapların kalitesinde görülen bozulma, pişmiş toprak kapların eski önemini yitirdiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bezemelerde boya bezeme kırmızı, kahve tonlarda geometrik, çoğunlukla kafes motifi şeklinde görülür (Darga, 1992: 46; Umurtak, 2004: 49). Yaygın görülen günlük kullanım kaplarının formları çanak, çömlek, tabak, fincan,

maşrapa, vazo, kapaklı vazo, tencere, yuvarlak ağızlı, gaga ağızlı, yonca ağızlı testiler, kantaros, çaydanlık, matara biçimli kap, mercimek biçimli küçük şişeler, banyo kabı, şişe ve küplerdir. Çizme biçimli kaplar, heykelli fincanlar, gaga ağızlı testiler, gövdesi halka biçimli kaplar, gövdesi boru biçimli kaplar, kol biçimli libasyon, gagası boğa biçimli testi, gövdesi halka biçimli kaplar, kabartmalı vazolar ve sunaklar ise adak kabı olarak kullanılmıştır (Uyanık, 2015: 199).

Frigya çömlekçiliğinin gelişimi Doğu ve Batı keramik geleneği olarak izlenebilmektedir. Doğu geleneğinde çark ve el yapımı keramiklerin formları yonca ağızlı, gaga ağızlı, emzikli, süzgeçli akıtacaklı testiler, çanaklar, maşrapalar ve vazolar dan oluşur. Bezemeler üçgenler, eşkenar dörtgenler, dalgalı çizgiler, damalar, içi çe daireler, ışınlardan oluşan geometrik şekillerin yanı sıra, ağaç ve hayvan betimlerinden oluşur (Özkaya, 1995: 29 vd.; Akurgal, 2008: 266 vd.). Batı geleneğinde ise büyük çoğunluğu çark yapımı olan formlar yonca ağızlı, gaga ağızlı, emzikli, süzgeçli akıtacaklı testiler, çanaklar, kulpsuz çömlekler, askoslar, zoomorfik vazolar, pithoslar ve amphoralardır. Bezemeler Doğu Frig bezemeleriyle benzer özellikler gösterir. Ancak hayvan betimleri çizgiseldir (Özkaya, 1995: 71 vd.).

Lidya çömlekçiliğindeki gelişim Yunan ve Anadolu keramik geleneğiyle şekillenmiştir. Yaygın kullanılan Lidya formları arasında amfora, tek kulplu testi, ayaklı ya da halka kaideli çanaklar, akıtacaklı kâse ve derin pişirme çömleği gibi formlardır. Çömleklerde farklı renk ve dokuların oluşturulması için astarlar kullanılmıştır. Anadolu etkisinde üretilen keramiklerde bezemelerin en yaygını kırmızı üzeri siyah, çift renkli, damarlı boyalı ve mermer taklidi bezemedir. Ayrıca Anadolu kökenli bezemeler arasında tek renkli Lidya geleneği gri keramikleri bulunmaktadır. Friglerden etkilenilerek yapıldığı düşünülen diğer bir tek renkli keramik ise siyah ağızlıdır. Yunan keramiğinden etkilenilerek üretilen çömleklerde ise üzeri siyah ve kırmızı ile boyalı beyaz/krem zemin, kontür boyama, hayvan ve mitolojik yaratık, frizler, bitkisel ve geometrik motifler, lotus çiçeği-tomurcuk dizisi bezemeleri görülmektedir (Greenewalt, 2010: 107 vd.).

Çömlekçilik Anadolu’da tarih boyunca benzer yöntemler kullanılarak yapılan ve günümüze kadar devam eden bir zanaattır.

Metal İşlemeciliği

Anadolu'da madencilik süreci Hazırlık Aşaması (metalsiz dönem) M.Ö. 8200 öncesi, Başlangıç Aşaması (tek metalli dönem) M.Ö. 8200 sonrası, Gelişme Aşaması (ekstraktif metalürjinin başlaması) M.Ö. 5000 sonrası, Yapılanma/Deneyim Aşaması (gelişmiş metalürji) M.Ö.4000 sonrası ve Endüstri Aşaması (Tunç ve Demir Çağları) M.Ö. 2800 olmak üzere teknolojik açıdan farklı evrelerden geçmiştir (Bilgi-Özbal-Yalçın, 2004: 8).

Çanak çömlek üretimine geçmeden çok önce M.Ö. IX. binyılın sonlarında bakır yataklarından toplanılan nabit bakır işlenmeye başlamıştır (Yalçın, 2003: 72). Ancak doğadan toplanan bakır cevherleri daha önceden taş ve obsidyen endüstrisinden sahip olunan bilgilerle şekillendirilmiştir. Çayönü/Diyarbakır kazılarında M.Ö. 7250-6750 arası döneme tarihlendirilen bakır delgi, iğne, kanca, metal levhalara rastlanması, bu dönemde Anadolu'da bakıra dayalı bir endüstrinin olduğuna işaret etmesi açısından önemlidir (Savaş, 2006: 17).

Neolitik Dönem yerleşmelerinden biri olan Çayönü'nün yanı sıra Aksaray/Aşıklı Höyük, Urfa/Nevali Çöri Höyük'ünde bulunan bakır buluntular insanlık tarihinin şimdiye kadar bilinen en erken madeni buluntularını oluşturur (Yalçın, 2003: 75; Bilgi vd. , 2004: 8). Bu dönemde yapılan eserler tavlama ve dövme tekniği ile yapılmıştır (Başak, 2008: 20). M.Ö. VII. binin sonu ve VI. binin ilk yarısına ait Çatalhöyük ve Çayönü kazılarından çıkan bakır topaklarının analizleri, doğal bakırın yanı sıra, metalürji alanında bir devrim olan maden cevherinden ısı kullanılarak arıtılmış bakırın da kullanıldığını göstermesi açısından ayrıca önemlidir (Başak, 2008: 20).

M.Ö. V. binyıl sonlarına doğru bakır cevherleri potalarda ergitilmeye ve saf bakır elde edilmeye başlanmıştır. Bakır ergitme teknolojisinin gelişmesiyle üretilen bakır miktarında artış olmuş ve bakır balta, keski gibi aletlerin yapımında da kullanılmaya başlamıştır (Yalçın, 2003: 76; Bilgi vd. , 2004: 8).

M.Ö. IV. bine gelindiğinde madencilik faaliyetlerinin Anadolu'da büyük bir gelişme gösterdiği, bu dönem yerleşmelerinde ortaya çıkarılan izabe fırınları ve atölyelerin varlığından anlaşılmaktadır. Bu döneme ait hemen her yerleşmede metal ergiten ve işleyen işliklerin olduğu tespit edilmiştir (Yalçın, 2003: 76). M.Ö. IV. binin sonlarında ise önce gümüş ve kurşun sonra altın fark edilmiştir. Yine bu dönemde bakır-

kalay alaşımı olan tunç bulunmuştur. İlk tunç örneklerine Termi I, Troia I, Alishar I ve Tell el Cudeyde'de rastlanılmıştır (Yalçın, 2003: 76).

M.Ö. III. binyılın başlarından itibaren, İlk Tunç Çağı II döneminde madencilik alanında hızlı ve önemli gelişmeler göze çarpar. Maden ocakları artık endüstriyel olarak işletilmektedir. Madenler yeraltından çıkarılmakta ve ocaklara yakın uygun alanlarda ergitilmektedir. Cevherlerin izabesi sırasında oluşan zehirli ve kötü kokulu gazlar kent sakinlerini rahatsız etmeye başladığından izabe şehir dışına taşınmıştır. Ocak yakınlarında elde edilen metal ise külçeler halinde kentlere taşınıyor ve başka bölgelere satılıyordu. Şehirlerde kurulan işlik ve atölyelerde bu metaller işleniyor ve üretimi yapılıyordu (Yalçın, 2003: 78). İlk Tunç Çağı'nda madencilik büyük bir örgütlenmenin sonucu olup ocaktan imalathaneye kadar organize edilmişti. Bu devirde yaşamını madenci ve metal işçisi olarak sürdüren bir zanaatkâr kesimi ortaya çıkmış (Özgüç, 1963: 32), tavlama, kaynak, kaplama gibi tekniklerde büyük başarı kaydedilmiştir. Dönemin arkeolojik buluntuları arasında, kentlerde ki işliklerde pota, kalıp, külçe, yarı işlenmiş ve bitmiş ürünler öne çıkarken, cevher, ergitme fırını ya da ergitme potası ise bulunmamaktadır (Yalçın, 2003: 78).

Tunç Çağı'nda tuncun yanı sıra altın, gümüş, bakır ve elektrik olmak üzere birçok madenin işlendiği bilinmektedir. Bir devire adını verecek olan demir ise bu dönemde bilinmesine karşın gerçek anlamda üretimi ve kullanımı M.Ö. II. bin yılın sonlarına doğru yaygınlaşmıştır (Savaş, 2006: 18). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, demirciler (nappāhum), bilinen madenlerin her türlü işçiliğiyle uğraşan; çeşitli kaplar, aletler ve silahlar yapan; bakır, altın, gümüş gibi metalleri tasfiye eden; tunç üreten zanaatkârlardı. Demirciler başı (rabi nappāhē) unvanlı memurlar da, muhtemelen saray adına çalışan zanaatkârların âmirleri olmalıydı (Erol, 2007: 46). Bu dönemde saraya bağlı atölyelerde çalışan demircilerin yanı sıra serbest çalışan demircilerin olduğu da bilinmektedir (Erol, 2007: 45-46).

Kaniş Karumu'nda atölyeler, yerleşim alanlarının çeşitli bölgelerine dağılmışlardı. Aynı zamanda zanaatkârların evi de olan bu atölyelerin çoğu sokağa meydana açılmaktaydı. Kaniş'te maden atölyelerindeki buluntular arasında taş kalıplar, potalar, üfleçler, körükler, sivri dipli bardak şeklindeki huniler, madeni külçeler, ustaların kullandığı şekilsiz taş aletler yer almaktadır. Bu atölyelerde müşterinin

arzusuna göre aletler yapıldığı gibi, önceden üretilmiş olan maden, taş veya kilden yapılmış aletler, silahlar ve süs eşyaları da satılırdı (Özgüç, 1955: 75; Dercksen, 2011: 111). Acemhöyük'te olduğu gibi Kaniş'te de, kaya kristali, obsidyen ve fildişinden eserler üreten atölyeler mevcuttu (Özgüç, 2005: 83 vd.).

Hititler'de metal işlemeciliği ile ilgili yazılı belgeler ayrıntılı bilgiler vermektedir. Arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan atölyeler ve yazılı belgeler ışığında, metal işlemeciliğinin büyük oranda tapınak ve saray ekonomisi ile ilişkili olduğu görülmektedir. Hitit tapınak ve saray depolarındaki metallerin kullanımı ve organizasyonunda, birinci dereceden kral, kraliçe, prens ve rahipler sorumlu idiler (Dönmez, 2013: 200; Uyanık, 2015: 127). Metal işlemeciliği, Hitit ekonomisinde önemli bir paya sahip olduğundan atölyelere dağıtılan hammaddelerin, verilen siparişlerin ve iş sonunda yapılan teslimatların kayıtları ayrıntılı olarak tutuluyordu (Siegelová, 1986: 291-327).

Yazılı belgelerde geçen meslek isimleri Hititlerin metal işlemeciliğinde çok gelişmiş bir uzmanlaşmaya ulaştığını göstermektedir. Boğazköy yazıtlarında geçen ve demirci anlamına gelen LÚE.DÉ.A /LÚSIMUG/ LÚSIMUG. A ideogramları, diğer madenleri işleyen zanaatkârlar için de kullanılmış olduğundan genel bir meslek ismi “metal işleyicileri” olarak da kabul edilebilir (Erkut, 2003: 73; Savaş, 2006: 84). Ayrıca her madeni işleyen için ayrıca isimler de mevcuttur. LÚGUŠKIN.DÍM.DÍM Altıncı, LÚEPIŠ GUŠKIN Altıncı/kuyumcu, LÚKÙ.BABBAR.DÍM.DÍM Gümüşçü, LÚAN.BAR.DÍM.DÍM Demirci, LÚKÙ.DÍM Kuyumcu zanaatkârlarını karşılayan ideogramlar olarak Hititçede kullanılmıştır (Uyanık, 2015: 128). Urartu Devleti'nde yazılı belgelerde maden işleyicilerini karşılayan bir ideogram bulunmamasına karşın madenler için tespit edilebilmektedir.

Frig Devleti'nde metal işlemeciliği kazılardan elde edilen buluntulardan takip edilebilmektedir. Gordion kazılarında tunç ve demirden yapılmış birçok eser ele geçirilmiştir. Tunç kazanlar, kepçeler, yonca ağızlı yuvarlak testiler, kâseler fibulalar ve kemerler önemli buluntu grupları arasında yer alır. Bu eserler dövme ve döküm tekniklerinde yapılmıştır. Kulplu olan parçalarda ve fibulalarda eklenen parçalarda lehimleme tekniği kullanılmıştır (Vassileva, 2012: 310 vd.). Friglerin icat ettikleri yaylı fibulalar Assur ve Geç Hitit merkezlerinde aranan sanat eserlerindendi (Akurgal, 2008:

269). Friglerde kullanılan üçayaklı eklentili kazanların birebir aynısı Urartu Devleti'nde karşımıza çıkar.

Lidya Devleti'nde metal işlemeciliği Paktolos Nehrinde bulunan altının işlenmesiyle gelişmiştir. Başkent Sardes'te kuyumculuk oldukça ileri düzeyde yapılan bir zanaattır. Paktolos Çayı'ndan elde edilen altının işlenmesi, Sardes'in zenginleşmesinde ve kuyumculuğun gelişmesinde önemli bir faktördür. Gelişmiş kuyumculuk teknolojisi ile Lidya atölyelerinde takılar, altın ve gümüş sofr takımları, günlük kullanılan çeşitli aksesuarlar da üretilmiştir (Meriçboyu, 2010: 157). Takılar arasında bulunan aslan başlı bilezikler, granülasyon yöntemiyle yapılan küpeler çiçek motifli rozetler Urartu takıları ile benzerlik gösterir.

Sardes kazılarında tespit edilen demir rendeler, şişler, çiviler (Cahill, 2010: 83). Lidyalıların demirin kullanıldığını göstermektedir.

Dericilik

Anadolu'da derinin kullanımı çok eskidir. Çatalhöyük'teki pişmiş topraktan kadın figürleri, tapınaklardaki ana tanrıça heykelleri, kutsal ev alanının doğu ve kuzey duvarlarında yer alan silahlı erkek figürleri, siyah benekli, pembemsi leopar derisinden elbiseler giymişlerdir. Akrobasi ve dans sahnelerindeki kişiler ile ritüel sahnelerdeki rahipler de leopar, aslan ve geyik derilerinden açık sarı renkli başlık ve elbiseler ile tasvir edilmiştir. Çatalhöyük'te hançer kılıfı ve içine çeşitli nesnelerin konulduğu deri torbalar bulunmuştur (Yıldız, 1993: 25-26).

III. binde Anadolu'da deri ayakkabı, elbise, kemer, kap, savaş araçları, at koşum takımları gibi çeşitli alanlarda kullanılmıştır (Yıldız, 1993: 23-26).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda tabletlerde dericiler (aşkapum) ve dericilerin başı ifadesinin bulunması, dericiliğin bir zanaat olarak yapıldığını ve aynı zamanda bir teşkilatlanmanın da olduğunu göstermektedir (Erol, 2007: 126).

Hititler döneminde deri kelimesi çivi yazılı belgelerde çok sık geçmesine rağmen, deri işlemeciliği yapanlarla ilgili kayıtlar oldukça sınırlıdır. Belgelerde ^{LÚ}ASGAB derici/ayakkabıcı, ^{LÚ}kurşalli/kurşalla derici, deri yüzücü, ^{LÚ}EPIŠ ^{KUŠ}E.SIR ayakkabıcı, ^{LÚ}EPIŠ TAḪAPŠU kemer imalatçısı olarak geçmektedir (Pecchioli Daddi, 1982: 45-46; Yiğit, 2002a: 211). Hitit kanunlarında da deri fiyatlarının belirlenmesi

dericiliğin önemli bir iş kolu olarak yapıldığını göstermektedir. Hititlerde deri işlemeciliği ile askeri alanda ve sivil yaşamda kullanılan ayakkabı, zırh, at koşum takımları, kemer, çanta gibi pek çok ürün imal edilmiştir (Uyanık, 2015:175).

Dokumacılık

Anadolu'da ilk dokumanın Neolitik Çağ'da bitkilerin örülmesiyle başladığı bilinmektedir. Neolitik insanı bitkilerin saplarıyla sepet, halat, hasır gibi gündelik hayatta kullandıkları eşyaları örmüşlerdir. Çayönü evlerinin tabanlarında bulunan hasır izleri büyük ihtimalle bu yerleşmenin hasırla kaplı olduğunu göstermektedir (Türkoğlu, 2002: 6). Çayönü'nde tespit edilen oraklardan birinin sap kısmına sarılmış keten bir kumaş kalıntısı bulunmuştur. Yapılan araştırma sonucunda, ketenin bükülerek ip haline getirildiği ve dokumacılıkla ilgili ilk veriler olduğu ifade edilmektedir (Erim Özdoğan, 2007: 72-83).

Çatalhöyük'ün, M.Ö. VI. binin başlarına tarihlenen tabakalarında ve birçok Neolitik Çağ yerleşmesinde dokuma tezgâh ağırlıklarına rastlanması, Anadolu'da dokumacılığın Neolitik dönemden itibaren yapıldığının kanıtıdır (Barber, 1991: 99). Çatalhöyük kazılarında 1960'larda bulunan kumaş parçasının ardından 2013 yılında bulunan keten parçası da Neolitik Çağ'da dokumacılık yapıldığının önemli göstergelerindendir (Melleart, 1960; Hodder, 2013; 2). Çatalhöyük'te tespit edilen kumaş parçasının en iyi korunmuş örneklerden biri olduğu ve çok iyi dokunmuş olan bu keten kumaş parçasının Orta Anadolu'ya Doğu Akdeniz'den ticaret yoluyla geldiği düşünülmektedir (Hodder, 2013; 2).

Arkeolojik kazılar sonucu Anadolu'da bulunan Eskiçağ yerleşmelerinin genelinde kesintisiz bir şekilde ortaya çıkarılan, dokumacılık faaliyetlerinde kullanıldığı bilinen iğ, ağırşak ve dokuma tezgâh ağırlıkları, Neolitik Çağ'dan itibaren kesintisiz bir şekilde dokumacılık faaliyetlerinin devam ettiğini göstermektedir (Özgüç - Akok, 1958: 16; Özgüç N., 1983: 110; Barber, 1991: 167, 314; Schoop, 2014: 432-433).

Kalkolitik Çağ'da da fazla bir değişikliğe uğramadan devam eden dokumacılık faaliyetlerinde İlk Tunç Çağı ile birlikte büyük bir artış olmuştur. Yerleşmelerde ele geçen dokuma tezgâhı ağırlıklarının sayılarında ve çeşitlerinde ki fazlalık dokumacılıktaki gelişmenin bir göstergesidir (Fazlıoğlu, 1996: 3).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da dokumacılık faaliyetleri çok yaygınlaşmıştır. Bu dönem Anadolu'ya her ne kadar çeşitli kumaşlar ithal edilmiş olsa da yerli üretimin de önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Anadolu'da üretildiği bilinen yerli kumaşlar yazılı belgelerde tespit edilmektedir: pirikannum, epi {um, sabtinum, dizabnm, menunianum, anianim/anianiam (Cebesoy, 1995: 164 vd.), makuhum (Darga, 2015: 121) ve Zalpa tülü/kumaşı. Asurlu tüccarlar, Anadolu'ya gelirken yol üzerinde bulunan merkezlerde kumaş ticareti yapmaktaydı. Elbistan Ovası'nda yer aldığı önerilen Hahhum yerli yün ve kumaş ticaretinde önemli bir yere sahipti (Özgüç, 2005: 28). Yine bu döneme ait belgelerden Asur'a yün ihraç edildiği bilinmektedir (Cebesoy, 1995: 164).

Bu dönemde dokuma işlemlerinin atölyelerde yapıldığına dair Acemhöyük kazıları bilgi vermektedir. Acemhöyük'te Erken Tunç Çağı'na tarihlenen X. katın kerpiç evlerinden biri “dokuma odası” olarak kullanılmıştır. Dokuma tezgâhının ağaç kısmının bıraktığı izlerden yatay tezgâh tipi olduğu belirlenmiştir. Köşelerdeki kalın ipleri çeken iri ağırlıklarla, ipleri geren pişirilmemiş kilden küçük ağırlıklar in situ bulunmuştur (N. Özgüç, 1983: 110). Yine Acemhöyük'ün, Asur Ticaret Kolonileri Çağı I. katında 5x4.5m ölçülerinde dikdörtgen planlı “dokuma evi” tespit edilmiştir. Odanın doğu duvarı önünde dağılmış durumda bulunan kilden yapılmış, iyi pişirilmemiş koni biçimli 21 ağırlık, ahşap kısımlarının günümüze kadar ulaşmadığı dokuma tezgâhının var olduğunu göstermektedir (Öztan, 2003: 41).

Hititlerde dokumacılık önemli zanaat dallarının başında gelmektedir. Dokumacılığın gelişmesi ile birlikte çeşitli kumaşlar ve giysi türleri ortaya çıkmıştır. Hititlerde dokumacılıkta usta çırak ilişkisi bulunmakta ve dokumacıların başına da UGULA LÚ.MEŠUŠ.BAR denilmektedir (Pecchioli Daddi, 1982: 51). Belgelerde erkek zanaatkârları belirtmek için erkek anlamına gelen “LÚ” determinatifi, kadın zanaatkârları belirtmek için kadın anlamına gelen “MUNUŠ” ideogramı kullanılmıştır (Pecchioli Daddi, 1982: 52 vd.; Yiğit, 2002b:80). Urartu Devleti'nde de dokumacılar için “MUNUS.GAD” kelimesinin kullanılması oldukça dikkat çekicidir³³. Hitit

³³ Çiviyazısı M.Ö. 3200 yılında Sümerliler tarafından icat edilmiştir. Ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda ilk şekilleri oluşan yazı sistemi zamanla sümer dilinin ifade edildiği bir yazı sistemine dönüşmüştür. Sümer çiviyazısı ve kültürü, Mezopotamya coğrafyasına yerleşen Sami kavimlerini etkilemiş ve Akad, Babil ve Asur dillerinde birçok Sümerce kelime kullanılmıştır. Sümercenin Hurrice ve Hurricenin de Hititçe üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Sümerceden etkilenen Asur dili de yazıyı Asurdan öğrendi

merkezlerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda, çok sayıda dokumacı aracı olan tezgâh ağırlıklarına rastlanması, kumaş üretili yapıldığının kanıtıdır. Hititli dokumacılar yatay ve dikey olmak üzere iki tür dokuma tezgâhı kullanmışlardır. Keramikten yapılmış tezgâh ağırlıkları ise daha çok dikey dokuma tezgâhlarında kullanılmıştır.

Frigler’de dokumacılığın oldukça gelişerek önemli bir işkolu olduğu bilinmektedir. Gordion kazılarında tespit edilen dokuma tezgâh ağırlıkları, ağırşaklar ve dokumacılıkta kullanılan demir iğneler, dokuma tarağı gibi buluntular Frigler’de dokumacılığın boyutunu gösterir (Ballard- Burke-Simpson, 2012: 363).

Frig başkenti Gordion’da yapılan kazılarda yaklaşık olarak M.Ö.700 tarihlendirilen kömürleşmiş dokuma tezgâhı üzerinde yünlü bir kumaş parçası bulunmuştur. Tezgâhın yakınında fildişi dokuma tarağı ve pişmiş toprak tezgâh ağırlıkları da tespit edilmiştir (Bier, 1995: 1578). Gordion’da yapılan kazılarda da ele geçen bazı kumaş parçalarında tiftik keçisi kılı çok az dokuma örneğinde ise keten ve kendire ait lif örnekleri bulunmuştur (Bellinger 1962: 5-16). Analizi yapılan kumaşların S ve Z büklümlü iplerden dokunan kumaşlar olduğu tespit edilmiştir (Ballard- Burke-Simpson, 2012: 372).

Lidya Devleti’nde ise dokumacılık gelişerek devam etmektedir. Lidya’nın başkenti Sardes kazılarında ortaya ıkarılan Lidya evlerinde dokuma için kullanılan kilden ağırşaklar, iğler ve diğerk dokuma aletleri gün ışığına çıkmıştır (Cahill, 2010: 75).

3.2. URARTU DEVLETİ’NDE ZANAATKÂRLIK VE ZANAATKÂRLAR

3.2.1. Çömlekçilik/Keramik

Urartu Devleti’nde çanak-çömlek/keramik arkeolojik verilerde ve görsel malzemelerde karşımıza çıkmaktadır. Ne yazık ki yazıtlar, ne keramik eşitleri ne atölyeler ne de ömleki ustalarının çalışma şekilleri hakkında ayrıntılı bilgi vermezler. Bu nedenle eldeki malzemenin değerkendirilmesi ve yorumlanması ile bir takım veriler elde etmekteyiz.

Urartuları etkilemiştir. Bu dil ve kültür etkileşimi ile Sümerce kelimeler birçok devletin dilinde karşımıza çıkmaktadır Sümercenin diğerk dillere etkileri hakkında yapılan çalışmalar için bkz: Tekoğlu, 1989; Friedrich, 2000; Aydın, 2000; Kılıç, 2009.

Urartu keramiği günümüze kadar yapılan kazılarda ve çok sayıdaki yüzey araştırmasında çeşitli formlarda karşımıza çıkmıştır. Bu keramiklerin değerlendirilmesi sonucunda karşımıza saray ve halk keramiği olarak adlandırabileceğimiz iki çeşit yapım tekniği çıkmaktadır. Öncelikle genel olarak keramik yapımı ve bezeme teknikleri ile ilgili bilgi verdikten sonra Urartu keramiğinin genel özelliklerine değinilecektir.

3.2.1.1. Keramik

Doğada su ve rüzgâr etkisiyle ufalanan genellikle kalker, silis, mika ve demir oksitli kayaçlardan oluşan kil, ortalama 0.002 mm den oluşan küçük tanelerden oluşur. Pişmiş toprak ürünlerin hammaddesi olan kil, bileşiminde bulunan yanıcı maddelerin yoğunluğuna göre sarımttrak, kırmızımttrak veya kahverengi birikintiler halinde bulunur. Su ile karıştırıldıktan sonra şekil verilebilen plastik özellik kazanarak yumuşak bir malzemeye dönüşen kil biçim verildikten sonra kuruyunca şeklini korur. Tekrar su ile temas ederse yumuşar (Ökse, 2012: 11).

Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren bilinen kilin bu özelliği kullanılarak kilden heykelcikler ve mağara duvarlarına kabartma figürler yapılmıştır. Çanak- Çömleksiz Çağ'dan itibaren ise yoğun bir şekilde mimaride kullanılmaya başlanmıştır. Kilin mimaride kullanımı ev tabanları duvar sıvası, harç, dam örtüsü ocak kenarı gibi çok farklı şekillerde görülmektedir. Yine bu dönemde kil, elle biçimlendirilerek güneşte kurutulduktan sonra yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Bu yapı malzemesi, kilin geniş yüzeyler halinde hazırlanıp tahta kalıplarla kesilerek güneşte kurutulmasıyla elde edilen kerpiç adını verdiğimiz malzemedir. Kerpiçin yapı malzemesi olarak kullanılması yöntemi günümüze kadar devam etmektedir.

Kilin şekil verildikten sonra ateşte pişirildiğinde daha sağlam ve kalıcı hale gelmesinin keşfiyle birlikte, küçük heykelcikler, takılar, açkı aletler ve çeşitli araç-gereçler yapılmaya başlanmıştır. Kap-kaçak yapımında kullanılmasıyla da bugün çömlekçilik adını verdiğiniz uygulamanın başlaması önemli bir devrim sayılabilir (Özdoğan, 2011: 88).

Keramik, topraktan özellikle de sulandırılınca şişerek birbirine kenetlenen plastik kilerden yapılan kap-kacaktır. Yunanca “Kil, Killi toprak, Çömlekçi Toprağı ve Topraktan yapılmış kap” anlamına gelen “Keramos” tan türemiştir. İngilizce ceramic,

Almanca keramik olarak kullanılır. Bu çalışma esnasında keramik terimini kullanmayı uygun görmekteyiz. Çanak-çömlek ise keramik kaplara verilen isimdir. Latince pişmiş toprak tencere anlamına gelen “Potum” sözcüğü çeşitli Avrupa dillerinde “Pottery”, “Poterie” olarak isimlendirilmiştir (Ökse, 1999: 1; Bengisu, 2005: 2 vd.; Turani, 2010: 131).

Keramiğin ana malzemesi, su geçirmez killi toprak, balçık ya da çamurdur. Her yerde rahatlıkla bulunabilen ve kolayca şekillendirilebilen bu malzeme, uygarlığın erken dönemlerinde insanoğlunun şekillendirdiği neredeyse tek plastik malzeme olmuştur. Temel bileşenleri çok yalın olmakla birlikte, zamanla daha karmaşık malzeme ve yöntemlerin kullanıma girmesi, keramik üretimini ve sanatını farklı boyutlara ulaştırmıştır. Ayrıca, insanın, kili çarkta kısa sürede biçimlendirebilmesi ve üretim aracı olarak geliştirmesi keramik sanatını sanayileştirmiştir.

Tarih boyunca türlü biçim ve işlevlerle günlük yaşamın içinde yerini almış olan keramiğin izlerine İnsanın var olduğu her yerde rastlanmaktadır. Çağlar boyunca uygarlığın gelişimine ışık tutmuş, yer aldığı toplumun ekonomik, siyasal ve kültürel gelişiminin bir göstergesi olmuştur. Keramik üretimi; insanın uygarlığa yapmış olduğu en eski ve en kalıcı katkılardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda keramik; geçmişimizi daha iyi anlayıp değerlendirebileceğimiz bilgi ve kaynakları günümüze taşımasıyla önemli bir görev üstlenmektedir. Keramiğin gelişimi, ona şekil veren toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel evreleriyle paralellik taşımaktadır (Mutlu, 2007: 71; Acartürk, 2012: 16).

3.2.1.2. Keramik Yapım Aşamaları

Keramik, kilin çeşitli aşamalardan geçmesi sonucunda elde edilmektedir. Kile bazı katkı maddeleri eklenerek hamur haline getirilir. Bir süre dinlendirildikten sonra istenilen biçim verilir. Kurumaya bırakılan kabın yüzeyi, nemliyken çeşitli işlemlerle bezenir. Kuruyan kap pişirilerek kullanıma hazır hale gelir.

Keramik Yapım Aşamaları (Ökse, 2012)

3.2.1.2.1. Keramik Hamuru

Kil, belirli miktarda suyla karıştırıldığında kolayca şekil verilebilen ve kuruduğu zaman da şeklini koruyan plastik bir maddedir. Keramiğin hammaddesini oluşturan kil, saf halde ya da doğadaki diğer canlı ve cansız maddelerle karışık bir şekilde akarsu mil birikintilerinde, balçık ve kil yataklarında bulunur. Akarsuyun akış yolunda aşındırdığı kayaların içeriğini de sürüklediğinden içerisinde kireç (kalker), mika ve maden oksitler bulunur. Bileşiminde bulunan maden oksitlere göre rengi sarımsı, kırmızımsı (demir oksitli kil), kahverengi (limonitli kil), yeşilimsi (bakır oksitli kil) veya siyah (manganez bioksitli kil) olabilir. Saf kil olan kaolin ise beyazdır. Keramik hamuru yapılırken biçimlendirmenin kolay olması ve kabın pişme sırasında çatlamasını önlemek amacıyla içine hamurun esnek olmasını sağlayacak katkı maddeleri eklenir (Ökse, 2012: 17).

Keramik hamurunda katkı maddesi olarak organik ve inorganik maddeler (mineraller) bulunur. Bu maddelerden organik katkı maddeleri bitkisel katkı ve kavrıdır. Bitkisel katkı bağlayıcı bir işlev görmesi ve kuruma esnasında hamura esneklik kazandırması nedeniyle hamurlara katılmıştır. Bunlar pişme sırasında yanıp yok oldukları için yerleri keramik kırığında ince uzun gözenekler halinde görülür. Kavrı ise beyaz parlak zerrecikler halinde keramik kırığında görülen parçalardır. Bu da bitkisel katkılarla aynı amaca yönelik olarak hamura katılmıştır.

Keramiklerin fırında çatlamasını önlemek amacıyla kurumayı kolaylaştırmak, plastikliği zayıflatmak için hamura kum ve ufalanmış kireç, yemek pişirilen kapların

ateşe dayanıklılığını arttırmak amacıyla da ufalanmış mika ve kuvars gibi mineraller katılmıştır.

Keramik el ve çark yapımı olmak üzere iki şekilde biçimlendirilir. Elde biçimlendirme bilinen en eski tekniktir. Elle yapım çarka göre daha eski olmasına karşın bundan 7000 yıl önce biçim, kenar kalınlığı ve nitelik olarak çarklardan daha “üstün” çanak çömleklerin yapılmış olması bu iki yöntemden birinin diğerine göre üstün ya da daha iyi olduğunun belirlenemeyeceğini kanıtlamaktadır (Kapur, 1984: 223). Elde biçimlendirmede yöntemleri; çimdikleme, şerit merdane ve kalıp yöntemleridir. Çimdikleme; küçük hamur parçacıklarının yan yana getirilerek sıkıştırılma yöntemidir. Hamurun şerit haline getirilerek üst üste konmak suretiyle kabın oluşturulması şerit tekniğidir. Genellikle büyük boyutlu kaplar bu yöntemle yapılır. Merdane tekniğinde ise hamur, ahşap merdanelerle inceltiştirilerek şekillendirilir. Kalıp tekniği iki şekilde uygulanmaktadır. İlki sepet gibi yanıcı bir madde kalıp olarak seçilir. Kalıbın içi ya da dışı kille sıvanarak fırınlanır. İkincisi ise kil hamurunun bir modelin içine akıtıldıktan ve sıkıştırılarak şekillendirildikten sonra kalıptan çıkartılarak kurutulmaya bırakılır.

Keramik biçimlendirmesinde bir devrim niteliğinde olan çark, kile yuvarlak biçim vermeye yarayan tezgâhtır. Yatay ekseninde döndürülebilen bir tabla üzerine konan hamur, bir elin içten diğerinin dıştan bastırılmasıyla biçimlendirilir. Çarkta biçimlendirilmiş kap üzerinde özellikle düzeltilmediği takdirde çark izleri görülebilir. Ağır dönen ve hızlı dönen olmak üzere iki çeşit çark bulunmaktadır. Ağır dönen çark elle döndürülen bir tabladan oluşur. Eskiçağlara ait çark tablaları taştan yapılmıştır. Alt yüzünün merkezinde toprağa açılan bir çukura yerleştirilerek taş tablanın dönmesini sağlayan bir çıkıntı bulunur (Özgüç, 1986: 53-69). Hızlı dönen çark ise ayakta döndürülen bir sistemin geliştirilmesi ile çarkın hızının artırılarak kapların daha düzgün biçimlendirilmesini sağlamıştır (Ökse, 2012: 32).

Günümüzden yaklaşık 6000 yıl önce Mezopotamya’da yavaş dönen çarkın elle biçim vermeyi kolaylaştıran dönen tabladan üretilerek bulunmasıyla birlikte çark yapımı dönemi başlamış; ancak el yapımı da bugüne kadar sürmüştür. Hızlı dönen çarkta merkezkaçtan yararlanılarak elle çekme yöntemiyle çömleğe şekil verilir. Yapılan çömlekler çömleğin orta eksenine göre tam simetriklerdir. Hızlı dönen çarkla birlikte çömlekçilikte seri ve standart üretim de başlamıştır. Seri üretimin yanı sıra, çanak-

çömlek hamurunun da daha incelmesini sağlamıştır. Kentlerden kent devletlerine geçişin gereksinimi olan çarkın kullanıldığı yerler kent devletleriyle sınırlı kalmıştır (Özdoğan, 1997: 381; Frangipane, 2011: 154).

3.2.1.2.2. Yüzey İşlemleri

3.2.1.2.2.1. Islak sıvazlama

Nemli kabın üzerindeki gözenekleri kapatmak ve yapım izlerini silmek için kap yüzeyinin nemli elle veya sert bir aletle düzeltilmesidir. Yarı kurumuş bir kabın yüzeyinin ıslak elle sıvazlanması halinde çizikli bir yüzey oluşur. Nemli kabın yüzeyinin keskin bir aletle sıyrılarak düzeltilmesi işlemine tıraşlama denir.

3.2.1.2.2.2. Açık

Farsça kökenli perdah anlamına gelen açık, düzgün bir taş veya kemik gibi sert bir aletle yüzeyin düzgünleştirilmesi ve parlatılması işlemidir. Deri gibi yumuşak bir madde ile de kabın yüzeyi parlatılarak açık mükemmel bir hale getirilebilir (Ökse, 2012: 55). Açığın asıl amacı gözeneklerin kapatılarak çömleğin geçirimsiz yapılmasıdır (Özdoğan, 1997: 381). Kazı ve yüzey araştırmalarında elde edilen Urartu keramiğinde açıklı ve açıkısız parçalar karşımıza çıkmaktadır.

3.2.1.2.2.3. Astarlama

Kabın üzerine aynı veya farklı renkte ama farklı dokuda olan bir başka kil hamuruyla kaplamaktır. Sulu kilin kap üzerine fırça ile sürülmesi ya da kabın sulu kile daldırılması yöntemiyle kap yüzeyinin güzelleştirilmesi yöntemidir. (Özdoğan, 1997: 381; Ökse, 2012: 56). Urartulu çömlek ustaları astar rengi olarak en çok kırmızıyı kullanmışlardır. Bunun yanı sıra kahverengi ve siyah astarda kullanılan renkler arasındadır.

3.2.1.2.2.4. Sır

Pişmiş toprak ürünlerin üstünü kapsayan camsı bir maddedir. Bu yöntem Mısır'da M.Ö. III. Bin'de, Mezopotamya'da M.Ö. II. Bin'de uygulanmıştır. M.Ö. I. Bin

de ise geliştirilerek çeşitlendirilmiştir. İlk sırlar, öğütülmüş cam tozunun suyla karıştırılıp fırınlanmış kap yüzeyine sürülmesi ve ikinci fırınlamada bu malzemenin eriyerek kap üzerinde camsı bir tabaka oluşturulması şeklinde uygulanmıştır. Sır ince kumun en az 725°C ısıda eriyik hale dönüşmesiyle elde edilir.

3.2.1.2.3. Bezeme

Seramik bezeme geleneği, çanak çömlek üretiminin ve kullanımının başladığı en erken dönemlerden itibaren uygulanmıştır. Bir motif bir dönemin özelliği olduğu gibi çağlar boyunca kullanılmış olabilir. Bazı bezemeler yalnız bir kültüre ait olabilir. Bu çanak çömlekler başka alanlarda ortaya çıkınca, ithal mal oldukları anlaşılır (Ökse, 2002: 78).

3.2.1.2.3.1. Açkı/ Perdah Tekniği

Kap yüzeyinin açkılanması sırasında açkı için kullanılan malzemenin kap yüzeyinde bıraktığı izlerin düzenli çizgilerden oluşan bir desen oluşturması tekniğidir. Bu şekildeki bezeme tekniği Ön Asya'da Geç Neolitik dönemden itibaren kullanılmıştır.

3.2.1.2.3.2. Baskı Tekniği

Nemli kap yüzeyine parmak, kamış, tarak, damga bastırılarak oluşturulan bir bezeme türüdür. Bu bezeme türü baskı aleti olarak kullanılan cisme göre tarak baskı, parmak baskı gibi isimler alır.

3.2.1.2.3.3. Boya Tekniği

Kil boyama ve sır boyama olarak ikiye ayrılır. Kil boyama kabın hamur ya da astar yüzeyine içerdiği değişik bileşimli minerallerden ötürü farklı renk veren kilden yapılmış astar kıvamındaki kil karışımının fırça veya benzeri bir aletle sürülmesiyle yapılan bir bezeme türüdür. Bu bezemede boya olarak değişik renkteki kil karışımlar kullanılarak çok renkli boyalı kaplar elde edilebilir. Sır boyamada ise sır içi boyama sır altı boyama ve sır üstü boyama olarak üçe ayrılır. Sır içi boyama sır içine akıtma tekniği ile birkaç renk sır iç içe akıtılarak renkli bir bezeme elde edilir. Kap boyanıp

kurutulduktan sonra saydam sır ile kaplanır. Bu yöntem de sırn yüksek ısıda pişme sırasında boya, sır tabakasının altına çöker. Ve saydamlaşan sırn altındaki bezeme ortaya çıkar. Sır üstü boyama ise pişmiş sırlı kap üzerine kükürt, bakır ya da gümüş oksit ve aş boyası sürölüp hafif ateşte bir kez daha fırınlanır. Bu işlem sır üzerinde madeni pırıltı oluşmasını sağlar (Ökse, 2012; 66).

3.2.1.2.3.4. Dolgu Tekniğı

Kap yüzeyinden keskin uçlu bir aletle çıkarılan olukların içi kap piştikten sonra beyaz veya kırmızı bir kil hamuru ile doldurularak yapılan bezeme türüdür.

3.2.1.2.3.5. Kazıma Tekniğı

Nemli kap yüzeyinin sivri uçlu bir cisimle çizilmesi ya da yarılması yöntemiyle yapılır. Bu bezeme yapım biçimine göre değişiklik gösterir.

- Çizi bezek
- Yiv
- Oluk
- Dalga bezek
- Çentik/ Kertik
- Tarak Bezek

Çizi bezek, sivri uçlu ince bir aletle yapılan çizgilerdir. Yiv, “V” kesitli kalın ve derin çizgilerden oluşur. Oluk, “U” kesitli kalın ve derin çizgilerden oluşur. Dalga bezek, yiv ve oluk bezemenin birlikte görüldüğü yüzeyin dalgalı bir görünüm aldığı bezemedir. Çentik, nemli kabın yüzeyine sivri uçlu bir aletle açılan küçük oyuklardır. Tarak bezek ise kap yüzeyinin tarak biçimli bir aletle çizilerek bezenmesidir.

3.2.1.2.3.6. Kabartma Tekniğı

Nemli kap yüzeyine şerit veya düğme biçimli parçaların yapıştırılmasıyla yapılır.

3.2.1.2.3.7. Oyma Tekniği

Kap yüzeyinden ucu sivri ve keskin bir aletle kesilerek parçalar çıkartılması yöntemiyle yapılır.

3.2.1.2.3.8. Sıyırma Tekniği

Kap yüzeyi astarlandıktan sonra astarın belirli aralıklarla kap yüzeyinden sıyrılarak hamurun ortaya çıkartıldığı yöntem Saklı Astar tekniğidir. Bu teknikle bezenmiş bir kabın yüzeyine parmak sürüldüğünde sıyrılıp alınan hamur yüzeyi ile astarlı yüzey arasında bir derinlik hissedilebilir (Ökse, 2012: 62 vd.).

3.2.1.2.4. Pişirme

Topraktan yapılmış bir kabın pişirilmesi ateş ve hava akımının farklı düzenlendiği ortamlarda farklı ısı derecelerinde gerçekleşir. Hava akımı olan bir yerde pişirilen bir kapla, hava akımı olmayan bir yerde pişirilen kabın arasında sertlik bakımından farklılık vardır. Genellikle kaplar açık ateşte ya da yeterince oksijen sirkülasyonu olan bir yerde fırınlanınca, kırmızı ya da açık bir renk almaktadırlar. Kapalı bir çukurda ya da karbonize ortamda fırınlanan kaplar ise siyah renk almaktadır (Özdoğan, 2002: 98; Frangipane, 2011: 154; Ökse, 2012: 40 vd.).

Pişirme teknikleri açık ateşte pişirme ve fırında pişirme olarak iki çeşittir. Açık ateşte pişirme eskiçağlardan beri kullanılan bir yöntemdir. Toprağa açılan bir çukura yerleştirilen odun gibi yanıcı maddelerin üzerine kaplar ağız kenarları aşağıya gelecek şekilde yerleştirilir. Üzerleri de yanıcı maddelerle kaplandıktan sonra ateşlenir. Bu yöntemle pişme ısı 750-800 °C üzerine ulaşmaz. Bu nedenle kabın her yanı aynı oranda oksijen alamadığı için kap yüzeyi farklı pişme renkleri ve islenme nedeniyle alacalı bir görünüm alır.

M.Ö. IV. binden itibaren Anadolu'da fırında pişirme yönteminin kullanıldığı bilinmektedir. Ateşleme bölümü ile kapların bulunduğu bölümün bir ızgara ile birbirinden ayrıldığı hava akımını sağlayan delikleri ve bacası olan üzeri kapalı fırınlar kapların daha düzenli ısı alarak pişmelerini sağlar (Ökse, 2012: 42).

3.2.1.2.5. Renk

İçerdiği renk sayısının ve türevlerinin uygunluğu ve keramik tanımlamalarında ortak bir renk adlandırması yapılabilmesi amacıyla çeşitli renk katalogları kullanılır. Munsell Renk Kataloğu en yaygın kullanılan katalogdur. Katalog üç aşamalı bir sisteme göre hazırlanmıştır. Sayfalar bir ana renk veya bunlardan ikisinin birbirlerine göre oranlarına göre ayrılmış, sayfa içlerindeki renkler de kendi içlerinde iki aşamalı tonlar halinde düzenlenmiştir. Bu şekilde çeşitli renk grupları elde edilmektedir (Ökse, 2012: 72). Urartu keramiğinde en çok karşımıza çıkan renk grupları parlak kırmızı, kırmızı perdahlı kahve, devetüyü, kahverengi, pembe ve kremdir.

3.2.1.3. Keramik Biçimleri

Arkeolojik yayınlarda çeşitlilikleri sebebiyle farklı isimlerle adlandırılan kap biçimleri genel olarak birkaç ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar, Kap tipleri, Gövde Biçimleri, Ağız Kenarı ve Akıtacak Biçimleri, Dip ve Duraç biçimleri, Kulp ve Tutamak Biçimleridir.

Kap Tipleri: Genel olarak geniş ve dar ağızlı olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar da kendi içlerinde yayvan ya da derin, kulplu ya da kulpsuz, akıtacaklı ya da emzikli oluşlarına göre alt gruplara ayrılmaktadır. Geniş ağızlı yayvan kaplar genel olarak çanak ve tabak olarak adlandırılabilirler. Çanak, tabak ve kâseler kulplu ve kulpsuz olarak karşımıza çıkmaktadır. Geniş ağızlı derin kaplar ise kulplu veya kulpsuz olmak üzere bardak, tas, maşrapa ve kova biçiminde görülmektedir (Ökse, 2012: 87 vdd.).

Dar ağızlı derin kaplar, ağız çaplarına ve boyutlarına göre farklı kap tipleri oluştururlar. Çömlek, küp, vazo ve şişe bu kap tiplerindendir. Küpler; su, yağ, buğday gibi sıvı veya katı besinleri depolamaya yarayan derin karınlı dar dipli kaplar için kullanılan bir terimdir. Arkeolojik bölgelerde depolama işlevi dışında mezar kabı olarak da kullanılan bu küpler, Yunanca kökenli “*pithos*” adıyla da anılırlar. Yemek pişirme kabı olarak üretilen çömlekler günümüzde de kullanılmaya devam edilmektedir (Ökse, 2012: 87 vdd.).

Gövde Biçimleri: Ağız, omuz, karın, dip ve kaide olmak üzere çeşitli bölümlerden oluşur. Gövde profillerini ve parçanın duruş biçimini düz, dışbükey, içbükey gibi çeşitlendirmek mümkündür.

Ağız Kenarı ve Akıtacak Biçimleri: Ağız kenarları düz, yuvarlak, sivri, kütleştirilmiş, inceltilmiş, içe ya da dışa eğik şekilde biçimlendirilebilir. Ağız kenarları kalınlaştırılabilir. Ağız bölümü kap şekillendirilirken parmaklarla ağız kenarlarına bastırılarak kalınlaştırıldığı gibi, kalınlaştırılmak istenen yüzeye hamur parçaları da eklenerek yapılabilir. Akıtacaklar ise, kabın ağız kenarında bulunan sıvının rahat boşaltılmasını sağlayan kanallardır. Testilerde, çanak ve bardaklarda karşımıza çıkmaktadır (Ökse, 2012: 87 vdd.).

Dip ve Duraç Biçimleri: Dipler düz, yuvarlak, sivri ve halka dipler olmak üzere çeşitlendirilebilir. Çarktan ip yardımıyla kesilerek alınan kaplar, düz dipli olarak tanımlanmaktadır. Toprağa açılan sığ bir çukurda el ya da şerit tekniğiyle biçimlendirilen kapların dipleri yuvarlak formda görülmektedir. Düz diplerin yontulmasıyla biçimlendirilen dipler, sivri diplerdir. Halka dipler ise düz bir dibin, yontulması ve parça eklenmesiyle elde edilen dip şeklindedir. Duraçlar, Arapça “Kaide” sözcüğünden gelen kabın dibine yapışık olan düzgün durmasını sağlayan taban bölümü için kullanılır. Kapların ateş üzerine konmak için yerden yüksek durmasını sağlayan desteklere ise *Ayak* ismi verilmektedir (Ökse, 2012: 87 vdd.).

Kulp ve Tutamak Biçimleri: Kulplar, ağız kenarına yerleştirilme şekillerine göre, dikey, yatay ve sepet kulp olmak üzere çeşitlendirilmişlerdir. Tutamaklar ise bir kabı tutup kaldırmaya yarayan düğme biçimli yassı veya üçgen biçimli çıkıntılardır. Bir tutamağı ip geçecek bir deliğin açılması ile yapılan tutamak ise ip delikli tutamak olarak isimlendirilir (Ökse, 2012: 87 vdd.).

3.2.1.4. Urartu Keramiğinin Genel Özellikleri ve Urartu Devleti’nde Bir Zanaat Olarak Çömlekçilik

Urartu Devleti’nde çömlekçilik oldukça önemli bir işkolunu oluşturur. Yazılı kaynaklarda çömlekçiliğe dair bilgiler verilmemiş olmasına rağmen, Urartu merkezlerinde yürütülen kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen çanak çömlek verileri değerlendirilerek çömlekçiliğin boyutları hakkında fikir sahibi olmaktayız.

Bu veriler değerlendirildiğinde Urartu keramiğinin saray keramiği ve halk keramiği olarak üretildiği ortaya çıkmaktadır. Saray keramiği adı verilen çanak çömlekler kırmızı açkılıdır (Kroll, 1970; Kroll, 1972). Burney tarafından “Toprakkale Ware” (Burney, 1957: 42) olarak adlandırılan çanak çömlekler daha sonra yine Burney ve Lang tarafından “Red Polished Ware” (Burney- Lang, 1971: 129) olarak adlandırılmıştır. Tarhan ve Sevin ise Urartu keramiğini “Biani Keramiği” olarak adlandırmışlardır (Tarhan-Sevin, 1977, 292). Halk keramiği ise daha kabadır ve günlük kullanımı karşılamak için seri üretim yapılmaktadır.

Parlak kırmızı keramiklerin Urartu Devleti’ni simgeleyen bir gelenek olduğu kabul edilse de bu çanak çömlekler Doğu Anadolu’da Erken Demir Çağı’nda da az olmakla birlikte görülmektedir. Ancak bu keramikler üretim teknolojisi açısından Urartu dönemine ait olanlardan farklıdır. Urartu döneminin parlak kırmızı renkli kapları yerine Erken Demir Çağı kapları görünümleri ile dikkati çeker. Ayrıca açık kahverengi veya pembemsi kahverengi kilden üretilen Erken Demir Çağı örneklerinin kırmızıya boyanan yüzeylerinde fırça izlerini görmek mümkündür. Keramiklerin yapıldığı kil dokusu değerlendirildiğinde ise Erken Demir Çağı’nda kilin içinde tespit edilen kum, küçük taş, mika ve kireç gibi katkı maddelerinin Urartu döneminde giderek azaldığı ve kilin daha özenli ve ince bir dokuya dönüştüğü görülür. Yine Urartu döneminde keramiklerin hızlı dönen çark da şekillendirilmiş olduğu da bilinmektedir. Urartu keramiklerinde bulunan çömlekçi işaretleri Urartu Devleti’nde atölyelerin varlığının göstergesi olarak düşünülebilir. Urartu coğrafyasında yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda tüm yapım aşamalarını tespit edebileceğimiz bir keramik atölyesi bulunmamaktadır. Ayanis kazılarında ortaya çıkarılan çanak çömlek parçaları üzerinde tespit edilen işaretlerin değerlendirilmesi ile yerleri tespit edilemese de en az 40 farklı atölyenin varlığı düşünülmektedir. Bu işaretlerin birbirinde farklı olması ise devlete bağlı atölyeler dışında özel atölyelerinde varolabileceğini düşündürmektedir (Sevin, 2011: 459; Erdem, 2012: 114).

Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran’da yer alan Van Kalesi, Toprakkale, Çavuştepe, Altıntepe, Anzaf, Adilcevaz Kef Kalesi, Ayanis, Kayalıdere, Karmir-Bulur, Arğıştihinili, Bastam gibi Urartu merkezlerinde gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan çanak çömlek parçaları Urartuların farklı amaçlar için kullanılan çeşitli tipte ve boyutta keramik ürettiklerini gösterir. Bu keramikler pişirme kapları, servis

kapları, depo kapları ve Adak-libasyon kapları olarak ayrılabilir (Erdem, 2012: 114) (Fotoğraf 4-12).

Urartu Devleti'nde günlük kullanım için yapılan keramikleri pişirme ve servis kapları olarak ayırabiliriz. Pişirme kaplarını çanaklar, küçük boyutlu çömlekler ve düz dipli alçak tepsiler oluşturur. Genellikle kahverengi üretilen bu kapalar pişirme ile islenerek siyaha yakın bir renk almıştır. Katkı maddesi olarak da kum, taşçık, mika ve saman katkısı göze çarpar. Servis kaplarını ise çanaklar, kâseler, tabaklar, testiler, kadehler ve bardaklar oluşturur. Kırmızı perdahlı kahve pembe, devetüyü ve krem renklerinde üretilen keramiklerin katkı maddeleri, kum ve küçük taş parçaları dışında az oranda mikadan oluşur. Servis kabı olarak kullanılan keramiklerin kili daha ince ve hamurları daha özenli yapılmıştır (Erdem, 2012: 116).

Kalelerde karşımıza çıkan diğer örnekler ise boyları bazen 2.15 m karın çapı 1.5 m olan depo kaplarıdır. Bu kaplar 1300-1500 litre kapasitelidir ve boyun kısımlarında hiyeroglif yazısı ile kapların hacimleri yazılmıştır. Karmir-Blur, Ayanis, Çavuştepe gibi Urartu kalelerinde karşımıza çıkan bu depo kaplarının daha inşaat sırasında içeriye yerleştirilerek toprak zemine gömüldüğü düşünülmektedir (Sevin, 2011: 459) (Fotoğraf 7- 9). Geniş ağızlı, şişkin karınlı ya da uzun gövdeli olan depo kapları devetüyü ve pembe renklerde astarlı ya da astarsız olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu depo kaplarında tahıl ürünleri ve yağ, şarap, bira (Sevin, 2011: 459; Çilingiroğlu, 2012: 111) gibi sıvı gıdalar depolanarak Urartu kaleleri ve halkı için yiyecek ve içecek gereksinimleri karşılanmıştır. Ayrıca Ayanis kazılarında tespit edilen depo kaplarında etin de depolandığı tespit edilmiştir (Erdem, 2012: 117).

Bölgede yapılan kazılarda elde edilen keramik verilerinin yanısıra yüzey araştırmaları sonucunda da Urartuların kullandığı keramikler tespit edilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi Yüzey Araştırmaları Projesi kapsamında A. Ceylan başkanlığında yürütülen 1998 yılından günümüze kadar devam eden yüzey araştırmalarında tespit edilen kale, höyük ve yerleşmelerde elde edilen keramik verileri de Urartu keramiğinin özelliklerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Erzurum, Erzincan, Kars, Iğdır ve Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilen keramikler form olarak çanak, çömlek, kapak, tabak, bardak ve kâse gibi parçalardan oluşmaktadır. Renkleri pembe, devetüyü, krem, kahverengi, kiremit olan keramik buluntuları astarlı ve

astarsız olarak üretilmiştir. Çömlekçi ustalarının çanak çömleklerde desenler uyguladıkları görülmektedir. Yaygın olarak kullanılan desenler arasında yiv, yiv-oluk, çizgi bezeme ve genellikle kulplarda görülen parmak baskısı bulunmaktadır. Keramik hamuruna katılan katkı maddeleri ise kum ve küçük, orta, büyük taş parçaları, saman, mika ve kireçtir. Hem çark hem de el yapımı olarak üretilen çanak çömleklerde açkı izlerine rastladığımız parçalar da mevcuttur (Karageçi, 2011; Salın, 2013; Bakan, 2013; Morkoç, 2013; Özgül, 2011; Özgül, 2015; Ceylan N., 2015; Günaşdı, 2013; Günaşdı, 2015) (Fotoğraf 10- 11) (Çizim 1-2).

3.2.2. Dericilik

Urartu Devleti'nde deri kullanımına dair verilerimiz yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı, görsel malzemeler ve arkeolojik verilerin değerlendirilmesi ile elde edilebilmektedir. Urartu coğrafyasında yapılan hayvancılık faaliyetlerinin bir sonucu olarak, dericiliğin soylu kesim ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan bir zanaat olduğu düşünülmektedir.

Deriyi kullanılır hale getirebilmek için öncelikle tabaklama işlemi yapılmalıdır. Tabaklama işlemi ile deriye esneklik, dayanıklılık kazandırılır (van de Mieroop, 1987: 28). Bu işlemin nasıl yapıldığına dair Urartu yazılı kaynaklarında bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak günümüze kadar, fabrika üretimi dışında, çok az değişiklik göstererek gelen tabaklama süreci ile ilgili Mezopotamya kaynakları ayrıntılı bilgiler vermektedir. Sümer yazılı kaynaklarında, deriyi yumuşatmak ve kullanıma uygun hale getirmek için kullanılan yöntemler detaylı bir şekilde anlatılmıştır³⁴. Bu kaynaklara göre deri yüzüldükten sonra, tabaklanmadan önce, temizlenmesi için tuzlu suda bir süre bekletiliyordu. Sopalar ile dövülerek temizlendikten sonra ağaç tezgâhlara gerilerek kurutuluyor, böylece deri tabaklama maddelerini alacak duruma getiriliyordu (Levey, 1957: 142). Üç temel tabaklama yöntemi vardı. Bunlardan biri yağ kullanmak suretiyle, diğeri mineral maddeler (şap ve tuz), bir diğeri de bitkisel maddeler (meşe, mazı, nar kabuğu, sumak ve buğday unu) kullanılarak gerçekleştiriliyordu (van de Mieroop, 1987: 28). Yağ ile tabaklama, derinin ıslakken yağlanarak, yağı emdikçe yoğrularak

³⁴ Mezopotamya'da dericilik hakkında detaylı bilgi için bkz: Stol, 1980-83: 527-543.

esnetilmesi idi (Yıldız, 1993: 9; Şahinbaş - Erginöz, 2010: 158). Deri ve postların yağlanması saf öküz yağı kullanılıyordu.

Mineral maddelerin en önemlilerinden birisi olan şap, hem tabaklama hem de deri ve kumaşların boyanmasında sabitleştirici olarak kullanılıyordu. Tek başına kullanıldığında deriye yeterince esneklik vermeyen şap, demir tuzları ve tanen ile birlikte kullanılıyordu. At koşum takımları ve elbiseler, şap ile tabaklanmış deriden yapıldığı (Yıldız, 1993: 10 vd.). Mezopotamya’da, tabaklama metinlerinde “Dağ Ülkesinin beyaz tozu” olarak geçen şap, Anadolu’dan götürülmüştür (Levey, 1958a: 167; Yıldız, 1993: 9).

Mezopotamya’da deri tabaklamada mineral maddelerin yanı sıra, bitki özleri de kullanılıyordu. Bu amaçla kullanılan bitkiler arasında meşe palamudu, mazı, nar kabuğu, sumak, mür ve buğday unu yer almaktadır. Tabaklama işleminin anlatıldığı metinlerde geçen ifadelerden, Mezopotamya’da tabaklamada kullanılan mazının Hitit ülkesinden getirildiği anlaşılmaktadır (Levey, 1958b: 150; Levey, 1958a: 168; Yıldız, 1993: 21). Mazı suda kaynatılarak öz suyu çıkartılıyor ve deriye uygulanıyordu. Kullanılan mazının cinsine göre deri, sarı ile kırmızı arasında değişik renkler alıyordu. Sumak ile tabaklanan deri aynı zamanda sarı renge dönüşüyordu (Şahinbaş - Erginöz, 2010: 158).

Mezopotamya’da tabaklama işlemi sırasında ortaya çıkan kötü koku nedeniyle tabakhaneler, yerleşim yerlerinin uzağında bir bölgede toplanıyordu. Urartu Devleti’nde yapılan kazı çalışmaları yerleşim merkezlerinde yoğunlaşmış ve bu bölgelerde dericilik ile ilgili atölyeler tespit edilmemiştir. Biz de bu işlemlerin yerleşim yerlerinden uzak alanlarda ve devlet kontrolünde yapıldığını düşünmekteyiz.

Derinin bu şekilde tabaklanma işleminden sonra elde edilen deriler Urartulu deri ustası tarafından alınarak çeşitli ürünlere dönüştürülmüşlerdir. Urartu yazıtlarında deri üreticiliği ile ilgili bilgilerin bulunmamasına karşın Karmir-Blur’da bulunan kil tablet üzerinde inek, koyun ve keçi postu kelimeleri geçmektedir. Bu belgeye dayanarak Urartu Devleti’nde dericiliğin yapıldığını ve derinin ticari mal olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Aza boyunun ülkesinde (ki) tanrı A Şehri’ne:

26 küçük (?) inek postu, X bin (?) manda (?),

12 yün kumaş,

14 (?) yün(?)

198 küçük (?),

X bin (?)26 yün kumaş,

172 koyun postu,

16 keçi postu. (Piotrovskii, 1959, tab. 22; UKN I, 1960: ek no. 62; UPD: no. 10; UKN II, 1971: no. 463; Payne, 2006: 327; CTU IV, 2012: 144).

Urartularda derinin kullanım alanlarından biri ayakkabılardı. Deriden yapılan ayakkabılar günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak, Ayanis ve Karmir-Blur kazılarında bulunan örnekler ve Van Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen keramikten yapılmış uzun deri çizme biçimli riton örnekleri bize bilgi sunmaktadır. Bu örnekler sivri burunlu, düz, önden bağlı, dikişli ve uzun deri çizmelerin Urartular tarafından kullanıldığının göstergesidir (Fotoğraf 12). Bir kemer parçası üzerinde tasvir edilen bir sahne yine bize ayakkabılar hakkında fikir vermektedir. Sahnede ellerinin üzerinde ayakkabı taşıyan kadınlar betimlenmiştir (Seidl 2004, Falttafel/A:4) (Çizim 3). Bu betimlemelerden ve arkeolojik kalıntılardan, Urartu Devleti'nde ayakkabıların hem uzun çizme biçiminde hem de kısa bileğe kadar yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, Urartu tanrılarının ayrıntılı bir şekilde betimlendiği Anzaf kalkanında da tanrıların bileklerinin hemen üzerine kadar uzanan ayakkabılar giydiği görülmektedir (Çizim 4).

Deri işçiliği, Urartu giysilerinin önemli bir parçasını oluşturan kemerlerde de karşımıza çıkmaktadır. Kemerler geniş veya dar olarak yapılıyor ve erkekler ve kadınlar tarafından kullanılıyordu. Hangi amaçla kim tarafından kullanılırsa kullanılsın, tek tunç levhalardan dövülerek yapılan kemerlerin arkaları Urartulu deri ustaları tarafından deri ile kaplanıyordu. Kemerleri deriye tutturmak amacıyla da kemerin etrafına belirli aralıklarla delikler açılmaktaydı (Piotrovskii, 1967:48) (Fotoğraf 13).

Deri işçiliğinin bir diğer kullanım alanı araba aksamlarıdır. Arkeolojik kazılardan elde edilen verilerde Urartu dönemine ait orijinal araba kalıntısı ele geçmediğinden, derinin nerelerde kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak arabaların betimlendiği görsel malzemeler, yazılı kaynaklar, arkeolojik buluntular ve antik dönem ile günümüz atlı arabalarından yola çıkılarak başlık kayışı, koşum

kayışları, alınlık, göz siperliği, disk gibi elemanların yapımında dokuma ve derinin kullanılmış olduğu söylenebilir. Bunların yanı sıra betimleme sanatından da anlaşılacağı üzere kasa, taşıt okları ve üst destek çubuklarını kaplamada da süslemeli dokuma ya da deri kullanılmış olmalıdır (Gökçe, 2011: 29).

Ayrıca Urartu dönemine ait Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan iki buluntu üzerindeki deri kaplama dikkat çekicidir: Deri kaplama lahit ve çömlek (Fotoğraf 14-15). Bu eserlerden lahit üzerinde bulunan derinin analizi yapılmış fakat yapılan analizler sonucunda ne derisi ile kaplandığı tespit edilememiştir (Nagasava, 1997: 210). Bu kaplamaların Urartu deri ustaları tarafından ne amaçla yapıldığı da aydınlanmamış konular arasındadır.

Derinin diğer bir kullanım alanı müzik aletleridir. Urartu müzisyenlerinin tasvir edildiği bir sahnede yer alan defin deriden yapıldığı bilinmektedir. Günümüze ulaşan bir örnek mevcut değildir (Çizim 5-6).

3.2.3. Dokumacılık

Urartu Devleti'nde bir zanaat olarak yapılan dokumacılık faaliyeti ve dokumacılarla ilgili bilgileri arkeolojik, görsel ve yazılı kaynaklardan elde etmekteyiz. Urartularda en önemli ekonomik faaliyetlerden biri hayvancılıktır. Hayvancılığın yan ürünlerinden biri de küçükbaş hayvanlardan elde edilen yünlerin, Urartu Devleti'nde önemli bir iş kolu olan dokumacılık zanaatına hammadde olmasıdır. Yünler dokuma aşamasına gelmeden önce bir takım işlemlere tabi tutulurdu. Bu işlemlerin ilk aşaması koyun ya da keçilerin yünlerinin kesilmesidir. Kırkma ya da kırpma olarak adlandırılan bu işlemin ardından yünler yıkanır ve bu aşamada boyanırdı (Forbes, 1956: 81). Daha sonra eğirilen yünler dokuma tezgâhlarında kumaşa dönüştürülürdü. Günümüzde hala kırsal kesimde bu yöntemlere rastlanmaktadır.

Assur kralı II. Sargon, M.Ö. 714 yılında Urartu kutsal kenti Musaşir'e yaptığı 8. seferinde ele geçirdiği çok sayıda ganimet arasında kumaş ve yünde bulunmaktadır.

“...130 adet parlak renkli (yün) giysi, mor renkli keten giysiler ve Urartu ile Kirhi ülkelerinin kırmızı renkli giysileri için yünü sarayının tüm malı ile birlikte alıp götürdüm...” (ARAB II, 96).

Asur yazılı kaynaklarının verdiği bilgilerin yanı sıra Urartuların çok farklı renklerde giysiler üreterek kullandıklarını Urartu dönemine ait duvar resimlerinde tespit edebilmekteyiz. Bu duvar resimlerinde bulunan insan figürlerinin giysilerinde kırmızı, yeşil, kahve ve mavi renkler kullandığı görülmektedir.

Karmir-Blur'da bulunan kil bir tablette şehirlerarasında yün ve kumaş ticareti yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır.

Aza boyunun ülkesinde (ki) tanrı A Şehri'ne:

26 küçük (?) inek postu,

X bin (?) manda (?),

12 yün kumaş,

14 (?) yün(?)

198 küçük (?),

X bin (?)26 yün kumaş,

172 koyun postu,

16 keçi postu. (Arutyunyan, 1957: 144-149; Piotrovskii, 1959, tab. 22;

UKN I, 1960: ek no. 62; UPD: no. 10; UKN II: no. 463; Payne, 2006: 327).

Görsel kaynaklarda yün eğirme ve dokumacılık işinin kadınlar tarafından yapıldığını görmekteyiz. Urartu dönemine ait olan metal kemerlerde işlenmiş sahnelerde dokuma tezgâhlarının başında dokuma yapan kadınlar tasvir edilmiştir (Kellner, 1991: 160-161; Seidl, 2004).

Önemli Urartu merkezlerinden Toprakkale'de bulunan kil tablette “**68 MUNUS.GAD**” “**68 Dokumacı Kadın**” ibaresi okunmuştur. Bu bilgi Urartu Devleti'nde dokumacılığın bir zanaat olduğu ve kadınlar tarafından yapıldığını kanıtlaması ve Eskiçağ tarihinde kadınların iş dünyasında yer alması açısından önemlidir.

Ayanis, Karmir-Blur, Patnos ve Yoncatepe gibi Urartu merkezlerinin bazılarında yapılan kazı çalışmalarında karbonlaşmış kumaş parçaları ve tekstil örnekleri bulunmuştur (Belli-Konuralp, 2006: 110; Belli-Tozkoparan, 2007: 443; Çilingiroğlu, 2009: 9; Çilingiroğlu, 2014: 236) (Fotoğraf 16). Ayanis tekstil numunesinin yüksek

performanslı sıvı kromatografisi (HPLC-PDA) arkeometrik analiz yöntemi kullanılarak yapılan incelemeler sonucunda kırmızı renkli, üzüksü, meyveli ve çalimsı bir bitki olan adi karamuk bitkisi ile boyandığı saptanmıştır. Boyanmış olan elyafın zamanla kahverengine dönüştüğü görülmektedir. Günümüzde bitkinin sarı renkli kökleri hala Anadolu'da yün boyamacılığında kullanılmaktadır (Karadağ - Çilingiroğlu vd., 2014: 51) (Fotoğraf 17). Elektron mikroskobu (SEM-EDX) ve optik mikroskop yardımıyla yapılan analizlerde ise tekstil örneğinin yün lif kullanılarak dokunmuş olduğu belirlenmiştir. Tekstil örneğinin ok uçları yakınında bulunmuş olması nedeniyle, bir bez torba ya da okların sarıldığı bir bez parçası olduğu düşünülmektedir (Karadağ - Çilingiroğlu vd., 2014: 51). Ayrıca Ayanis kazılarında depo kapları olarak kullanılan pitosların ağızlarının çuvalla kapatılıp iple bağlandığı tespit edilmiştir (Çilingiroğlu, 1995: 367).

Karmir-Blur'da depo odalarında ham yün, keten ve dokuma aletleri bulunmuştur (Piotrovskii, 1970). Patnos'da bir mezar kazısında bulunan tunç kemer arasındaki tekstil parçalarının incelenmesi sonucunda bu örneğin tiftik olduğu belirlenmiştir. Açık ve koyu kahverengi renk olan tiftik, Ankara keçisinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yetiştirilen bir türünün yünlerinden elde edilmiştir (Müftüoğlu, 1975: 36-37).

Urartu merkezlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ağırşaklar³⁵, dokuma tezgâhı parçaları, iğne ve bızlar bu zanaat dalı için önemli kanıtlardır. Aşağı Anzaf Kalesi kazılarında ortaya çıkarılan keramikten yapılmış ağırşak (Belli, 1995: 384), Dilkaya Höyük³⁶'te bulunan taş, kemik ve pişmiş topraktan ağırşaklar (Çilingiroğlu, 1986: 83; Çilingiroğlu, 1989: 249), Yoncatepe'de bulunan ağırşaklar (Belli - Konuralp, 2006: 110), Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan, dövme tekniği kullanılarak yapılmış olan, iki ucu sivri demir bız, ağaç bir sapa geçen dokuma aleti ucundaki tarak (Belli-Ceylan, 2005: 34; Belli, 2007b: 184), Karmir-Blur'da bulunan ağırşaklar Çavuştepe'de bulunan tezgâh ağırlıkları ve ağırşaklar (Erzen, 1978: 42), Adilcevaz, Dilkaya, Hasanlu, Kayalidere, Toprakkale ve Liç'te bulunan bızlar ve dikiş iğneleri (Çilingiroğlu, 1987: 234; Yıldırım, 1989: 78; de Schauensee, 2011, 46) (Fotoğraf 18) Urartu dokumacılığı

³⁵ Ağırşak yün ve iplik eğrilen iği ağırlaştırmak için iğnin alt ucuna geçirilen, pişmiş toprak, taş ya da kemikten yapılan ağırlıktır.

³⁶ Dilkaya kazıları için bkz: Çilingiroğlu, 1986; Çilingiroğlu, 1987; Çilingiroğlu, 1989; Çilingiroğlu, 1990.

için önemli veriler sunmaktadır. Bu merkezlerde bulunan dokuma aletlerinden dolayı buraların atölye olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Urartularda kullanılan dokuma tezgâhları ahşaptan yapıldığı için bütün olarak günümüze ulaşmamıştır (Çizim 7). Tunç kemerlerde bulunan kabartmalarda dokuma tezgâhları tasvir edilmiştir. Van Müzesinde bulunan bir kemerdeki tasvirde dokuma süreci tam olarak anlatılmıştır. Bu tasvirde yün eğiren, ip yumak yapan ve dokuma tezgâhında dokuma yapan kadınlar tasvir edilmiştir (Çavuşoğlu, 2017: 149) (Çizim 8).

Kemer üzerinde tasvir edilen bir sahnede, yaklaşık 45 derecelik bir açıyla yere kurulmuş olan dokuma tezgâhı iki önde ve iki arkada olmak üzere toplam dört tane dikdörtgen şeklindeki ahşap üzerine yatırılmıştır. Yan yana oturan kadınlardan birinin elinde iğ yer alırken diğerinin elleri tezgâhın üzerinde dokuma yaparken betimlenmiştir (Fotoğraf 19-20). Diğer bir kemer sahnesinde ise dokuma tezgâhında dokuma yapan kadının hemen arkasında elinde iğ tutan bir kadın durmaktadır. Dokuma tezgâhının hemen altında, tezgâhla bağlantılı muhtemelen dokunan kumaşın toplandığı bölüm görülmektedir. (Fotoğraf 19) (Çizim 9).

Ayrıca Yukarı Anzaf Kalesi buluntuları arasında bulunan tunç yüksük (Belli, 2008: 461) terzilik yapıldığının bir göstergesidir. Ancak terziliğin kalede bir zanaat olarak mı ya da bireysel olarak mı yapıldığı konusunda kesin bilgilere sahip değiliz.

3.2.4. Maden İşlemeciliği

Urartu Devleti'nde madencilik önemli bir zanaat dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Van Gölü çevresinde kurulan Urartu Devleti'nin, yaklaşık 300 yıla yakın bir süre Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da egemenliğini devam ettirmesinde sahip olduğu maden yataklarını işlemesi ve savaşlarda vergi ve haraç olarak hem ham maden hem de işlenmiş maden eşyalar almasının etkisi büyüktür. Urartu madenciliği hakkında hem arkeolojik veriler hem de çiviyazılı belgeler bilgi vermektedir. Bu bilgilerde üretim teknikleri hakkında bilgiler mevcut değildir. Urartu yazıtlarında maden üreticilerini karşılayan Urartuca terimler ile ilgili bilgilerde mevcut olmadığı için biz konuyu günümüzde kullanılan kavramlarla açıklamaya çalıştık.

Mevcut yazılı ve görsel belgeler ve arkeolojik materyaller bize madenlerin birçok alanda kullanıldığını göstermektedir. Urartu Devleti'nde madenler mimariden

mobilyaya, tarım aletlerinden kült eşyalarına, silahtan at koşum takımlarına, adak levhalarından mücevhere kadar pek çok alanda kullanım bulmuştur. Üretim teknikleri konusunda bilgi edinebileceğimiz çok sayıda metal buluntu, kazısı yapılan Urartu merkezlerinden elde edilmiştir. Bu merkezlerin başlıcaları; Van Kalesi (Tuşpa), Çavuştepe (Sardurihinili), Yukarı ve Aşağı Anzaf Kaleleri, Giyimli, Ayanis (Rusahinili), Eiduru-kai), Adilcevaz Kef Kalesi, Toprakkale (Rusahinili), Muş/Kayalıdere, Erzincan/Altıntepe, Armavir-Blur (Argiştihinili), Karmir-Blur (Teişebaini URU), Hasanlu ve Bastam (Rusai URU-TUR)'dır.

Metal buluntular hakkında bize bilgi veren en önemli yazılı kaynak ise M.Ö.714 yılında Asur kralı II. Sargon'un Urartu ve müttefiklerini karşı düzenlediği 8. seferin kayıtlarıdır. Arkeolojik olarak yeri saptanmamış ve kazısı yapılmamış olsa da, Urartu ve Asur kaynaklarında adına rastladığımız, bugün Türkiye ve İran-Irak sınırlarının kesiştiği bölgede, Revanduz'da bulunan kutsal Musaşir/Ardini kentinde bulunan ganimetlerin listesi Asurlu kâtipler tarafından ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Asur kralı II. Sargon Musaşir tapınağı ve sarayından 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton tunçtan yapılmış eşya, silah ve heykeli Asur'a götürmüştür³⁷ (Oppenheim - Reidner, 1963: 80-81; Belli, 2010a: 120).

3.2.4.1. Madeni Eserlerin Yapım Teknikleri

Urartu yazılı belgeleri ve görsel veriler madencilikte kullanılan tekniklerle ilgili Mısır'da bulunan görsel malzemeler ve Mezopotamya yazılı belgeleri (Moorey, 1982: 13-38; Moorey, 1999: 1 vd.) gibi bilgi vermemektedir. Arkeolojik verilerin değerlendirilmesi ile Urartulu maden ustalarının madeni eser üretiminde “dövme” ve “döküm” tekniklerini kullandıklarını görmekteyiz. Bu teknikler kullanılarak yapılan eserlere bezeme teknikleri uygulanarak daha estetik bir görünüm kazandırılmıştır.

3.2.4.1.1. Dövme Tekniği

Dövme tekniği, topak halde bulunan madenlere taş ya da çekiç gibi sert aletlerle vurularak şekillendirilmesi yöntemidir. Önceleri maden soğukken yapılan bu işlem madencilik bilgilerinin gelişmesiyle daha kolay bir uygulamaya dönüşmüştür.

³⁷ Asur'a götürülen ganimetlerin listesi, ilgili başlıklar altına verilmiştir.

Madenlerin ısıyla daha yumuşak ve işlenebilir hale gelmesinin keşfiyle birlikte dövme tekniğinde de gelişme görülmüştür. Madenlerin ısıtılarak yumuşatılıp tavlanması işleminden sonra çekiçlenmesiyle, daha büyük maden parçalarından istenen şekillerde eserler yapılabilmektedir (Erginsoy, 1978, 18; Tekin, 2015: 73). Döküm tekniğinin ortaya çıkması dövme tekniğinin kullanımını azaltmış gibi görülsede kabaca dökümü yapılan eserler ince işçilikleri dövülerek verilmiştir (Tekin, 2015: 73). Dövme tekniğinde çökertme ve yükseltme yöntemleri kullanılarak kaplar üretilmiştir.

Çökertme yönteminde işlenecek metal levha örs üzerine yerleştirilir ve çekiç darbeleriyle iç tarafına vurularak bir çukur elde edilir. Genellikle geniş ağızlı kapların yapımında tercih edilen bu yöntemde gerekirse bir oluk üzerinde de çökertme yapılır. Yükseltme yönteminde ise metal levhanın dış tarafına çekiçe vurularak levhaya şekil verilir. Bu yöntem genellikle derin metal kapların üretiminde kullanılır (Erginsoy, 1978, 19; Tekin, 2015: 74-75).

Urartu maden ustaları dövme tekniğini kullanarak kazanlar, testiler, miğferler, adak kalkanları, adak levhaları, savaş kalkanları, at alınlıkları ve kemerler üretmişlerdir.³⁸

3.2.4.1.2. Döküm Tekniği

Isıyla eritilen metalin, kalıplara dökülerek istenilen şeklin verilmesine dökümcülük adı verilmektedir (Erginsoy, 1978: 25; Tekin, 2015: 26). Madencilikte döküm tekniğinin keşfi seri üretime geçilmesinin önemli bir adımı sayılabilir. Döküm için sıvı metalin yanısıra taş, ağaç ve kilden yapılan döküm kalıbı gereklidir. Bu kalıplara sıvı halde bulunan metal akıtılarak metalin soğuması ve sertleşmesi beklenir.

Döküm, içi dolu (masif) döküm tekniği, içi boş döküm tekniği ve kaybolan mum tekniği (Cire Perdue) kullanılarak yapılmaktaydı (van Loon, 1966: 84) (Çizim 10-11).

³⁸ Üretilen bu eserler ile ilgili ayrıntılar “Urartu Devleti’nde Kullanılan Başlıca Madenler ve Madenlerden Yapılmış Ürünler” başlığında verilecektir.

3.2.4.1.3. İçi Dolu (Masif) Döküm Tekniği

Taş veya kilden hazırlanmış üstü açık kalıplar kullanılarak yapılan bir tekniktir. Taş kalıplar, sıcak maden döküldüğünde çatlamaması ve kil kalıplarda olduğu gibi, her seferinde yeni bir kalıp hazırlamayı gerektirmemesinden dolayı çok daha kullanışlıdır (Erginsoy, 1978: 25; Bilgi, 2004: 26). Fakat taştan kalıp yontmak zor ve vakit alan bir iş olduğu için, dökümde genellikle kil kalıplar tercih edilmiştir (Siegelová ve Tsumoto, 2011: 288).

Tek Parçalı Kalıplar:

Taş veya kilden yapılan kalıbın bir yüzü düzeltilerek, bu yüze dökülecek modelin negatif boşluğu yapılırdı ve eritilmiş sıvı metal bu hazırlanan modele dökülürdü. Açık kalıplarda, metalin oksitlenmesini önlemek için kalıbın üstü düz bir kapak ile örtülmüştür (Tekin, 2015: 85). Maden donduktan sonra kalıplar kırılarak üretilen eser çıkartılırdı. Kalıplar kırıldığı için günümüze kadar ulaşan çok fazla örnek yoktur.

İki ve Çok Parçalı Kalıplar

Tunç Çağı'nın başlarında iki veya çok parçalı kapalı kalıplara döküm yapma yöntemi icat edilerek, aynı kalıpların bir çok kez kullanılması sağlanmıştır. İki parçalı kalıpların kullanılmasıyla daha önceleri tek parçalı kalıpta üretimi mümkün olmayan, silindir gibi köşeli olmayan nesnelerin üretilmesi sağlanmıştır (Tekin, 2015: 84).

Bu yöntemde üretimi yapılmak istenen nesnenin bir yüzü kalıp parçalarının birisinin düz yüzeyine işlenmekte, diğer yüzü kalıba işlendikten sonra iki parça birleştirilerek eserin üç boyutlu şekli meydana getirilmektedir. Çift taraflı kalıplarda her iki parça üzerinde birbirine denk gelecek şekilde deliklerin bulunması gerekir. Bu deliklere konulan perçinler ile kalıpların oynaması engellenmiş olur. Sıvı haldeki metalin kalıp içine akıtılmasını sağlayacak bir akıtacak yapılırdı. Daha sonra kil kalıplar birleştirilerek hafifçe pişirilir. Soğuduktan sonra sıvı haldeki metal, akıtacak kısımdan hava kabarcığı oluşmayacak şekilde içeriye dökülür. Kalıp soğuduktan sonra kalıplar perçinlerden dikkatlice açılarak ayrılır ve eser dışarı çıkartılır. Kil kalıplar taş örneklerle nazaran fazla dayanıklı olmadığı için, birden fazla kullanımdan sonra tahrip olma olasılığı fazladır (Tekin, 2015: 85).

3.2.4.1.4. Kaybolan Mum Tekniği (Cire Perdue)

“Cire-perdue” veya “Lost-wax Casting” olarak adlandırılan kaybolan mum tekniği M.Ö. III. binin çeyreğinde uygulanmaya başlanmış, M.Ö. 2500’den sonra kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır (Moorey, 1985: 41). Model üzerinde her türlü bezemenin kolaylıkla elde edilebilmesinden dolayı uzun süre kullanılan bir teknik olmuştur (Başoğlu, 1979: 7).

Bal mumunun kullanıldığı bu teknikle içi dolu, içi boş, büyük veya küçük, en karmaşık modellerin bile dökümle yapılması mümkün olmuştur. Bu teknikle dökülecek eser küçük boyutlu ise; içi-dolu döküm; büyük ise içi-boş döküm yöntemi uygulanır.

3.2.4.1.4.1. Kaybolan Mum Tekniği ile İçi Dolu Döküm

Cire-perdue tekniği ile içi-dolu döküm yapmak için, önce üretilecek objenin bal mumundan bir modeli hazırlanır; usta eserin pozitifini işlediği için, mumun üzerinde kolaylıkla çalışılır. Sonra bu modelin üzeri kil ile sıvanarak kil üzerine delikler açılır. İçi bal mumu ile dolu kil kalıp, baş aşağı çevrilerek sıcak fırına konur; bir yandan kil pişerken diğer yandan da ısıyla eriyen bal mumu deliklerden dışarı akar. Kalıp sertleşince fırından alınır ve daha sıcakken bal mumundan boşalan yere, aynı deliklerden eritilmiş maden akıtılır. Maden donduktan sonra, kil kalıp kırılarak eserin üzerinden çıkarılır (Erginsoy, 1978: 27; Sevin, 2003: 114).

3.2.4.1.4.2. Kaybolan Mum Tekniği ile İçi Boş Döküm

Cire perdue usulü ile içi boş döküm yapmak için, önce istenen eserin biçimine yakın bir model ve ölçülerde, kilden bir çekirdek hazırlanır; sonra bu çekirdeğin üzerine, dökülecek eserin kalınlığında bal mumu tabakası sıvanır. Bal mumuna istenen şekil verildikten sonra balmumunun üzerine kabartma(rölyef) ve oyma desenler de yapılabilir. Usta, desenleri pozitif olarak işlediği için kolaylıkla çalışır. Desenlerin işlenmesi bittikten sonra bal mumunun üzeri, önce bir kat ince kil ile sonra da bir kat kaba kil ile sıvanır. Çekirdek ile dış kalıp birbirlerine arada kalan bal mumu tabakasını da delip geçen ince ve uzun madeni çivilerle tutturulur. Dıştaki kil kalıba delikler ve kanallar açıldıktan sonra kalıp baş aşağı olarak sıcak fırına sürülür. Bir yandan çekirdek ile dış kalıp arasındaki bal mumu eriyip deliklerden dışarı akarken, diğer yandan da kil

kısımlar pişer. Sonra kalıp fırından alınır ve mumdan boşalan yere, gene aynı deliklerden erimiş maden akıtılarak döküm yapılır. Maden donduktan sonra kil kalıp kırılarak çekirdek de parçalanarak eserin içinden çıkarılır. Kalıp kırıldığında eserin üzerinde çivi gibi çıkıntıların kaldığı görülür; bu çıkıntılar sonra dipten kesilerek yerleri törpülenir (Erginsoy, 1978: 27; Ruder - Merhav, 1991: 339-342).

3.2.4.2. Madeni Eserlerin Bezeme Teknikleri

3.2.4.2.1. Delik İşi Tekniği

Kesici ve delici aletlerin kullanılmasıyla, eserler üzerine delik açma tekniğidir. Bu teknikte süslenecek yüzeye yapılan desen yerleştirilerek ana hatları çizilir. Daha sonra keskiler yardımıyla desendeki parçalar kesilerek çıkartılıp delikler oluşturulur. Urartu Devleti'nde kuyumculukta çok fazla tercih edilen bu teknik çingirakların süslenmesinde de kullanılmıştır.

3.2.4.2.2. Granülasyon

Daha çok takı yapımında kullanılan bir teknik olan granülasyon, çok sayıda küçük altın boncuk düz bir yüzeye belirli bir desen oluşturarak yerleştirilmesiyle yapılan süsleme uygulamasıdır. Öncelikle yüzeyi süsleyecek metal, küçük tanecikler haline getirilmektedir. Taneler farklı şekillerde olabildiği gibi çoğunlukla küçük boyutlu kürecik şeklinde olmaktadır. Metalin küre şekline getirilmesi ise şu şekilde gerçekleştirilir. Eriyik haldeki metal düz ve soğuk bir zeminle temas ettirilerek ani soğutulması neticesinde şoka maruz kaldığından, büzülerek küre şeklini alması sağlanır. Bunun için eriyik metalin soğuk bir zemine dökülmesi veya su içine akıtılması gerekmektedir (Tekin, 2015: 102). Urartu kuyumcuları küpe, bilezik, düğme gibi takı ve aksesuarların süslenmesinde bu tekniği başarılı bir şekilde uygulamıştır.

3.2.4.2.3. Kabartma (Repousse)

Metal eserlerin üzerine kabartma aletleri ve çekiç kullanılarak, kabartma süslemelerin yapıldığı tekniğe “kabartma” adı verilir. Bu uygulama için günümüzde daha çok Fransızca olan “repousse” kelimesi kullanılmaktadır. Kabartmalar, maden

tabakasını dıştan veya içten çekişlemek suretiyle elde edilebilir. Gerçek kabartma tekniği içten çekişleyerek kabartma yapma usulüdür, ancak repousse kelimesi, bütün kabartma süslemeler için genel bir deyim olarak kullanılmaktadır (Maryon, 1949: 121; Erginsoy, 1978: 34).

Kabartma işlemine başlamadan önce, metal eser üzerine desenin ana hatları ucu-küt çalma kalemi kullanılarak, derin olmayan yivler halinde çizilir. Sonra kabartılacak desene göre, uygun kabartma aletleri kullanılarak, içten ya da dıştan çekişleme ile kabartma yapılır. Bu teknikte desenler istenilen yüksekliğe gelinceye kadar kabartma işlemi devam eder. Böylelikle düz olmayan bir satıh elde edilerek yapılan gölge oyunuyla zemin daha mat görünürken, kabartılan alan parlaklaşır ve zeminle desen arasında bir kontrastlık oluşur. Kabartma işleminde kullanılan çekicin, şeklinden çok ağırlığı önemlidir. İçten vurularak desenler oluşturulacaksa ağır ve yuvarlak yüzlü; dıştan uygulanacak ise de hafif, düz yüzlü ve uzun saplı çekiçler kullanılır. Ayrıca hafif çekiçler yerine tahta tokmaklar da kullanılabilir (Maryon, 1949: 121; Erginsoy, 1978: 34; Tekin, 2015: 100).

Urartu zanaatkârları kabartma tekniği ile kemerler, adak levhaları, adak kalkanları, miğferler, sadaklar ve pektoraller üzerinde oldukça estetik motifler işlemişlerdir. Bu motifler Tanrı betimlemeleri, aslan, boğa ve karışık fantastik yaratıklar, av sahneleri, tören sahneleri, askerler ve savaş arabaları, çeşitli kutsal ağaç ve bitki motifleri, rozetler, tomurcuk motifleri ve geometrik motiflerdir.

3.2.4.2.4. Kakma

Metal eserlerin üzerine açılan yivlerin veya çukurların içine başka cins ve renkte madenler kakılarak elde edilen süslemeye “kakma tekniği” adı verilir. Bu yöntem, kakma yapılacak eserin üzerine desen çizilerek, ucu keskin kalemlerle oyuklar açılır. Daha sonra bu oyuklar eserin yapılacağı malzemeden farklı bir dolgu malzemesiyle doldurulur (Erginsoy, 1978: 39; Tekin, 2015: 104).

Tanrı, kült veya hayvan sembollerinin imalatında daha az değerli malzeme kullanıldığı zaman bu sembollerin başlar, gözler göğüs, boynuzlar, kuyruk, yular, kamçı, boyunduruk detayları ve süslemelerinde ürünlerin görkemini artırmak, etkileyici ve değerli kılmak için genellikle altın veya gümüş kullanılmıştır (Savaş, 2006: 65).

3.2.4.2.5. Kaplama

Metal eserlerin üzerini genellikle daha değerli ve gösterişli, zar gibi ince bir tabaka halinde inceltilmiş maden ile örtme işlemine “kaplama” adı verilmektedir. Kaplama, eserin tüm yüzeyine uygulandığı gibi bir bölümü üzerine de uygulanabilmektedir. Urartu kuyumcularının süslemelerde kaplama işlemini, tunç takılarda tüm yüzeye uyguladıkları görülür. Bu yöntemde, altın ve gümüş gibi değerli madenler deri arasına yerleştirilerek çekiç darbeleriyle inceltip zar inceliğinde levhalar elde edilir. Daha sonra bu altın ve gümüş levhalar, daha az değerli metal eser üzerine kaplanır veya içleri doldurulurdu (Tekin, 2015: 105).

Metal eserin yüzeyine yapılacak kaplama işlemi iki şekilde uygulanır. Birinci yöntemde metal eser ısıtılır ve inceltilmiş altın veya gümüş levha eserin üzerine yerleştirilerek hafif çekiç darbeleriyle esere yapışması sağlanır. İkinci yöntemde ise altın veya gümüş levha eser üzerine yerleştirilerek çekiç darbeleriyle eserin yüzeyine kaynaştırılmaktadır (Türe-Savaşçın, 2000: 28).

Kaplama, Urartu maden ustaları tarafından genellikle kuyumculukta ve bazı silahların yapımında tercih edilen bir uygulama olmuştur. Ancak yazılı belgelerde hangi tür kaplamanın yapıldığına dair bilgiler mevcut değildir.

3.2.4.2.6. Kazıma

Metal eserlerin üzerinde bezemeler için derin ve ince çizgilerle yivler açmaya “kazıma” adı verilir. Bu çizgiler kazıma ve çalma olmak üzere iki teknikle yapılır. Kazıma tekniğinde ucu keskin kalemler, çekiç veya keski adı verilen, tahta saplı, keskin, sivri uçlu kazıma aletleri kullanılır. Çalma tekniğinde ise ucu küt kalem ve çekiçler kullanılır (Erginsoy, 1978: 32; Tekin, 2015: 97-99). Kazıma tekniğinin Urartulu zanaatkârlar tarafından kullanımı, M.Ö. I. binde çelik aletlerin kullanımıyla başlamıştır (Kellner, 1991: 24).

3.2.4.2.7. Telkâri

Altın veya gümüş telleri eğip, bükerek desenler yapmaya ve bu tel motifleri lehim kullanarak birbirlerine veya madeni bir zemin üzerine tutturarak oluşturulan takı bezeme işlemine, “telkâri tekniği” adı verilir (Tekin, 2015: 106).

Altın ve gümüş tel yapımı iki yöntemle yapılmaktaydı. Birinci yöntem, bir metal parçasını sert bir zemin üzerinde dövüp taş oluklar üzerine sürterek ince uzun bir çubuk haline getirmektir. Tunç Çağlarla birlikte kapalı kalıplarda döküm yoluyla tel yapımı mümkün olmuştur. Tel yapma usulleri antik süreç içinde giderek gelişmiş ve delikten tel çekme usulünün keşfiyle beraber çok daha düzgün, ince ve uzunlukta teller elde etmek mümkün olmuştur. Bu teknikte, kullanılan metal ya da taş delikli kalıplar üzerinde bulunan huni şeklinde ki büyüklü küçüklü deliklerden tavlanan altın veya gümüş şeritler geçirilip çekilerek tel imal edilebilmektedir (Erginsoy, 1978: 38). İkinci yöntemde ise; ince levhalar haline getirilen tel, kesici aletler yardımıyla ince şeritler halinde kesilerek, çekiç darbeleriyle yuvarlatılıp tel haline getirilirdi (Türe - Savaşın, 2000: 20-25; Tekin, 2015: 106).

Urartu kuyumcuları bu tekniği kullanarak takılar yapmışlardır. Altın veya gümüş tel parçalarını halkalar ya da burgular halinde kıvrarak küpe ya da kolye yapımında kullanmalarının yanı sıra mücevher süslemelerinde de kullanmışlardır.

3.2.4.3. Metal İşlemeciliğinde Kullanılan Aletler

Urartu merkezlerinde kazısı tamamlanan ve devam eden merkezlerde, çok sayıda metal işlemeciliği ile ilgili alet ele geçmiştir.

Metal işlemeciliği için önemli aletlerden biri dövme işinde kullanılan örslerdir. Urartulu zanaatkârların kullandığı örs tipleri ile ilgili bilgimiz ne yazık ki yoktur. Ancak tunç, demir ve taştan yapıldıkları düşünülmektedir (Coghlan, 1956: 117-122). Kullanılan aletlerden bir diğeri balyozlar ve el çekiçleridir. Çekiçlerin sap kısımlarının yapımında kızılıç ya da meşe ağacından ahşap tercih edilirdi (Adsan, 1980: 39). Dövme esnasında işlenen metali tutmak için maşaların kullanıldığı bilinmektedir. Metal levhaların kesilmesi için kullanılan keskiler ve kazıma ve kabartma desenlerini

oluşturmak için kullanılan kalemler de kullanılan aletler arasında önemli yer tutmaktadır (Adsan, 1980: 41-43).

Kuyumculukta kullanılan aletler ise daha küçük ve hafif çekiçler, maden eritmek için kullanılan potalar ve kalıplardır (Fotoğraf 21).

3.2.4.4. Urartu Devleti'nde Kullanılan Başlıca Maden Ergitme Sahaları, Madenler ve Madenlerden Yapılmış Ürünler

3.2.4.4.1. Başlıca Maden Ergitme Sahaları

Urartu madenciliğinde kullanılan madenler Doğu Anadolu Bölgesi'nde üç ana bölgede bulunmaktadır. Van, Bitlis, Siirt, Hakkâri bölgesi birinci bölgeyi oluşturur. Bu bölgede arsenik, altın, gümüşlü kurşun, gümüş, bakır ve demir madenleri tespit edilmiştir. Yukarı Fırat Bölgesi'ni oluşturan ikinci bölgede ise Malatya, Elâzığ, Adıyaman, Tunceli ve Erzincan'ın güney kesimi bulunur. Bu bölgede zengin altın, gümüş, kurşun, gümüşlü kurşun, bakır ve demir yatakları bulunmaktadır. Üçüncü bölge, Erzincan, Erzurum, Artvin, Gümüşhane ve Kağızman'dan oluşmaktadır. Bu bölgede gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri yönünden zengindir (Ryan, 1960: 17; Slattey, 1987: 17-30; Belli, 2007a: 29-45; MTA, 2016).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yıllardır yapılan çalışmalar sonucunda çok sayıda maden ergitme sahası tespit edilmiştir.

Siirt ilinin 60 km kadar doğusunda yer alan Madenköy Maden Ergitme Sahası'nda maden galerileri, ergitme fırınları ve büyük miktarlarda bakır cüruflarından oluşan ayrı ayrı kümeler halinde yığınlar tespit edilmiştir. Tonlarca bakır cüruflarına sahip olan Madenköy bölgenin en büyük maden ergitme sahası olarak değerlendirilmiştir. Hatta ergitilen madenlerden sağlanan ürünlerin Kuzey Suriye ve Kuzeybatı İran'ın da ihtiyacını karşıladığı tahmin edilmektedir (Belli, 2007a: 337).

Balaban Maden Ergitme Sahası, Van Kalesi'nin 59 km batısında Van-Tatvan karayolunun yakınlarında bulunur. İki demir madeni galerisi bulunan merkezde üç bin civarında üfleç parçası tespit edilmiştir. Bu demir ergitme merkezi, uzun süre Urartuların demir ihtiyacını karşılamıştır (Belli, 2007a: 337-339) (Fotoğraf 22).

Pürneşe Maden Ergitme Sahası, Van Kalesi'nin 130 km güneyinde bulunan Van'ın Bahçesaray ilçesinin 6 km güneyinde, Müküs Çayı'nın batısında bulunmaktadır. Pürneşe demir ergitme merkezinde bulunan cüruf yığınlarının üzerinin kalın bir toprak tabakası ile örtülü olduğu, bunun ise bu merkezde maden ergitme işleminin uzun yıllar önce bırakıldığını gösterdiği ifade edilmiştir (Belli, 2007_a: 339-341). Bu merkezde de çok miktarda üfleç parçası tespit edilmiştir. Bunlardan en büyüğünün 33 cm uzunluğa sahip olduğu bildirilmiştir (Belli, 2007_a: 339-341).

Maden Kalesi Maden Ergitme Sahası, Erzincan ili, Tercan ilçesinin 17 km güneyinde bulunan Fındıklı köyünün 4 km güneyinde bulunmaktadır. Bu mevkide maden ocağı ile birlikte kale ve yerleşim yeri kalıntıları da bulunmaktadır. Maden ocağının, Urartu döneminde bölgenin maden ihtiyacını karşılamak için kullanıldığı ifade edilmektedir. Maden ocağının bulunduğu yerde bol miktarda cüruf yığını yer almaktadır (Bingöl-Ceylan vd., 2010: 382-383; Günaşdı, 2013: 155; Ceylan, 2015: 94-96).

Demir Mağara Maden Ocağı, Kurtderesi Maden Ergitme Merkezi'ne kuş uçuşu 2 km kadar mesafede bulunmaktadır. Bölge halkı tarafından Demir Mağarası olarak bilinmektedir. Bu maden ocağının Kurtderesi Maden Ergitme Merkezi'nin maden temininde kullanıldığını düşünülmektedir (Ceylan, 2015: 384).

Kurtderesi Maden Ergitme Sahası, Urartu'nun Kuzey yayılımında bulunan önemli kent merkezi Altıntepe'nin 115 km güneybatısında ve Karasu Irmağı'na 1 km mesafede yer almaktadır. Bu merkezin bulunduğu coğrafyada, demir madeninin bol miktarda rezervlerinin olduğu bilinmektedir. Maden cürufları tespit edilen bölgede bulunan sahanın, Urartu döneminde direk veya dolaylı olarak bağlı beylikler aracılığı ile işletildiği düşünülmektedir (Ceylan, 2015: 395; Üngör, 2016; 958).

3.2.4.4.2. Bakır

Bakır, periyodik cetvelde simgesi “Cu” atom numarası 29, atom ağırlığı 63.54, ergime sıcaklığı 1083 °C, kaynama noktası 2300 °C olan bir elementtir (MTA, 2016: 1). Bakır doğada hem nabit olarak hem de cevher olarak bulunur. Nabit bakır az miktarlarda bulunurken; cevher bakır hem bol, hem de daha yaygındır. Başlıca bakır cevherleri; Kalkopirit, Kalkosit, Kovellit, Bornit, Küprit, Krizokol, Melakonit, Malahit

ve Azurit'ten oluşmaktadır (MTA, 2016: 1). Bakır saf haliyle ya da cevherden ayrıştırılarak kullanıldığı gibi, arsenik veya kalayla birlikte bir alaşım metali olarak da kullanılabilir. Saf bakır sağlamlık bakımından çok üstün bir metal değildir. Bakıra kalay veya arsenik gibi madenler karıştırılarak elde edilen alaşımlar ise saf bakırdan çok daha sert ve dayanıklıdır (Esin, 1969: 107; Bilgi, 2004: 20). Urartu çiviyazılı belgelerde “URUDU^{MEŞ}” olarak geçen bakır, Urartu zanaatkârlığının önemli eserlerinin temelini oluşturan tunç yapımında kullanılmıştır.

3.2.4.4.3. Kalay

Gümüş beyazlığında, kurşundan biraz sert bir metal element olan kalayın periyodik cetvelde simgesi “Sn” atom numarası 50, atom ağırlığı 118.6, ergime sıcaklığı 232 °C, kaynama noktası 2362 °C'dir (mta. gov.tr.).

Kalay eskiçağ Anadolu'sunda bulunmayan bir maden olduğu için ithal ediliyordu.³⁹ Anadolu'ya en yakın kalay yatakları Orta Asya'da günümüzde ki Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan'ın kapladığı topraklarda bulunmaktadır (Yalçın, 2010: 194). Ancak M.Ö. II. bin yazılı kaynakları Anadolu'ya kalayın Asur Ticaret kolonileri adını verdiğimiz dönemde geldiğini kaydeder. Asur topraklarında kalay yatakları bulunmadığı için Asurluların kalayı Afganistan ve Özbekistan'dan ithal ettiği düşünülmektedir. Asur'a gelen kalay Orta Asya'dan önce Susa'ya ve oradan da Asur'a getirilmektedir (Küçükbezcı, 2010: 209).

3.2.4.4.4. Tunç

Bakıra % 7-10 oranında kalay katılarak yapılan tunç bir çağa adını veren bir alaşımdır. Tunç sağlamlığından dolayı metal eserlerin yapımında tercih edilen bir hammadde olmuştur. Tunç elde etmek için bakıra karıştırılan kalay, bir kalay-oksit olan kasiterit mineralinden elde edilir. Tunç ya bakıra kalayın külçe olarak katılıp ergitilmesiyle ya da kalay-oksidin ocakta ergitilmiş üzeri cüruf ile kaplı bakıra

³⁹ Anadolu'da, kalay yataklarının bulunmasına yönelik yapılan araştırmalar 124 yıl öncesinden, başlamıştır. MTA Genel Müdürlüğü'nün çeşitli bölgelerde yaptığı araştırmalar zaman zaman kalay konusunda olumlu sonuçlar vermiştir. Özellikle kasiterit cevherleşmesinin Niğde ili, Kestel ilçesi, Celaller köyü yöresinde saptanması, burada yeniden, bir araştırma yapılmasını gerektirmektedir. Yapılacak araştırmalar Anadolu'da kalay yatağı varlığını kesinleştirecektir. Bkz: Kaptan, 1992; mta. gov.tr.

karıştırılmasıyla elde edilir (Esin, 1969: 107; Bilgi-Özbal-Yalçın, 2004: 23-24; Tekin: 2015: 141).

Urartu çiviyazılı belgelerde tunç, bakırla birlikte URUDU^{MEŠ} kelimesi ile ifade edilmektedir. Urartu zanaatkârlığının önemli eserlerinin temelini oluşturan tunçtan askeriden, mimariye ve sanata kadar her alanda üretim yapılmıştır. Kazısı yapılan merkezler ve kaçak kazılar sonucunda ele geçen tunç eserler Türkiye ve yurtdışında müzelerde ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır. Asur kralı II. Sargon'un Urartu Devleti için kutsal Musaşir kentini yağmaladığı seferin ganimet listesinde yer alan tunç eserlerin sayısı Urartu Devleti'nde tunç üretiminin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Haldi tapınağında ele geçirilen 109 tondan fazla tunç eşya ve silah şunlardan oluşmaktadır:

25.212 adet hafif ve ağır tunç kalkan, konik biçimli tunç miğferler, tunç zırhlar ve yuvarlak biçimde miğferler

1514 adet hafif ve ağır tunç mızrak, ağır tunç kargı namluları, tunç kargılar, tunç mızraklar ve mızrak kılıfları

305.412 adet hafif ve ağır tunç kılıç, tunç yaylar, tunç sadaklar, tunç ok uçları

607 adet hafif ve ağır kazan, tunç leğenler, tunç güğümler, tunç kaseler, tunç küpler

İçleri 50 ölçek su alan üç adet ağır tunç kazan ve bunların tunç altlıkları

Urartu krallarının Tanrı Haldi için düzenledikleri şarap libasyon törenlerinde kullandıkları ve içi 80 ölçek su alan büyük bir adet Haru tunç kazanı ve bunun tunç altlığı

4 Ellen yüksekliğinde olan ve kaideleri ile birlikte tunç dökme tekniği ile yapılan ve tapınaklarını kapılarını koruyan 4 Tanrı heykeli

Üzerlerine İşpuini oğlu Sarduri tarafından Tanrı Haldi'nin tapınağına adandığı yazılan 1 adet tunç boğa, 1 adet tunç inek ve onun tunç buzağısı, Tanrısallığı simgeleyen yıldız ve taç taşıyan sağ eli ve gövdesi

dua eder gibi durumda gösterilen 60 Talent ağırlığında Urartu kralı Arğiști tasviri

Kaidesi ile birlikte tunçtan döküm tekniği ile yapılan iki süvarisi ve bir araba sürücüsü ile birlikte bir adet Rusa'nın tunç heykeli

13 adet Tunç kazan Tunç Taphu kapları, tunç leğenler, tunç güğümmler, tunç kaseler, tunç küpler

24 adet tunç kazan altlığı, tunç kâseler, tunç kurkuru kapları, büyük tunç halka, tunç çengel, tunç kandil

Üretildikleri ülkelerin adlarını yazılması uygun olmayan 120 adet hafif ve ağır tunç avadanlık (Oppenheim -Reidner, 1963: 80-81).

Kazılardan ele geçen tunç eserler Urartulu zanaatkârlar tarafından farklı teknikler kullanılarak yapılmıştır. Bu zanaatkârların ürettikleri eserlerden günümüze kalan eserler arasında araba aksamaları, at koşum takımları, bakraçlar, çingiraklar, çiviler, diskler, iğneler, heykeller, kalkanlar, kâseler, kazanlar, kemerler, kılıçlar, miğferler, mobilya aksamaları, okdanlıklar/sadaklar, ok uçları, rozetler, takılar, zırhlar bulunmaktadır.

Araba Aksamları

Araba aksamalarından taşıt ok ucu başlıkları, boyunduruk semeri ucu, boyunduruk ucu başlıkları, boyunduruk süslemeleri, metal dizgin halkaları, tekerlekler, tekerlek kelepçesi, taşıt aksamı diskleri, dingil çivileri dingil ucu başlıkları tunçtan yapılmıştır.

Taşıt ok ucu başlıkları, dingil ucu başlıkları içi boş döküm tekniği ile yapıldıktan sonra kazıma tekniği kullanılarak süslenmiştir. Boyunduruk ucu başlıkları, boyunduruk süslemeleri, tekerlek kelepçesi dövme tekniği ile yapılarak, kazıma tekniği ile süslenmiştir. Metal dizgin halkaları ve dingil çivileri içi dolu döküm tekniği ile yapılarak kazıma tekniği ile süslenmiştir. Tekerlekler ise içi dolu döküm tekniği ile yapılmıştır. Urartu araba tekerlekleri 6 ve 8 parmaklıklarla örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır (Özgen, 1983; Gökçe, 2011) (Fotoğraf 24).

At Koşum Takımlar

At koşum takımlarından alınlıklar, alın bantları, gemler, göğüs plakaları, göz siperlikleri, koşum diskleri, omuz süsü/pendantlar ve yakalıklar tunçtan üretilen eserlerdir.

At alınlıkları; dövme tekniği ile yapılmıştır. Delik işi ve kazıma teknikleriyle yapılan alınlıklar, tomurcuk gibi çeşitli motiflerle süslenmiştir. Yelpaze, “T” şeklinde ve kabartmalı bant şeklinde yapılan alınlıklar bulunmaktadır (Özgen, 1993: 94; Gökçe, 2011: 57). Bazılarında çiviyazılı yazıtlar bulunan alınlıklar dönemlendirme için önemli kaynak oluşturur (Belli, 1999, 278).

Alın bantlar, Göğüs plakaları, Göz siperlikleri, dövme tekniği ile yapılmış ve kazıma tekniği ile süslenmiştir. Gemler ve sorguçlar içi dolu döküm tekniği ile koşum diskleri, omuz süsü/pendantlar ve yakalıklar dövme tekniği ile yapıldıktan sonra kabartma ve kazıma tekniği ile süslenmiştir (Gökçe, 2011) (Fotoğraf 25) .

At koşum takımının bir parçası olan çingiraklar; tunçtan içi boş döküm tekniğiyle bütün olarak dökülmüştür. Tutamak yerleri bütün olarak döküldüğü gibi sonradan demirden eklenen çingirak modelleri de bulunmaktadır. Çingirak dili bu demire tutturulmuştur. Çizgi-kazıma, delik işi, kabartma ve yiv teknikleriyle bezenmiştir (Ceylan, 2001: 3; Gökçe, 2011: 30) (Fotoğraf 26) (Çizim 12).

Bakraçlar

Urartu Devleti’ne Asur’dan geçtiği bilinen bakraçlar dövme tekniğiyle yapılmıştır, Bakraçların kulpları yarım ay şeklinde çubukların bakraç kenarında ki deliklerden geçirilerek uçlarının yılanbaşı gibi kıvrılmasıyla yapılmıştır (Başaran,1979: 82; Ceylan, 1998: 59,dipnot 4). Bakraçlar sade yapıldığı gibi ağız kısımlarının altında hayvan, bitki, geometrik desenler gibi motiflerle bezenmişlerdir. Kabartma, çizi bezeme kullanılan tekniklerden bazılarıdır (Fotoğraf 27). Urartu döneminde kullanılan bakraçların kullanımı aynı coğrafyada aynı formda günümüzde de devam etmektedir.

İğneler

Urartu Devleti’nde yapılan iğneler döküm, dövme ve tel kıvrıma tekniklerinde yapılmıştır. Kazıma, kaplama ve granülasyon tekniklerinde süslemeler yapılmıştır (Yıldırım, 1989: 9). Urartu Devleti’nde iğneler saç iğnesi, elbise iğnesi /fibula ve dikiş

iğnesi olarak kullanılmıştır. Düz bir çubuk şeklinde ve u şekilli açılır kapanır iğneler Urartu coğrafyasında kullanılmaktaydı. İğnelerin baş kısımları genellikle nar, haşhaş tohumu gibi bitki motifleriyle süslendiği gibi aslan, dağ keçisi, boğa, kartal, yılan gibi hayvan motifleriyle de süslenmiştir. Bu motifler tek olduğu gibi iki ya da üç tane figürün birleşiminden de oluşabilmektedir (Muscarella, 1965; Yıldırım, 1989) (Fotoğraf 28-30).

Heykeller

Döküm tekniği ile yapılmaktadırlar. Tanrı, tanrıça heykelleri, adak heykelleri ve mobilya aksamı olarak üretilmişlerdir (van Loon, 1966: 87-88) (Fotoğraf 31).

Kalkanlar

Dövme tekniği ile yapılan kalkanlar kazıma, kabartma teknikleriyle süslenmişlerdir. Kalkanlar savaşlarda savunma için kullanılmakla birlikte adak kalkanı olarak da kullanılmıştır. Bezemeli ve bezemesiz olarak iki gruba ayırabiliriz. Bezemeli kalkanlar üzerinde av ve savaş sahneleri betimlenmiştir. Anzaf kalkanı üzerindeki ayrıntılı betimlemelerde önemli bir örnektir. Kalkanların diğer bir bezeme şekli Ayanis'te bulunan bir kalkan üzerinde karşımıza çıkar. Bu kalkanın ortasında dökümden kükreyen bir aslan figürü bulunmaktadır (van Loon, 1966: 117; Derin-Çilingiroğlu, 2001: 161 vd.) (Fotoğraf 32-33).

Kazanlar

Dövme tekniği ile yapılırdı. Tunç levhalar yükseltme ve çökertme teknikleriyle yuvarlak forma getirilirdi. Kazanların ağız kenarları dışında yer alan siren, boğa ve halka şeklindeki eklentilerin kazanlara birleştirilebilmeleri için alta metal plakalar yerleştirilir ve eklenecek parçalar bu yapının üzerine lehimle tutturulurdu. Kazanların üzerine oturtulduğu altlıklara da lehimle birleştirme işlemleri uygulanmış olmalıdır (Merhav, 1991a: 227) (Fotoğraf 34).

Kemerler

Tunçtan dövme tekniğiyle yapılırdı. İnce levha haline getirilen tunca kabartma ve çizgi tekniğiyle bezemeler işlenirdi. Kemerleri deri ya da kumaş astara tutturmak için dış kenarına düzenli aralıklarla küçük ip delikleri açılırdı. Urartu atölyelerinde Geniş ve

dar bel kemerleri ve omuz kemerleri üretilmiştir. Kemerler hem kadın hem erkekler tarafında kullanılmaktaydı (Çavuşoğlu, 2002: 95; Çavuşoğlu, 2014) (Fotoğraf 35).

Kemerler üzerinde en çok betimlenen sahneler arasında, kutsal hayvanların üzerinde ayakta duran tanrı betimleri. Tanrı ve Tanrıçaların düzenlediği kült törenleri, Tanrı ve Tanrıçalar için düzenlenen ziyafet törenleri, av sahneleri, kutsal hayat ağacına düzenlenen kült törenler, savaş sahneleri, ziyafet sahneleri sıralanabilir.

Miğferler

Tunçtan dövme tekniği ile yapılan Urartu miğferleri konik sivri, sorguçlu, taraklı olarak sınıflandırılabilir. Miğferlerin üzerinde bezeme motifi genel olarak fırtına tanrısı Teişeba'nın simgesi olan şimşek motifi kullanılır. Ayrıca aslan, boğa veya yılan gibi hayvan motifleri, merasim sahneleri, at, araba ve av sahneleri, savaş arabası ve süvari betimleri, kutsal ağaç motifi de bezeme olarak kullanılmıştır (van Loon, 1966: 119; Ghadim, 2007: 29-38) (Fotoğraf 36).

Mobilya Aksamları

Tunçtan döküm tekniğiyle yapılan mobilya aksamalarının en önemli örneği Toprakkale kazılarında çıkartılan parçalardır. Mobilya ayağı, köşe parçaları, kolçak parçaları önemli buluntular arasında yer alır. Ayaklar aslanpençesi ve boğa ayağı şeklinde üretilmiştir (van Loon, 1966: 88 vd.) (Fotoğraf 37-38).

Okdanlıklar/Sadakalar

Tunçtan döküm tekniği ile döküldükten sonra boru biçimine getirilir. Ortalama 60-70 cm uzunluğunda ve 10-14 cm genişliğinde olan sadakların alt kısmı kapalı okların konulduğu üst kısım açıktır. Sadakların omuz ve bele asılmasını sağlamak için sadağın kenarında, tunçtan döküm tekniği ile döküldükten sonra perçinlenen iki bağlantı halkası bulunur. Bu halkalardan sicim ya da kaytan geçirilir (Belli, 2003: 232). Sadakların arka kısmı 3-4 cm arasında değişen bir açıklık bırakılarak deriyle kaplanmıştır. Derinin dikilmesi için, sadağın açık olan her iki tarafına, delikler açılmıştır. Kralların tanrılarına ithaflarını taşıyan çivi yazıtlı oktanlıklarda kazılardan çıkan eserler arasındadır (van Loon,1966: 121 vd.) (Fotoğraf 39-40).

Ok Uçları

Tunçtan döküm tekniğiyle yapılmıştır. Urartu ok uçları çift mahmuzludur. Bazılarında çiviyazılı yazıtlar bulunmaktadır. Urartular ok uçlarını hem av hem de savaşlarda yaygın olarak kullanılmıştır Mahmuzlu ve kovanlı ok ucu yapımı Urartu'ya muhtemelen atlı kavimlerden geçmiştir (Bilgi, 2004: 103) (Fotoğraf 40).

Zırhlar

Dövme tekniğiyle yapılan küçük levhaların birbirlerine eklenmesiyle üretilmiştir. Günümüze kadar ulaşabilen zırh parçaları Karmir-Blur kazılarında bulunmuştur. Bu zırh, ölçüleri 3x1,5 cm. boyutlarında, alt taraflar yuvarlatılmış, üst taraflarına ise, aynı sıraya üç delik delinen pulların bir zemine dikilmesiyle yapılmıştır (Piotrovskii, 1955: 9-10) (Çizim 13).

3.2.4.4.5. Demir (Fe)

Demir, yer kabuğunda %5,4 oranıyla dördüncü sırada yaygın olarak bulunan bir elementtir. Atom numarası 26, atom ağırlığı 55,85, ergime sıcaklığı 1535 °C, kaynama noktası 2750 °C ve yoğunluğu 7,874 gr/cm³'dür (MTA, 2017: 1).

Demir doğal maden ve cevher olarak bulunabilen bir madendir. Doğal demir meteorik kökenlidir. Meteorik demirde nikel bulunur. Cevher haldeki demirde nikel olmadığı için analizlerde meteorik demir hemen tespit edilebilir. Demir ısıtılarak dövüldüğünde içindeki karbon dışarı çıkar. Bu sayede demir sertlik kazanır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde demir yatakları 3 bölgede toplanmıştır.

- 1- Malatya - Elazığ - Tunceli - Bingöl Bölgesi
- 2- Divriği - Erzincan - Erzurum Bölgesi
- 3- Siirt - Bitlis - Van - Hakkâri Bölgesi

Van Gölü'nün güneyinde bulunan Siirt- Bitlis- Van- Hakkâri çevresindeki demir yatakları diğer bölgelerden daha az rezerve sahip olmasına karşın, Urartu Devleti'nin kurulduğu Van Gölü çevresine yakınlığından dolayı önemlidir. Urartu Devleti'nin kurulum gelişmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Urartulu zanaatkârlar demirden ok ucu, mızrak ucu, kılıç, hançer, bıçak, kazma, kürek, yaba, balta, balyoz, çekiç, keski, murç, çivi gibi eserler meydana getirmişlerdir (Fotograf 41).

Baltalar Demirden dövme tekniği ile yapılmışlardır. Sap delikleri kenara yakın olan baltalarda sap olarak demir ve ahşap kullanılmıştır. Baltaların bir kaçı çekiç başlı olarak imal edilmişlerdir (Belli, 1996b: 161 vd.).

Bıçaklar sapı ve namlusu tek parça demirden dövme tekniği ile yapılmıştır (Biber, 2005: 156 vd.) (Fotograf 42).

Hançerler demirden tek parça dövme tekniğinde yapılmıştır. Kabza hilâl tepelikli ve uzun dikdörtgen şeklindedir (Fotograf 43-44).

Kılıçlar demirden dövme tekniği ile yapılmışlardır. Kabza kenarları dövülüp yükseltilerek kakma yuvaları oluşturulmuştur. Bu tip örneklerde, kabza sapının ortasında yer alan kavrama çıkıntısı ile ikiye ayrılan kabzanın üst yarısı kenarlıklı ve ahşap, kemik veya fildişi kaplamalı ya da kakmalı olurken, alt yarısı makara şeklinde silindirik bir elemana sahiptir (Biber, 2005: 156 vd.) (Fotograf 43-44).

Ok uçlarının gövdeleri çelik sapları demirden ya da ahşaptan yapılmıştır. Söğüt yaprağı şeklinde ve dörtgen kesitli ok uçları kazılarda çıkan örnekler arasındadır. (Yalçın-Belli-Maddin: 1993: 44) (Fotograf 45).

3.2.4.4.6. Altın ve Gümüş

Altının simgesi “Au”, atom numarası 79, atom ağırlığı 196.967’dir (mta.gov.tr.).

Gümüş’ün simgesi “Ag”, atom numarası 47, atom ağırlığı 107.87, ergime sıcaklığı 961.9 °C, kaynama noktası 1950 °C olan, 960 °C olan parlak beyaz renkte, kolay işlenebilen elementtir (mta.gov.tr.)

Urartu Devleti’nde altın ve gümüş ile ilgili yazılı kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Urartu yazıtlarında altın “GUŠKIN” Gümüş “KU.BABBAR^{MEŠ}” kelimeleri ile ifade edilmiştir. Urartu kralı Menua ve I. Argišti Diauehi ülkesi kralı Utupurşi’ den önemli miktarda altın ve gümüşü vergi olarak almıştır. Yine Urartu kralı II. Sarduri’nin

krallığının ilk yıllarında Melitea kralı Hilaruda' dan ve Kommagene kralı Kustaşpi'den altın ve gümüşü vergi olarak aldığı kaynaklarda geçmektedir.

“Minua der ki: Diauehi 'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet(?) gösterdim(?). Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı(?)” (UKN I, 1960: no. 36; Hchl, 1955-57: no. 23; Payne, 2006, 69).

“Diauhi Ülkesi 'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi 'li, Argiştı 'ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, ...” (Payne, 2006, 178).

“Sarduri Der ki:Bana haraç verdi: 40 mina saf(?) altın, 800 mina gümüş,” (UKN I, 1960: no. 155E; CICH, 1928-35: tab. 35; Payne, 2006, 220).

II.Sargon'un Musaşir'den Asur'a götürdüğü ganimetler arasında altın ve gümüş tonlarca eser yer almaktadır. Saraydan yağmalanan ve toplam 5060 kilo gelen altın ve gümüş eşya ve silahlar şunlardan oluşmaktadır:

(X) ahşap fildişi ve abanoz ağacından yapılmış sandalyeler bağlantıları altın ve gümüş olan sandıkları

(X)krallar için ahşap fildişi ve abanoz ağacından büyük masalar bağlantıları altın ve gümüşten yapılmış

8 adet ahşap, fildişi, abanoz ağacından yapılmış düz ve büyük tabak ile sepet biçimli meyve kâseleri, bağlantıları altın ve gümüşten yapılmış

6 adet ahşap, fildişi ve abanoz ağacından yapılmış kap ve kâse ve 1 adet kase taşıyıcısı için sehpa ve sandalyeler, bağlantıları altın ve gümüşten yapılmış

11 adet Rusa 'ya ait kapaklı ve yazılı gümüş kâse Tabal ülkesinden altın kulplu bezemeli gümüş kaseler altın kaplamalı gümüş oklar

34 adet yivli gümüş kâse gümüşten yapılmış luttu ve susanu içki kapları

54 adet kalın gümüşten yapılmış kase, kadeh, konik biçimde tütsü kapları, yarım ay biçiminde gümüş pektoraller ve yüzükler

5 adet gümüş sadak, kadehler, kapaklı sahanlar ve Tabal ülkesinden gümüş tütsü yakma kaplar ve sehpaları (Oppenheim-Reidner, 1963: 80-81)

Tapınaktan yağmalanan ve toplam 5 ton ağırlığında olan gümüş silah ve çeşitli eşyaların listesi ise şu şekildedir:

96 adet gümüş kargı, zırh, yay ve altın kaplama ve uygulamalı oklar

12 adet kadın kalkan üst kısmı aslan, ejder ve yabani boğa süslemeli kemerler

67 adet gümüş kazan, gümüş sehpa gümüş fırınlar, altın bağlantılı ve kulplu gümüş meyve sepetleri

62 adet gümüş libasyon kabı gümüş narlar altın kaplamalı ve kılıflı benzeri olmayan gümüş kaplar

33 adet gümüş araba, gümüş yaylar, gümüş adaklar, gümüş asalar, gümüş sopalar gümüş manzise, gümüş kalkanlar, gümüş miğferler, gümüş mızraklar ve gümüş amblemler

393 adet Asur Urartu ve Haphi'de yapılan gümüş hafif ve ağır kase 2 adet büyük gümüş kaplamalı ve kılıflı altın çivilerle çevrelenmiş boğa boynuzu

Üzeri altın yıldızlarla kaplı 7 takım çizme, altın kakmalı ve kaplamalı gümüş kamçı Tanrının dinlenmesi için üzeri gümüş kaplamalı değerli taş ve altınlarla süslü fildişinden yapılmış yatak

10 adet ahşap masa abanoz ağacından yapılmış altın ve gümüş kakmalı tabaklar (Oppenheim-Reidner, 1963: 80-81).

Urartular altını eserlerinde genellikle levha halinde kullanmışlardır. Ele geçen buluntulardan küpe, kolye, bilezik süs iğnesi gibi tunçtan takıları ve gümüşten ürettikleri kapak, bakraç gibi eşyaları kaplama malzemesi olarak kullandıklarını görmekteyiz. Ayrıca mobilyalarda ve mutfak eşyalarında bağlantı malzemesi olarak da

kullanmışlardır. Urartulu zanaatkârların gümüşten ürettikleri eserlerin arasında, takılar, bakraç, tas, vazo, at koşum takımı parçaları mevcuttur (Fotoğraf 45-49).

3.2.4.5. Urartu Metal İşlemeciliğinde Yaygın Olarak Kullanılan Figürler ve Motifler

Urartu betimleme sanatında zanaatkârların birçok figür ve motif kullandıkları görülmektedir. Kullanılan figürler genellikle insan, hayvan ve mitolojik hayvan figürlerinden oluşurken motifler bitki ve geometrik şekillerden oluşmaktadır.

İnsan figürleri olarak karşımıza çıkan figürler, tanrı, tanrıça, erkek ve kadın figürleridir. Hayvan figürü olarak en çok aslan, boğa, dağ keçisi, at, kartal, yılan, balık figürlerinin yanı sıra mitolojik hayvan figürleri de kullanılmıştır. Bu mitolojik figürler sfenks, grifon, kentauros, anzu, apkallu, pegasus, boğa başlı, aslan ayaklı ve gövdeli yaratık, koçbaşı, aslan gövdeli yaratık, keçi başlı aslan gövdeli yaratık, siren, yılanbaşı ejder'dir.

Betimlemelerde kullanılan bitki motifleri arasında hayat ağacı, palmiye, tomurcuk, mantar, kozalak, nilüfer çiçeği, nar, haşhaş motifi bulunmaktadır. Geometrik desenler ise saç örgüsü, zikzak, damla, baklava deseni, kare, spiral, nokta dizilerinden oluşmaktadır.

Ayrıca kanatlı güneş kursu, hilal, şimşek, ışık demeti gibi sembollerde betimlemelerde karşımıza çıkan önemli tasvirlerdir.

3.2.5. Taş İşçiliği

Urartu Devleti'nde taş işçiliği önemli bir zanaat dalıdır. Yazılı kaynaklarda nasıl çıkartılıp işlendiğine dair bilgilerimiz ne yazık ki mevcut değildir. Ancak taş ocaklarına dair bilgi verilmiştir. Urartu dönemine ait olan ve günümüze kadar gelmeyi başaran kale, saray, tapınak, sulama kanalları, yazıtlar, taş kabartmalar, taş kaplar taş işçiliğinin en büyük göstergeleridir. Bu yapı ve eserlerde kullanılan büyüklü küçüklü taşlar Urartu Devleti'nin yayılma alanında yer alan taş ocaklarından çıkartılan taşlarla yapılmıştır. Bu taşların çıkartılıp işlenmeleri demir teknolojisinin gelişmesine bağlanabilir. Demirden yapılan çekiç, murç, keski ve kaldıraçlar taşların çıkartılıp şekillendirilmesini kolaylaştırmıştır.

Taş işçiliği, her aşamasını farklı uzmanlığa sahip kişilerin yaptığı bir organizasyondur. Urartu coğrafyasının genişliği düşünülürse taşlar en yakın taş ocaklarından çıkartılarak kullanılmış olmalıdır. Taş ocağından taşı çıkaran taş işçileri, mimaride duvar ustaları, taştan kabartma ve heykel yapan sanatçılar, taş kap oymacıları ve kâtipler bu organizasyonun en temel üyeleridir. Urartu'nun sanat eserlerinde ve yapmış oldukları bütün üretimdeki ustalık bu tür bir organizasyonun niteliğini ortaya koyar.

Erzurum'da yazılacak bir sefer yazıtının taşının Van'dan getirtilmesi dönemin şartları göz önüne alındığında -imkânsız olmamakla birlikte- zor görünmektedir. Ya da Karmir-Blur Kalesi'nin inşasında kullanılacak taş blokların Doğu Anadolu'dan veya Kuzeybatı İran'dan gönderilmesi hem masraflı hem zor hem de zaman açısından sıkıntı yaratacak bir süreç oluşturur. Yinede taş blokların taş ocaklarından çıkartılarak işlenmeleri ve kullanım alanlarına göre götürülecekleri yerlere taşınmaları çok fazla insan gücü gerektirmektedir. Bu insan gücü Urartu halkından karşılandığı gibi savaş esirleri ve nüfus aktarımıyla Urartu topraklarına getirilen insanlardan da karşılanmaktadır.

3.2.5.1. Taş Ocakları ve Taşların Ocaklardan Çıkartılması

En çok kullanılan taş çeşitleri kumtaşı, bazalt, kalker ve andezittir. Urartu Devleti'nin merkezi olan Van'da çok sayıda taş ocağı bulunmaktadır (Belli, 2000: 416 vd.).

Bu taş ocaklarından Alniunu taş ocağı Urartu yazılı kaynaklarında geçmesi bakımından önemlidir.

“Sarduri der ki: Ben bu taş blokları Alniunu'dan getirdim ve bu duvarı yaptım” (Payne: 2006, 17).

Urartu Devleti'nin ilk yazılı belgesi olarak bilinen Sardur Burç yazıtında I. Sarduri Tuşpa/Van Kalesi inşasından Alniunu'dan getirttiği taşları kullandığını ifade etmiştir.

Yapılan araştırmalarda taş ocakları ve atölyelerin Van Gölü havzasında yoğunlaştığı görölmektedir. Bu taş ocakları ve atölyelerin merkeze yakınlığı Urartulu taş ustaları için hammaddeye ulaşma konusunda önemli bir kolaylık olmuştur.

Van çevresinde tespit edilen ocaklar, Kalker taş ocakları Alniunu (Belli, 1982), Zivistan (Belli-Dİnçol, 1982), Köroğlu, Harapköy Tepe, Beyaztaştepe taş ocaklarıdır. Kumtaşı ocakları ise Zızmızdağı, Kurubaş Gediği, Yoncatepe ocaklarıdır (Belli, 2000). Diauehi sınırları İçinde yer alan Erzurum'da Yastıktepe Höyük, Erzincan'da Balıklı Kalesi'nin kayalıkları taş ocağı olarak kullanılan merkezler arasındadır (Ceylan, 2002: 166; Ceylan, 2004: 264). Bu taş ocaklarında işlenmeden kalan pek çok taş blok bulunmaktadır (Fotoğraf 50-51).

Kullanılan iş ve insan gücünü azaltmak için gerekli taşların kullanma yerine olabildiği kadar yakın bir taş ocağından sağlamak genellikle Eskiçağ toplumlarının uyguladığı bir yöntemdir. Urartu Devleti'nin taş ocaklarından taşları nasıl çıkarttıkları ve kullanacakları yerlere nasıl taşdıklarına dair yazılı ve görsel veriler elimize mevcut değildir. Ancak Eskiçağ dünyasında aynı yöntemlerin kullanıldığı düşünölrse Hitit, Geç Hitit ve Asur'da uygulanan yöntemlerin kullanıldığı düşünmekteyiz. Urartu taş ocaklarında günümüze kalan yarı işlenmiş taşlarda bize bu konu hakkında bilgiler vermektedir.

Büyük taşlar üstlerine bir sıra delik açıldıktan sonra bu deliklere tahta kamalar çakılıp su doldurularak tahtaların şişmesiyle parçalanabiliyorlardı. Fakat daha önce çıkarılacak taşın yan ve arka yüzeylerinin kalemler yardımıyla yontularak ana kayadan ayrılması gerekiyordu (Naumann, 1985: 44). Bu işlemler sırasında bazı taşlar çatlayarak kullanılmaz hale de gelebiliyordu. Taşlarda yapılacak son düzenlemeler kullanılacak alanlarda yapılıyordu. Taşlardaki fazlalıkların atılması ve yüzeylerin parlatılması işlemi taşlar yerlerine yerleştirildikten sonra yapılarak son şekilleri veriliyordu.

3.2.5.2. Taş İşçiliğinin Mimaride Kullanımı

Urartu mimarisinde en önemli yapılar kaleler, saraylar, tapınaklar ve konutlardır. Bu yapıların görkemli ve dayanıklı olması için sağlam temeller oluşturulmuştur. Urartu taş işçiliğinin belki de en önemli bölümünü bu temeller oluşturur. Ana kayaya açılan

teraslar, kaya mezarları, kayalara oyularak açılan su kuyuları, kaya basamakları taş işçiliği ile mümkün olmuştur (Fotoğraf 53).

Taş ocaklarından çıkartılarak işlenen tonlarca ağırlıktaki taş bloklar kalelerin sur duvarlarının yapımında kullanılmışlardır. Taş ustaları ocaktan taşı testerelerle kesip, düzelttikten sonra inşa edilen merkeze getiriyorlardı. Bu iş çok zahmetli ve fazla insan gücü gerektirdiği için yakın yerlerde ki taş ocakları kullanılıyordu (Fırat, 2016: 26). Süsleme geleneğinin başlangıcıyla birlikte ise bombeli taş bloklar ön cephede ve tapınaklarda kullanılmaya başlanmıştır (Çilingiroğlu, 1997a: 56). Urartulu taş ustalarının işlediği taşlar mimaride kiklopik, klasik, uçkale yöntemleri kullanılarak yapılan kale, saray, tapınak ve evlerin ana malzemesini oluşturmaktaydı.

Urartu ustaları taş işçiliği ile mimaride oldukça başarılı eserler inşa etmişlerdir. Günümüze kadar ulaşan bir yapı olmamasına rağmen yapılan kazılarda ortaya çıkarılan sur temelleri ve surlar bize taş işçiliğinin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Urartulu taş ustaları ve mimarlar sur duvarlarını inşa ederken birkaç teknik kullanmışlardır.

Urartu ustalarının kale yapımında kullandığı duvar tekniklerinden biri kiklopik tekniktir. Bu teknikte büyük boyutlu taşlar beş veya daha fazla kenarlı olarak kabaca işlenip üst üste koyularak inşa edilir. Aralarında oluşan büyük boşlukların daha küçük taşlar veya toprakla doldurularak duvar örgüsünün sağlamlaştırıldığı görülmektedir. Ustalar kaleleri genellikle coğrafyanın elverdiği zeminlerde demir murçlar ve keskiler kullanarak ana kayaya oyulmuş bir yatak üzerine inşa etmişlerdir. Kiklopik teknikte yapılan Urartu kalelerinde her duvar sırasının en alttan başlayarak 10-15 cm içeri alınarak basamak şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Bu tekniğin kullanıldığı Urartu kaleleri arasında Aşağı Anzaf Kalesi, Zivistan Kalesi ve Pasinler Kalesi yer alır (Çilingiroğlu, 1983a: 28; Ceylan, 2008: 104).

Urartu'da uygulanan bir diğer teknik klasik Urartu tekniğidir. Menua döneminde şekillenmeye başlayan bu yöntemde kiklopik teknikten farklı olarak taş bloklarının ölçüleri daha küçüktür. Dış yüzleri bombeli ve kareye yakın olan taş bloklar birbirine yakın ve boşluk kalmayacak biçimde ve kaydırılarak yerleştirilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi, Körzüt ve Anzavur kaleleri bu yöntemin görüldüğü Urartu kalelerindendir (Çilingiroğlu, 1983a, 31).

Urartu mimari yapılarında görülen uçkale yönteminde ise daha küçük boyutlu taşlar dikdörtgen olarak kesilmişlerdir. Çavuştepe’de en güzel örneği görülmektedir (Erzen,). Bu teknikte dikdörtgen taş bloklar küçük boyutlu olarak şekillendirilmiş ve dış yüzeyleri oldukça iyi işlenmiştir. Ana kaya üzerinde açılan yataklara aralarında hiç boşluk olmayacak şekilde yerleştirilen taş bloklar diğer tekniklerden daha az eğime sahiptir (Çilingiroğlu, 1983a: 33).

Taş ustalarının mimaride estetik görünüm için uyguladığı bir teknik de Menua döneminden itibaren kullanılan bombeli taş bloklardır. Kef ve Ayanis kalelerinde kullanılan bu teknikle sur duvarları ve tapınaklar inşa edilmiştir. Kenarları düz işlenmiş büyük taş blokların ortaları bombeli bırakılmıştır (Sevin-Tarhan, 1977, 281; Çilingiroğlu, 1997, 56; Çilingiroğlu, 2001, 26-27) (Fotoğraf 58).

Urartu kalelerinin sur duvarları ile ilgili ayrıntılı bilgileri çağdaşı Asur kayıtları vermektedir. Sargon’un 8. Sefer kayıtlarında yer alan ifadelerden Urartu kalelerinin ne kadar güçlü yapıldığını öğrenmekyeyiz.

“tepe üzerinde taş yataklar üzerinde yükselen kentin büyük yüksek duvarlarının kalınlığı 8 kubit (Yaklaşık 4 m)olarak ölçüldü...Tarui ve Tarmakisa, kuvvetli duvarlarla çevrili kentler... onların duvarları çok kuvvetli idi, kentin dış duvarları çok derin hendeklerleçevrili idi ve bu hendekler yerleşmenin etrafını tamamne dolaşıyordu...” (ARAB II, 158-159).

Urartu taş işçiliğinin en önemli eserlerinden biri de kaya mezarlarıdır. Anadoluda örneklerini görebildiğimiz kaya mezarlarının Urartu’da farklı tekniklerde yapıldığı bilinmektedir. Kayalıklara düz kazıyıcılarla açılarak düz bir görünüm elde edilen mezarlara ulaşım, yine kayalıklara yapılan yollar veya merdivenlerle sağlanmaktadır. Van, Palu, Kızılkule, Senger kaya mezarlarına merdivenli yollardan gidilirken; Palu, Bağın gibi mezarlara kayalık üzerinde ki eğimli yollardan ulaşılır (Çevik, 2000: 32; Ceylan, 2016).

Kaya mezarlarının nasıl işlendiğine dair yazılı verinin olmamasına rağmen duvarlarda açıkça takip edebildiğimiz izlerden keskiler, murçlar, balyoz ve balta gibi aletler kullanılarak yapıldığını söyleyebiliriz. Tek odalı ve çok odalı örnekleri bulunan

Urartu kaya mezarlarının içinde nişler, ölü yatakları ve lahitler bulunmaktadır (Fotograf 56).

Doğu Anadolu Bölgesinde 1998 yılından beri A. Ceylan başkanlığında yürütülen ve aralıksız devam eden yüzey araştırmalarında da yeni Urartu Kaya mezarları tespit edilmektedir (Ceylan, 2016) (Fotograf 68-69).

3.2.5.3. Taş Kaplar

Urartu taş işçiliğinin nadir görülen bir üretim şekli taş kaplardır. Ağız çapları 3-13 cm arasında değişen ve çok küçük işlenen taş kapların günlük kullanım için yapılmadığı, parfüm kutusu ya da süs eşyası olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Taş ustası keskin bir kalemle taşları işleyerek çeşitli motiflerle bezemiştir. Bu motifler zikzak, daire, dörtgen, üçgen gibi geometrik şekiller olduğu gibi lale, aslan, boğa gibi bitki ve hayvan motifleri de kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1996) (Fotoğraf 70).

3.2.5.4. Heykeller/Kabartmalar

Urartu taş işçiliğinin kullanım alanlarından biri heykel ve kabartma yapımıdır. Taş ocaklarından büyük bloklar halinde çıkartılarak kabaca düzeltilen taşlar son şekillerini kullanılabacakları yerlerde almak üzere Urartu zanaatkarları tarafından işlenmiştir.

Urartu Devleti'nin birçok açıdan etkileşimde bulunduğu Asur kayıtlarında zanaatkarların devlete bağlı çalıştıkları ve özgür olmadıkları bilinmektedir. Urartu'da da taş ustalarının devlet kontrolünde çalıştığını bilmekteyiz. Urartulu taş işçilerinin çalışma şekilleri ile ilgili bilgiler elimizde bulunmadığı için bu bilgileri Asur tasvirlerinden elde edebilmekteyiz. Balawat Kapıları kabartmalarında Asurlu bir taş işçisinin çalışma sahnesi tasvir edilmiştir. Bu sahnede taş işleyen bir taş ustası elinde çekiç ve keski ile betimlenmiştir. Arkasında onu yönlendiren bir görevli bulunmaktadır (Çizim 14). Ayrıca yine Asur duvar resimlerinde heykellerin taşınması da resmedilmiştir. Sanherib'in sarayında bulunan duvar kabartmasında bir lamaşşunun nasıl taşındığı ve bu iş için ne kadar insan gücüne ihtiyaç duyulduğu ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir (Çizim 15).

Bazı Urartu yapılarının ana girişlerinin her iki yanında veya bazı mekânların duvar veya payelerinin süslenmesinde kabartmalı taş bloklarının kullanıldığı bilinmektedir. Bu taş bloklara yapılacak desenler kaba hatları ile işlendikten sonra ayrıntıları kullanılacakları yerlere yerleştirildikten sonra verilmiştir. Bu kabartmaların en bilinen ve güzel örneklerinden biri Adilcevaz Kef Kalesi'nde bulunan ve Van Müzesi'nde sergilenen “Adilcevaz Kabartması”dır. Kabartmada boğa üzerinde ayakta duran tanrı Teişeba betimlenmiştir. (Fotoğraf 71) (Çizim 16). Diğer bir örnek ise Van Müzesi'nde yer alan taş bir savaş arabası kabartmasıdır.

İntaglio taş üzerine bir desenin oyulmasıyla yapılan süslemedir. Urartulu taş işçilerine özgü olan bu yöntemin en güzel örneği Ayanis kalesinde karşımıza çıkmaktadır. Tapınak alanında andezit taş bloklar üzerine oyma tekniğiyle kanatlı tanrı, kanatlı sfenks, grifon, fantastik yaratıklar, rozet ve bitki gibi desenler işlenmiştir. Motifleri oluşturan boyalı parçalar, taşın oyulan kısımlarına yerleştirilmiş ve içine erimiş kurşun dökülerek parçalar sabitlenmiştir (Çilingiroğlu, 2012: 6) (Fotoğraf 72)

3.2.5.5. Yazıtlar

Tarih yazıyla başlar. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Tarihi Çağlar, Urartu Devleti'nin yazıyı Asur'dan alarak kendi yazı stilini geliştirmesiyle başlamıştır. Urartu Devleti de biliminsanları için tarihini aydınlatma açısından önemli olan ve günümüze kadar gelen 500'ü aşkın yazıt bırakmıştır. Bu yazıtların günümüze ulaşmasında ki önemli etken bazılarının taş bloklara bazılarının sarp kayalıklara kazınmış olmalarıdır.

Bu taş yazıtlar, Urartu Devleti'nin siyasi yapısını, ekonomisini anlamamıza önemli katkılarda bulunmuştur. Bu yazıtların ülkenin her yerinde aynı resmi dile sahip olması yazıtların Urartu kralları tarafından, belirli bir şablon dâhilinde, kâtiplere yazdırıldığını düşündürmektedir. Bu kâtipler ülkenin her yerine giderek aynı yazı şablonunu taşlara nakşetmişlerdir.

Urartu Devleti'nde kâtipler saray görevlisi olarak çalışmaktadır. Karmir-Blur'da bulunan II. Rusa dönemine ait bir kil tablette yer alan bir ifadede kâtiplerin yazıtın hazırlanmasını kralla birlikte yaptığı anlaşılmaktadır (Payne, 2006: 313).

“Rusa oğlu Sarduri fidancı Šane oğlu hakkında(bu) buyruk verdi: Qudu Şehri’nin topraklarındaki (o) evi, iki ... köle Huera ve Qutubili’ye geri ver!

Katip Didi ve mühürdar Abilia (bu) yazıt(ın hazırlanması) na baktılar.”

Urartulu kâtipler stylus (Yıldız, 2014: 201-203) adı verilen çiviye benzer kalemler ve çekiçler kullanarak metni taş kazımışlardır. Stylusların ilk örnekleri kile yazı yazmak için kullanılan kamış styluslardır. Kemik, tunç ve demirden de örnekler görülmektedir. Kâtipler, taş bloklara ve kayalara yazı yazarken tunç ve demir styluslar kullanmışlardır. Urartu yazıtları taş bloklara yazıldıktan sonra kale sur duvarlarına, tapınak duvarlarına yerleştirilmişlerdir. Yazıtlar, taş bloklara yazıldığı gibi devasa kayalara da yazılmıştır. Bu yazıtlar ülkenin her yerinde aynı standart yazı şeklini yansıtmalarına rağmen taşların yapısından dolayı farklılıklar da gösterebilmektedir. (Fotoğraf 73-77).

3.2.6. Ahşap İşçiliği

Urartu Devleti’nde yaygın olarak yapılan diğer zanaat dalı ahşap işçiliğidir. Urartu Devleti’nde marangozluğa dair tespit edebildiğimiz bilgiler yazılı belgelerde sadece bir yerde geçmektedir. Bastam’da bulunan II. Rusa’ya ait bir bulla üzerinde bulunan yazıtta “**LÚ.GİŞ.NAGAR.MEŠ**” ifadesi marangoz olarak ifade edilmiştir.

*“Argišti oğlu Rusa’nın Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili Şehri’nde taht kurduğu o yıl, tahta parçaları ... **marangozlar** ... Ala’a Ülkesi’nin Rusa’nın Küçük Şehri’nde.”* (Salvini, 1988: 130-131).

Bu yazıtla Urartu Devleti’nde varolan bir zanaat dalının kayıt altına alınmış olduğu görülmektedir.

Urartu Devleti’nin kurulduğu coğrafyanın ormanlık olması bölgede marangozluğun gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Ağaç çeşitleri yönünden oldukça zengin olan bölgede, özellikle Erek ve Varak Dağları arasında bulunan vadilerde, yabani meyve ağaçları ve sık bitki toplulukları bulunmaktadır. Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında çam, ardıç ve meşe kalıntıları tespit edilmiştir (Koşay- Turfan, 1959: 353; Belli, 2010b: 454). Doğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan meşe, çam, kavak

ve karaağaç ormanları Urartu Devleti'nde yürütülen zanaat faaliyetlerinin devamı, özellikle taştan yapılan konutların kapı, direk ve çatı örtüsünün temin edilmesi, madencilik faaliyetlerinin sürdürülmesi, keramik zanaatının devamlılığı ve kışın yakacak gereksinmesinin karşılanması, açısından oldukça önemlidir.

Dönemin önemli gücü ve Urartu Devleti'nin rakibi Asur Devleti yazıtları da kuzeyinde bulunan topraklara yaptığı seferlerde bölgedeki ormanların sıklığından bahseder. I. Tiglet-Pileser kuzeye Urartu topraklarına yaptığı seferde aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır.

“Dağların ağaçlarını, Urumi ağaçlarını kestim, Ordumun geçmesi için güçlü köprüler yaptım” (ARAB I, 1926: 81).

II. Tikulti-Ninurta Nairi'den vergi olarak at, ağaç (kereste), demir, kurşun ve bakır almıştır (ARAB I, 1926: 127; Maxvell-Hyslop, 1974: 142).

Urartu yazılı kaynakları ahşap işçiliğinin marangozlar tarafından nasıl yapıldığı konusunda bilgi vermemektedir. Ancak arkeolojik kalıntılar ve görsel tasvirlerde ahşabın, Urartulu zanaatkârlar tarafından çeşitli alanlarda kullanıldığını kanıtlamaktadır. Eskiçağda marangozlar tarafından yapılan ahşap işçiliği aşamaları Mısır duvar resimlerinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır (Çizim 17). Urartulu zanaatkârların da benzer yöntemler kullanarak eserler meydana getirdiklerini düşünmekteyiz.

Yapılan kazılarda ahşabın mimaride, hatıl, direk, söve, kapı gibi elemanların yapımında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca depo odalarında raf olarak kullanıldığı da bilinmektedir.

Önemli Urartu merkezlerinden Altıntepe tapınak alanında yapılan kazılarda andezit taş temeller üzerine oturtulmuş ahşap direklerin çatıyı taşıdığı görülmektedir. Ağaç parçaları avlunun tabanında bulunmuştur (Özgüç, 1966: 3) (Çizim 18). Ayanis kalesi kazılarında ortaya çıkarılan tapınak avusunda ise ahşap sundurma, duvarlara ait ahşap mimari elemanlar, depo odasında bulunan pitosların arasında yürümeyi kolaylaştıran ahşap hatıllar tespit edilmiştir (Çilingiroğlu, 2012). Yukarı Anzaf Kalesi'nde ahşap kapılar ve hatıllar tespit edilmiştir. Çıkan bir yangın sonucunda bu ahşap yapılar yanarak tabanda büyük bir kül tabakası oluşturmuştur (Belli-Ceylan, 2004: 177; Belli, 2008: 453). Yine Uratu Devleti'nin Kuzeybatı İran'da yer alan önemli merkezlerinden Bastam'da yapılan çalışmalarda çıkan yangınların neden olduğu

tahribattan dolayı ayaklı sütunların üzerinde kömürleşmiş ahşap kalıntıları görülür (Kleiss, 1970_a: 129; Kleiss, 1970_b: 7 vd.; Ceylan N., 2015_b: 143). Ayrıca Karmir-Blur kazılarında da ahşap kapı parçası tespit edilmiştir. Karmir Blur'un ana giriş kapısının ahşaptan olduğu ve tunç ve demir plakalarla desteklendiği ileri sürülmüştür (Forbes 1983, 18) (Fotoğraf 78).

Mobilyacılıkta marangozlar ahşaptan taht, masa, sehpa yapmışlardır (Çizim 19-20). Bu ahşap mobilyaların aksamaları tunçtan yapılmış ve altın ve gümüş madenleriyle dekore edilmiştir (Wartke, 1990: 30). Urartu mobilyalarının önemli bir bölümünü tasvir sanatından tespit edebildiğimiz ve kazılarda çıkan taht, masa, sehpa gibi eşyalar ve bunların metal aksamaları oluşturmaktadır. Buluntu yerlerinden bazıları Altıntepe, Adilcevaz ve Toprakkale'dir. Adilcevaz'da bulunan ve günümüze kadar varlığını koruyan ahşap masa tasvirlerde gördüğümüz masaların birebir örneğini göstermektedir (Fotoğraf 79). Marangozların yaptığı masalar, tahtlar ve sandalyeler Asur ve Geç Hitit Devletleri'nin resim sanatında tespit edebildiğimiz kabartma ve resimlerde bulunan örneklerle benzerlikler göstermektedir.

Araba, taşıt aksamaları ve silah yapımında da ahşap marangozlar tarafından kullanılan bir malzeme olmuştur. Araba kasası, tekerlek, boyunduruk, taşıt oku, üst destek çubukları, kasa/taşıt oku bağlantı çubuğu gibi eserlerde, görsel malzemeler ve günümüzde araba yapımı teknikleri değerlendirildiğinde, ahşabın kullanıldığı söylenebilir. Hançer, kılıç, mızrak ve okucu gibi silahların da sapları ahşaptan yapılmıştır. Ayrıca metalden yapılan tarım aletlerinin saplarının da ahşaptan yapıldığı bilinmektedir.

Urartulu marangozların yaptığı diğer bir ahşap ürün bastonlardır. Görsel tasvirlerde kralların elinde görülen bastonun bir örneği Yoncatepe kazılarında ele geçmiştir. Yapılan incelemelerde bastonun bölgede bol bulunan meşe ağacından yapıldığı tespit edilmiştir (Belli-Konuralp, 2006: 110). Yoncatepe'de bulunan baston, Bastam'da bulunan bir silindir mühür üzerinde tasvir edilmiş olan baston figürünün birebir örneğini oluşturması bakımından önemlidir (Çizim 21).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

M.Ö. IX. - VI. yy'larda merkezi bir devlet kuran Urartular, idari, ekonomik ve sosyal teşkilatlanmalarını oluştururken, bütün düzenlemeleri merkezi bir devletin gereksinimlerini yerine getirecek şekilde organize etmişlerdi. Bu doğrultuda Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'da egemenlik kuran Urartu Devleti'nin ekonomisinin temelinde tarım, hayvancılık ve iyi örgütlenmiş bir vergi sistemi yer almaktaydı. Tarımdan elde edilen artı ürünün, merkezi sistemi güçlendirmek ve gelecek yıl ki üretim için tohum artırmak amacıyla, Urartu başkentleri ve merkezi kalelerde depolandığı bir organizasyona sahipti.

Urartu Devleti, savaş gelirleri ve yaptığı zanaat faaliyetleriyle de ekonomisini gittikçe güçlendiren bir yapıya sahipti. Özellikle Menua ve İşpuini dönemlerinde devlet, her yönden gelişerek güçlü bir devlet konumuna yükselmişti. Büyük bir devlet olmanın gereği olarak ticaret, askeri üretim ve hayvancılıkta ilerleyen Urartular, özellikle hammadde ve metal üretimi konusunda önemli mesafeler kat etmiştir. Böylesine karmaşık bir ekonomik yapının önemli yapı taşlarından bir tanesi de zanaatkârlık ve bunun devlet örgütlenmesindeki yeridir. Urartu coğrafyasında bulunan hammaddelerin miktarı düşünüldüğünde, ciddi sayıda zanaatkârın varlığına ihtiyaç duyulduğu şüphesizdir. Bu ihtiyaç da hem Urartu halkından hem de savaşlarda ganimet olarak alınan esirlerden karşılanmaktaydı.

Urartu Devleti'nde zanaatkârlar, devlete bağlı ve serbest çalışanlar olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Bugüne kadar yapılan Urartu kazılarının birçoğu kalelerde yapılmıştır. Kazıların büyük bir kısmının, saray, tapınak ve depo odalarında yoğunlaştığı görülür. Urartu Devleti'yle ilgili bilgilerimiz de bu alanlardan elde edilen yazılı ve arkeolojik bulguların değerlendirilmesiyle elde edilmektedir. Kaleler dışında halkın yaşadığı mekânların büyük oranda tahrip olması ve kazı çalışmalarının yetersiz oluşu, Urartu halkı ile ilgili bilgi edinmemizi sınırlandırmaktadır. Urartu toplumunun sosyo-ekonomik yapısına ait bilgilerimizin kısıtlı oluşu ve meslek alanlarının belirsizliği, bizi bu alanda yoğunlaşmaya itmiştir.

Önemli Urartu merkezlerinde yapılan kazı çalışmalarına göre, devlete bağlı çalışan zanaatkârlar saygın bir konuma sahipti ve kalelerde bulunan özel evlerde yaşıyorlardı. Zanaatkârların yaşadığı yerler hakkında bilgi edindiğimiz merkezlerden

biri Arğıştihinili'dir. Burada zanaatkârlara ait olduğu düşünülen evler tespit edilmiştir. İç kalede yer alan bu evler, yaklaşık 600 m²'lik bir alana sahiptir. Salon, mutfak, fırın, banyo ve depodan oluşmaktadır. Bütün bunlar, Urartu Devleti'nde zanaatkârların ulaştığı refah durumunu göstermesi açısından önemlidir.

Urartu yazıtlarından öğrendiklerimize göre; zanaatkârların hammadde, alet-edevat gibi her türlü ihtiyaçları devlet tarafından sağlanmaktaydı. Urartu yazılı kaynaklarında, tarım alanlarının sulanması için yaptırılan sulama kanallarının inşa edilmesi esnasında çalışan zanaatkârlara, gerekli malzemenin sağlandığına dair bilgiler mevcuttur.

Urartu Devleti'nde yazılı kaynaklar ve görsel malzemenin değerlendirilmesiyle tespit edilen zanaat dallarında belirgin bir gelişme yaşandığı görülmesine rağmen, yazılı kaynaklarda zanaatkârlıkla ilgili resmi kayıtlar maalesef yok denecek kadar azdır.

Urartu coğrafyasının kalay hariç, maden, yün, deri, taş, kil gibi zanaatkârların hammaddesini oluşturan her türlü kaynak açısından zengin olması, bu zanaat dallarının gelişmesinde ayrıca etkili olmuştur.

Meslek alanlarının gelişmesine etki eden bir diğer önemli faktör de devletin yani merkezi otoritenin, zanaat faaliyetlerini desteklemesi ve üretimin kontrolünü elinde tutmuş olmasıdır. Devlet, ihtiyaç duyduğu ürün ve hammaddeleri, doğal kaynaklar ve ticaretten ziyade; savaş ganimetleri ve vergiler yoluyla sağlamayı başarmış, hammadde yollarını elde tutma politikası gütmüştür. Böylece devlet, zanaat faaliyetlerinin sekteye uğramasına izin vermemiştir.

Çalışmamızda; yazılı kaynaklar ve görsel malzemenin değerlendirilmesiyle tespit edilen, Urartu Devleti'nde öne çıkan zanaat dalları, çömlekçilik, dericilik, dokumacılık, taş ustalığı, metal işlemeciliği ve ahşap ustalığıdır. Yazılı kaynaklarda çömlekçi ustalarının çalışma şekilleri ve yapım aşamalarıyla ilgili bilgiler verilmemiş olmasına rağmen, Urartu merkezlerinde yürütülen kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen çanak çömlek verileri değerlendirilerek çömlekçiliğin boyutları hakkında yeni bakış açıları sunulmuştur.

Urartu topografyasının çeşitliliği ve zorluğu dikkate alınarak elde edilen keramik formlarının değerlendirilmesi ile birlikte, Urartu keramiğinin saray keramiği ve halk keramiği olarak üretildiğinin ortaya çıktığı görülür. Saray keramiği adı verilen çanak

çömlekler kırmızı açkılıdır. Burney tarafından “Toprakkale Ware” olarak adlandırılan bu kırmızı açkılı keramik, Urartu coğrafyasının yayılım alanında neredeyse tüm kale ve yerleşmelerde karşımıza çıkar. Halk keramiği ise daha kabadır ve günlük kullanımı karşılamak için seri üretim yapılmaktadır. Pembe, devetüyü, krem, kahve-krem renklerinde olan keramikler günlük kullanım kapları, depo kapları, sunum kapları, ritonlar olarak Urartu çömlekçileri tarafından devletin her yerleşim yerinde üretilmişlerdir. Merkezi kalelerde devlete bağlı olarak çalışan ustaların aynı kalitede ürünler verdiği bilinirken merkezden uzaklaştıkça ürünlerin kaliteleri ve niteliklerinde de değişmeler gözlemlenmiştir.

Urartu Devleti’nde keramik yapımının bu kadar farklılaşmasında zanaatkârların rolü oldukça önemlidir. Büyük Urartu merkezlerindeki (Tuşpa, Toprakkale, Ayanis, Çavuştepe, Bastam, Karmir Blur, Armavir Blur Altıntepe vb.) keramik yapımındaki teknikler ile merkezden uzaklaşılan bölgelerde ihtiyaç duyulan keramiklerin yapım teknikleri birbirinden oldukça farklıdır. Krali kentlerde ele geçen keramiklerden onları yapan zanaatkârların, devlet maaşı ile geçinen, bir şekilde devlet organizmasının içinde yer alan görevliler olduğu anlaşılır. Ancak Urartu’nun kuzey, batı ve kuzeydoğu yönündeki yayılmasına bağlı olarak ortaya çıkan keramiklerin ise oldukça niteliksiz olduğu görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında temel faktör, devletin sınırlarının giderek genişlemesine bağlı olarak seri üretimin artmasıdır. Ayrıca keramik yapımı için kullanılan kilin niteliğinde ki değişimlerde etkili bir faktördür. Bununla birlikte yazılı belgelerden Urartu’da keramik yapım ustası ve çömlekçi ustalarına ait herhangi bir kayıt yoktur. Buna rağmen, çalışmamızda keramik yapım teknikleri ve formlarından zanaatkârlıkla ilgili bir sonuca gitmeye çalıştık. Bize göre yazılı belgelerde adlarının geçmemesine rağmen, keramik ustaları ve özellikle krali kentlerde alanında uzmanlaşmış zanaatkârlar vardı. Nitekim Urartu Devleti’nin krali kentlerinde büyük ölçekli keramik atölyelerinin varlığı, zanaatkârlığın devlet bünyesinde geliştiğini göstermektedir.

Hayvancılığın önemli bir ekonomik değere sahip olduğu Urartu Devleti’nde, hammaddeye kolaylıkla ulaşılabilen diğer zanaat dalları dokumacılık ve dericiliktir. Urartu’nun askeri seferlerinde zaferlerini kayıt altına aldıkları yazıtlarda çok sayıda hayvan listesi yer alır. Özellikle bu listelerde büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları dikkatli bir biçimde verilmiştir. Ayrıca kazı çalışmalarında tespit edilen çok sayıda

hayvan iskeleti, Urartu Devleti'nin temel geçim kaynaklarından birinin hayvancılık olduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte hayvansal üretimde dericilikle ilgili olarak, meslek adı, ürün adı ve fiyatlandırma gibi ekonomik göstergelere rastlanmamıştır. Buna karşılık, deri işlemeciliğine ait bilgiler, kemer tasvirlerinde, adak levhalarında ve görsel sanat eserlerinde görülmektedir. Deri işçiliğinde ayakkabı, at koşum takımları, miğfer ve kemer gibi eşyaların astarlarının deriden yapıldığı bilinmektedir. Deri malzemenin genelde küçükbaş hayvanlardan elde edildiği görülmektedir.

Van Müzesi'nde bulunan tunç kemerler üzerinde dokumacılıkla ilgili tasvirlerin bulunması Urartu Devleti'nde dokumacılık faaliyetinin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Ayanis, Yoncatepe, Patnos ve Karmir- Blur kazılarında çıkan dokuma parçalarının yapılan analizler sonucunda keten, yün ve tiftikten üretildiği biliniyor. Ayrıca Ayanis, Yoncatepe, Kayalidere, Patnos, Karmir- Blur, Anzaf ve Çavuştepe vb. merkezlerde tespit edilen ağırşak, biz, dokuma tezgâhı parçaları, tarak gibi dokumacılıkta kullanılan aletlerde dokumacılığın bu merkezlerde bulunan atölyelerde yapıldığını düşünmekteyiz. Buna ek olarak diğer meslek dallarına nazaran Urartu'da ender olarak geçen meslek adlarından biri, Toprakkale tabletlerindeki “**MUNUS. GAD**” kelimesidir. Bu ismi, Salvini, “**dokumacı kadın**” olarak çevirmiştir. Günümüzde yapılan Urartu kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları ışığında 6 kategoriye ayırdığımız zanaatkârlık dalları içerisinde sadece iki meslek adının geçmesi çok ilgi çekicidir. Neden sadece bu iki isim kayıtlara geçmiştir? Sümerologlara göre bu kelime, Sümer metinlerinde “**Munus=Kadın**” olarak geçmektedir. Hititlerde de kadın kelimesi, “**Munus**” ideogramı ile gösterilmiştir. Urartular'da, **MUNUS. GAD** olarak geçen kelime, “*kadın dokumacı*” olarak ifade edilmektedir. Nitekim Van Müzesi'nde bir kemer üzerindeki dokumacı figürünün kadın olması, Urartu Dilinde “**gad**” kelimesinin “**dokumacı**” anlamına geldiğini düşündürür. Munus kelimesi zaten Sümer-Hurri-Hitit vb. dillerde ortak bir kelime olarak gelişip dil etkileşmesi ile Urartu diline geçmiş ve muhtemelen “**Dokumacı Kadın**” anlamını kazanmıştır.

Diğer zanaat dalları içerisinde sadece dokumacılık ve marangozlukla ilgili meslek adlarının geçmesi Urartular'ın bu işlere ne kadar önem verdiğini gösteriyor. Belki de bu durumu, ismi geçen kelimelerin Sümerler'den itibaren bütün Ön Asya uygarlıklarında ortak olarak kullanılan genel meslek adları oldukları için kayıt altına aldıkları şeklinde yorumlamak daha doğru olur.

Metal işlemeciliği, Urartu Devleti için ayrıca bir öneme sahiptir. Bakır ve demir madenlerine yakın olan yerlerde kurulan maden ergitme ve işletme tesisleri ile kurulan metalürji sayesinde Urartular, Doğu Anadolu'nun maden krallığını yaratmışlardır. Urartu'da demir ve bronz, ustalar tarafından özenle işleniyordu. Demir üretimindeki gelişmeler daha dayanıklı aletler, silahlar ve araba aksamaları yapılmasını sağlamıştır. Sağlam aletler sayesinde sulama kanalları ve güçlü kaleler inşa edilmiştir. Silahlar ve araba kullanımı sayesinde ordusu güçlenen Urartu Devleti ezeli rakibi Asur'la mücadelesinde daha da başarılı sonuçlar almış ve zor bir coğrafyada kurmuş olduğu merkezi devlet, yaklaşık 250 yıl güçlü bir şekilde egemenliğini sürdürmüştür. Bronzdan ve demirden yapılan aletler, taş işçiliği, marangozluk, kuyumculuk gibi diğer zanaat dallarının da gelişmesinde etkili olmuştur. Devlete yakın olan yerlerde üretilen metal eserlerin çoğu kraliyet ailesine ve soylulara hitap etmektedir. Bu metal eserlerde işçilik kalitesinin oldukça yüksek olduğu görülür. Ayrıca bu tarz eserler, tanrılara adak olarak da sunulmuştur. Giyimli'de toplu olarak bulunan adak levhalarındaki sanat kalitesi, gerçekten çağdaşlarına göre çok ileridir. Sarayda kullanılacak olan eşyalar, tanrılara sunulacak hediye ve adaklar, törenlerde kullanılacak materyaller çoğunlukla altın, gümüş, bronz gibi değerli metallerden yapılıyordu. Urartu Devleti için diğer önemli bir zanaat dalı metal işlemeciliğinin bir kolu olan kuyumculuktur. Urartulu kuyumcuların M.Ö. I. binde ürettikleri küpe, kolye, düğme, bilezik gibi takılar günümüz koleksiyonlarına ilham veren ürünlerden oluşmaktadır. Urartu çivi yazılı belgelerde metal işlemeciliği ile ilgili bir kayıt veya usta adı yoktur. Ancak kayıtların olmaması, Urartular'da maden işleyen ustaların ve zanaatkârların olmadığı anlamına gelmez. Zanaatkârlar ve zanaatlar olmasaydı, sanat değeri yüksek bu kadar eser, özellikle de altın eserler günümüze kadar gelemezdi. Çağdaşları ile mukayese edildiğinde işlenmiş metallerin çokluğunu, Urartu Devleti'nin askeri seferleri ile açıklamak daha yerinde olur. Zaten Urartu'nun Erzurum-Erzincan-Elazığ-Malatya bölgesine yaptığı seferlerin çoğu askeri amaçlı olup, o bölgelerdeki madenleri hâkimiyet altına almak düşüncesinden kaynaklanıyordu.

Urartu'daki metal işlemeciliğinde özellikle belirli eserlerin yapımında diğer meslek dallarında olduğu gibi Asur'dan etkilendiğini ifade edebiliriz. Bununla birlikte büyük bir ihtimalle yerli usta ve zanaatkârlar kullanılarak özgün sanat eserleri yapmaya çalışan Urartu Devleti, bunda büyük bir başarı elde etmiştir. Nitekim altından yapılmış

aslan başlı bilezik, riton ve takılarda belirgin bir Urartu işçiliği göze çarpmaktadır. Ancak bu ustalaşma ve zanaatkârların belirli bir özgünlüğe kavuşması yükseliş döneminde ortaya çıkmıştır. Demek ki Urartular'da metal ustalarının ve zanaatkârların sayısının artması doğrudan devletin sınırlarının genişlemesi ile ilgilidir.

Urartulu taş ustalarının Urartu coğrafyasında bulunan taş atölyelerinden elde edilen taşları, özenle işleyerek başta mimari olmak üzere pek çok alanda kullanması ile taş işçiliği de önemli bir zanaat dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu dönemine ait olan ve günümüze kadar gelmeyi başaran kale, saray, tapınak, sulama kanalları, yazıtlar, taş kabartmalar, taş kaplar taş işçiliğinin en büyük göstergeleridir.

Taş ocaklarından çıkartılarak işlenen tonlarca ağırlıktaki taş bloklar mimari yapıların en önemlilerinden olan kalelerin sur duvarlarının yapımında kullanılmışlardır. Taş ustaları inşa edilecek merkeze yakın taş ocağından taşları testerelerle kesip, kabaca düzeltiyorlardı. Daha sonra bu kabaca işlenmiş taşlar inşa edilecek merkeze getirilerek son şekilleri veriliyordu. Süsleme geleneğinin başlangıcıyla birlikte ise bombeli taş bloklar ön cephede ve tapınaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Urartulu taş ustalarının işlediği taşlar mimaride kiklopik, klasik, uçkale yöntemleri kullanılarak yapılan kale, saray, tapınak ve evlerin ana malzemesini oluşturmaktaydı. Urartu mimarisi çağdaşı Asur'un etkisinde gelişmekle beraber Urartulu mimarlar kendi tekniklerini geliştirerek mimari açıdan oldukça estetik ve güçlü kaleler, saraylar ve tapınaklar vb. mimari yapılar inşa etmişlerdir.

Ayrıca taş işçiliğinde Urartulu kâtiplerin yazıtlarını taşa yazması bu işçiliğin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Çalışmamızda belirttiğimiz gibi taş ustalığının Urartu'da çok yaygın olduğunu biliyoruz. Ancak kitabe yazan ustaların yazıyı bildikleri ve bu yazıyı taşa kazıyan işçilere aktarmak suretiyle bir çeşit usta-çırak ilişkisi ortaya koyduklarını ifade etmek sanırız yanlış olmaz. Çünkü yaklaşık 250 yıl boyunca böyle bir usta-çırak ilişkisine dayanan bir öğreti olmasa Urartu yazıtlarının devletin kuruluşundan itibaren belirli bir standardizasyonla günümüze kadar gelmesi mümkün olmazdı.

Mobilyadan mimariye birçok alanda kullanılan ahşap işçiliği ise Urartu Devleti'nde yapılan diğer bir zanaattır. Urartu Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın bitki ve orman bakımından kısmen zengin olması, yükselme döneminde sınırlarını

geliştirmesiyle ele geçirdiği coğrafyada bulunan zengin orman alanları bölgede marangozluğun gelişmesinde de önemli bir etken olmuştur. Toprakkale, Ayanis, Bastam, Hasanlu, Çavuştepe vb. önemli Urartu merkezlerinde yapılan kazı çalışmalarında kapı ve hatıllarda karbonlaşmış ahşap eserler ele geçmiştir. Bununla birlikte yazıtlarda ismi geçen ikinci bir meslek dalı olan “**LÚ. GIŠ. NAGAR. MEŠ**” kelimesi yine Sümer ve Asur dilleri gibi Mezopotamya dil etkileşiminden doğmuş ortak bir mesleki terim olarak Urartular’da kullanılmıştır. Yazıtlarda geçen bu marangozların Urartu kralları için çalıştıkları, onların kontrolünde oldukları biliniyor. Bununla birlikte ele geçen eserlerden anlaşıldığına göre bu marangozlar, özel bir öneme sahipti. Mimaride kullanılan ahşap hatıllar, direkler ve kapılar; iç dekorasyonda kullanılan taht, sehpa ve masa gibi mobilyalar; arabaların bağlantı yerlerinde kullanılan ahşap aksam ve araba kasa yapımı vb. işlerde kullanılan ahşabın nasıl şekillendirildiği, hangi aşamalardan geçerek bu eserlerin meydana getirildiği hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak çağdaşı Frigler’de ahşap işçiliği oldukça gelişmiştir. Midas Tümülüs’ünde ele geçirilen sehpa ve masalar yüksek bir işçiliğe ve sanat değerine sahiptir. Bununla birlikte Frigler’de de marangoz sınıfının kayıt altına alınmamasını belki de “dönemsel bir gelenek” şeklinde yorumlamak daha doğru olur diye düşünüyoruz.

Urartu Devleti’nde yürütülen zanaat faaliyetlerinin devamı, özellikle taştan yapılan konutların kapı, direk ve çatı örtüsünün temin edilmesi, madencilik faaliyetlerinin sürdürülmesi, keramik zanaatının devamlılığı ve kışın yakacak gereksinmesinin karşılanması, açısından ahşap oldukça önemlidir. Ahşabın dayanıklı olmamasından dolayı günümüze çok fazla örnek kalmasa da Urartu tasvir sanatında güzel örneklerini görmemiz mümkün.

Urartu yazılı kaynaklarında metal işçisi, dokumacı, derici, marangoz ve çömlekçi gibi herhangi bir zanaat sahibi olabilmek için hangi eğitimlerden geçmek gerektiğine dair bilgilerin mevcut olmaması bizi çeşitli yorumlar yapmaya yöneltmektedir. Bu zanaat dalları dönemin saygın ve gözde meslekleri arasında kabul edilmekteydi. Zanaat sahibi olan bir kişi, devlet hizmetine girerek, devlet güvencesi altında gerekli hammaddenin temin edildiği, bilgi ve becerisini kullanabileceği güvenli bir üretim ortamı ve barınma olanağına sahip olma imkânı bulabilecekti. Ya da bağımsız olarak kendi atölyesinde çalışıp -çiftçilik ve çobanlık gibi- dönemin birçok mesleğine nazaran daha rahat bir yaşam standartına sahip olabilecekti. Bu şekilde devlet

hizmetine giren kişinin bilgi ve becerilerini usta-çırak ilişkisi içerisinde nesilden nesile aktardığı düşünülmektedir. Böylelikle bu zanaat dallarında belirgin bir uzmanlaşmaya varıldığı görülmektedir.

M.Ö. I. binde Doğu Anadolu coğrafyasının zorlu koşullarını iyi bir şekilde değerlendirerek büyük bir merkezi devlet kuran Urartular diğer ekonomik birimlerde olduğu gibi zanaat faaliyetlerini de merkezi otoritenin kontrolü altında tutarak devamlılığını ve gelişmesini sağlamışlardır. Bununla birlikte Urartu Devleti'nin sosyo-ekonomik hayatına ait bilgilerimizin yazıtlarda kısıtlı oluşu, Urartu Devleti'nin sosyal hayatındaki belirsiz noktaların kalıcılığını sağlamıştır. Şunu da ifade etmek gerekir ki; Urartularda devletin genişlemesine paralel olarak ortaya çıkan zanaat dallarının geliştiğini metal eserlerden, yazıtlardan, ahşap eserlerden ve mimari yapım tekniklerindeki gelişmelerden anlamaktayız. İsimleri kayıtlarda geçmezse bile, Urartu Devleti'nin böylesine zor bir coğrafyada ve dönemin süper gücü Asur'a karşı mücadele etmesinde ve uzun yıllar hayatta kalmasında çeşitli meslek dallarının rolünü inkâr etmemek gerekir.

KAYNAKÇA

- Acartürk, B. (2012). “Toprağın Bin Yıllık Macerası”. *Acta Turcica*, 1, 1-17.
- Adsan, K. (1980). *Sıcak Şekillendirme*. İstanbul: MEB.
- Akurgal, E. (1968). *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akurgal, E. (2008). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: Tübitak.
- Alişan, L. V. M. (1890). *Airarat*. Venedik: S. Lazar.
- Ardos, M. (1984). *Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi*. İstanbul: Acar Matbaacılık Tesisleri.
- Arslantaş, Y. (2008). “Yukarı Fırat Bölgesi’nde 2006 Yılı Yüzey Araştırmalarında Tesbit Edilen İki Yeni Urartu Kaya Mezarı”. *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 6/2, 107-116.
- Arutyunyan, N. V. (1957). “Novonaydannaya Klinopisnaya Tabletka iz Raskopok Karmir-blura”. *VDI*, 3, 144-149.
- Arutyunyan, N. V. (1964). *Zemledelie i Skotovodstvo v Urartu*. Erivan.
- Arutyunyan, N. V. (1974). “Problemes Concernant la Derniere Periode de l’histoire d’Urartu”. *ActAnt*, 22/1-4, 415-428.
- Arutyunyan, N. V. (1981). “Zametki po Urartskoi Epigrafike”. I. M. Diakonov (Ed.), *Drevniy Vostok i Mirovaya Kultura* (pp. 74-79). Moskova.
- Aydın, N. (2000). *Sümerce Dilbilgisi*. Antalya: Tuğra Ofset.
- Ayvazian, A. (2007). *Urartian Glyptic: New Perspectives*. Berkeley: University of California.
- Bakan, Ö. (2013). *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Narman Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ballard, M - Burke, B. - Simpson, E. (2012). “Gordion Dokumaları/Gordion Textiles”. T. Tüfekçi Sivas - H. Sivas (Ed.), *Friğler* (ss. 360-377). İstanbul: YKY.

- Balkan, K. (1985). "Urartuların Kökeni ve Dilleri". *Belleten*, XLVIII/191-192, 513-521.
- Barber, E. J. W. (1991). *Prehistoric textiles: The Development of Cloth in The Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*. Princeton: Princeton University Press.
- Barnett, R. D. (1963). "The Urartian Cemetery at Igdyr". *AS*, 13, 153-198.
- Barnett, R. D. (2008a). "Urartu". I. E. S. Edwards - C. J. Gadd - N. G. L. Hammond - J. Boardman - D. M. Lewis - F. W. Walbank - A. E. Astin (Eds.), *CAH*, 3/1 (pp. 314-370, 941-947). Cambridge: Cambridge University Press.
- Barnett, R. D. - Curtis, J. - Tallis, N. (2008b). *The Balawat Gates of Ashurnasirpal II*. London: British Museum Press.
- Başak, O. (2008). "Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 21, 15-33.
- Başgelen N. (2006). "Seramiğin Bulunup Geliştiği Anadolu'nun Benzersiz Dönemi Neolitik Çağ", *Seramik Türkiye Dergisi*, 13, 108-113.
- Batmaz, A. - Uhri, A. (2008). "Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler". *Arkeoloji Dergisi*, XI/I, 65-81.
- Başaran, S. (1979). "Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı". *AnAr*, 7, 79-88.
- Başoğlu, T. (1979). *Bronz Döküm*. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi.
- Baştürk, M. B. (2012). *Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemleri'nin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baştürk, M. B. (2013). "Urartu Devleti'nin Kurucuları Üzerine: Labturi ?? Lutibri, 35 Yıl Sonra, Yeniden". O. Tekin- M. Sayar- E. Konyar (Ed.), *TARHAN ARMAĞANI M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (ss. 69-78). İstanbul: Ege Yayınları.
- Belck, W. (1901). "Forschungsreise in Klein-Asien". *Zeitschrift für Ethnologie*, 33, 452-459.

- Be1ck, W. - Lehmann Haupt, C. F. (1892). "Inuspuas Sohn des Menuas". *ZA*, 7, 255-267.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Belli, O. (1982_a). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*. İstanbul: Görsel Yayınlar, 140-207.
- Belli, O. (1982_b). "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi"/ "Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers". *AnAr*, 8, 115-150.
- Belli, O. (1985). "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması". *AST*, III, 365-378.
- Belli, O. (1988). "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması". *AST*, V, 313-333.
- Belli, O. (1990). "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması 1988". *AST*, VII, 311-323.
- Belli, O. (1992_a). "Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı/Die Ausgrabungen an der Urartaischen Festung Anzaf Bei Van". *Arkeoloji ve Sanat*, LIV-LV, 13-29.
- Belli, O. (1992_b). "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1990". *AST*, IX, 479-505.
- Belli, O. (1993_a). "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)". *Arkeoloji ve Sanat*, LVIII, 1-32.
- Belli, O. (1993_b). "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1992". *KST*, XV/I, 417-444.
- Belli, O. (1993_c). "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması". *AST*, X, 297-311.
- Belli, O. (1994). "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, 1993". *KST*, XVI/I, 287-312.
- Belli, O. (1995). "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1993". *AST*, XII, 353-385.

- Belli, O. (1996 a). “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış”. *Belleten*, LX/292, 631-745.
- Belli, O. (1996b). “Çekiç Başlı Urartu Demir Baltaları”. *Prof. Dr. Afif Erzen Armağanı*, *AnAr*, 14, 161-182.
- Belli, O. (1996c). “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *KST*, XVII/I, 379-408.
- Belli, O. (1998a). “1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *KST*, XIX/I, 543-570.
- Belli, O. (1998b). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (1999a). “1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *KST*, XX/I, 507-525.
- Belli, O. (1999b). *The Anzaf Fortress and the Gods of Urartu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (1999c). “Urartu Krallığı’nda Çivi Yazılı Metal Eşya ve Silahlar” / “Beschriftete Metallgegenstände und Waffen im urartaischen Königreich”. N. Başgelen (Ed.), *Anatolian and Thracian Studies in Honor of Zafer Taşlıklioğlu I* (ss. 271-287). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2000a). “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. O. Belli (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (ss. 201-203). İstanbul: Başak Matbaacılık.
- Belli, O. (2004). “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”. O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve Estetik* (ss. 45-73). İstanbul: YKY.
- Belli, O. (2007a). *Tarih Boyunca Van*. İstanbul: Fener.
- Belli, O. (2007b). “2006 Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”. *KST*, XXIX/I, 171-185.
- Belli, O. (2008). “2007 Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”. *KST*, XXX/I, 449-463.
- Belli, O. (2010a). *UrartuTakıları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

- Belli, O. (2010b). “2009 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kenti Kazıları”. *KST*, XXXII/I, 446-464.
- Belli, O. (2011a). “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”. *AST*, XXVIII/I, 203-220.
- Belli, O. (2011b). “Ağrı Dağı Bölgesinde Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri”. *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, 3-22.
- Belli, O. - Ceylan, A. (1999). “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *KST*, XXI/I, 447-456.
- Belli, O. - Ceylan, A. (2000). “1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *KST*, XXII/I, 385-392.
- Belli, O. - Ceylan, A. (2001). “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *KST*, XXIII/II, 275-286.
- Belli, O. - Ceylan, A. (2002). “2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *KST*, XXIV/II, 393-398.
- Belli, O. - Ceylan, A. (2004). “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazıları”. *KST*, XXVI/I, 175-181.
- Belli, O. - Dinçol, A. M. (1980). “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan”. *AnAr*, 8, 167-181.
- Belli, O. - Oybak Dönmez, E. (2007). “Van Yoncatepe Sarayının Depo Odalarında Bulunan Tarım Ürünleri”. *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 181-192.
- Belli, O. - Konuralp, Z. (2006). “The Earliest Wooden Stick of Anatolia and the World has been found in Van - Yoncatepe Palace /Anadolu ve Dünya’nın En Eski Ağaç Bastonu Van Yoncatepe Sarayı’nda Bulundu”. O. Belli (Ed.), *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 8-10 Eylül 2004* (ss. 101 -111.). Van: Van Valiliği Kültür Yayınları.
- Belli, O. - Tozkoparan, A. M. (2007). “2005 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü Kazısı”. *KST*, XXVIII/I, 429-455.

- Bellinger, L. (1962). "Textiles from Gordion". *The Bulletin of the Needle and Bobbin Club*, 46, 5-33.
- Bengisu, M. (2006). *Seramik Bilimi ve Mühendisliği*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Benedict, W. C. (1961). "The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin". *JAOS*, 81, 359-385.
- Benedict, W. C. (1965). "Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan". *JCS*, 19, 35-40.
- Beran, T. (1957). "Zur Inschrift Sardurs III bei İzoli". *IstMitt*, VII, 133- 145.
- Biber, H. (2005). *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bier, C. (1995). *Textile Arts in Ancient Western Asia, Civilizations of The Ancient Near East*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Bilgi, Ö. (2004). *Anatolia, Cradle of Castings/Anadolu, Dökümün Beşiği*. İstanbul: Döktaş.
- Bilgi, Ö. - Özbal, H. - Yalçın, Ü. (2004). "Bakır-Tunç Döküm Sanatı". Ö. Bilgi (Ed.), *Anatolia, Cradle of Castings / Anadolu, Dökümün Beşiği* (ss. 1-45). İstanbul: Döktaş.
- Bingöl, A. (2016). "Kars Müzesinde Bulunan Bronz Urartu Çingirakları". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2, 257-270.
- Boessneck, J. - Kokabi, M. (1988). Tierknochenfunde: (Fundgut der Grabungen 1973-78). *Ausgrabungen in Den Urartäischen Anlagen 1977-1978*, 175-262.
- Botta, P. E. - Flandin, E. N. (1849). *Monument de Ninive*. Paris: Imprimerie nationale.
- Burney, C. A. (1957). "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region". *AS*, 7, 37-53.
- Burney, C. (1960). "Measured Plans of Urartian Fortresses". *AS*, 10, 177-196.
- Burney, C. A. - Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Trinity Press.
- Burney, C. A. - Lawson, G. R. J. (1958). "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik". *AS*, 8, 211-218.

- Cahill, N. (2010). "Sarveis Şehri". N. D. Cahill (Ed.), *Lidyahılar ve Dünyaları* (ss. 75-106). İstanbul: YKY.
- Cebesoy, S. S. (1995). "Kappadokya Tabletlerinde Geçen Dokuma Ürünleri". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yıllığı*, 164-188.
- Ceylan, A. (1991). *M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (1998). "Van Bölge Müzesin'de Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 4, 59-65.
- Ceylan, A. (2001a). "Van Müzesinde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 1-27.
- Ceylan, A. (2001b). "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, Erzurum, 43-56.
- Ceylan, A. (2001c). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". *AST*, XVIII/II, 71-82.
- Ceylan, A. (2001d). *Sarıkamuş, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Erzurum: A.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ceylan, A. (2002a). "Yazılıtaş Horasan". *Çağlayan Aras-I*, 14-15.
- Ceylan, A. (2002b). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". *AST*, XIV/II, Ankara, 165-178.
- Ceylan, A. (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". *AST*, XX/II, 311-324.
- Ceylan, A. (2004a). "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na)". *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu*, 41-51.

- Ceylan, A. (2004b). “2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. *AST*, XXI/II, 263-272.
- Ceylan, A. (2005a). “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”. *Anatolian Iron Ages V*, London, 21-29.
- Ceylan, A. (2005b). “2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. *AST*, XXII/II, 189-200.
- Ceylan, A. (2007). “2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. *AST*, XXIV, 1 vdd.
- Ceylan, A. (2007). “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/39, 103-117.
- Ceylan, A. (2008a). *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum - Erzincan - Kars - Iğdır (1998 - 2008)*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.
- Ceylan, A. (2008b). “Kağızman’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 75-81.
- Ceylan, A. (2008c). “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. *AST*, XXV/ III, 129-149.
- Ceylan, A. (2016). “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarında Keşfettiğimiz Kaya Mezarları”. *Belgü*, 3, 7-64.
- Ceylan, A. (2017). “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 517-568.
- Ceylan, A. - Ceylan, N. (2016). “Urartu Coğrafyasında Urartular”. *Kafdağı*, 1, 11-32.
- Ceylan, A. - Günaşdı, Y. (2016). *Eskiçağ’da Erzurum Kaleleri*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, A. - Özgül, O. (2016). “Erzincan ve Çevresinde Urartular”. H. Akın (Ed.), *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (ss. 127-148). Erzincan: Erzincan Üniversitesi.
- Ceylan, N. (2015a). *Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ceylan, N. (2015b). “Urartuların İran’daki Krali Kenti: BASTAM”. *Belgü*, 2, 137-158.
- Ceylan, N. (2016). “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu/The Two Historical Roadsof The Pasin Plainopened To The North”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, 656-671.
- Coghlan, H. H. (1956). *Notes on Prehistoric and Early Iron in the Old World*. Occasional Papers on Technology: 8 T. K. Penniman - B. M. Blackwood (Eds.). Oxford.
- Çavuşoğlu, R. (2002). *Urartu Kemerleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çavuşoğlu, R. (2014). *Urartu, Kemerler*. İstanbul: Rezan Has Müzesi.
- Çavuşoğlu, R. (2017). “Urartu Krallığı’nda Dokuma Tezgâhları”. *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu-20-21 Nisan 2017-Trabzon*, 147-155.
- Çavuşoğlu, R. - Biber, H. (2008). “Van-Kalecik Urartu Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme”. E. Genç - D. Çelik (Ed.), *Aykut Çınaroğlu’na Armağan/ Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu* (ss. 189-212). Ankara: Ekici Form Ofset.
- Çavuşoğlu, R. - Gökçe, B. - Işık, K. (2010). “Urartu Krallığı’nda Harem”. *Colloquium Anatolicum*, IX, 153-168.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çifçi, A. (2012). “Animal Husbandry in Urartian Kingdom”. M. Işıklı- B. Can (Ed.), *Uluslararası Doğu Anadolu - Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, International Symposium on East Anatolia - South Caucasus Cultures, Atatürk Üniversitesi & ESRUC Konsorsiyumu* (ss. 214-222). UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Çilingiroğlu, A. (1983a). “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”. *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, II, 28-37.
- Çilingiroğlu, A. (1983b). “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”. *AnAr*, 9, 311-317.
- Çilingiroğlu, A. (1984a). *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

- Çilingiroğlu, A. (1984b). “Tanrı Asur’a Bir Mektup”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II, 1-26.
- Çilingiroğlu, A. (1986). “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları”. *KST*, VIII/I, 81-85.
- Çilingiroğlu, A. (1987). “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları”. *KST*, IX/I, 229-234.
- Çilingiroğlu, A. (1989). “Van-Dilkaya Kazıları 1988”. *KST*, XI/I, 247-255.
- Çilingiroğlu, A. (1990). “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları”. *KST*, XII/I, 271-273.
- Çilingiroğlu, A. (1993a). “Van-Ayanis(Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991”. *KST*, XIV/I, 431-441.
- Çilingiroğlu, A. (1993b). “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları: Kapanış”. *KST*, XIV/I, 431-441.
- Çilingiroğlu, A. (1994a). *Urartu Tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Çilingiroğlu, A. (1994b). “Decorated Stone Vessels from the Urartian Fortress of Ayanis”. *Tel Aviv*, 21, 68-76.
- Çilingiroğlu, A. (1996). “Urartu’da Az Bilinen Bir Sanat Dalı Bezemeli Taş Kaplar”. *AnAr*, 14, 183-195.
- Çilingiroğlu, A. (1997a). *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Universal.
- Çilingiroğlu, A. (1997b). “Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1995”. *KST*, XVIII/I, 363-377.
- Çilingiroğlu, A. (1998). “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”. *Karatepe’deki Işık: Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, 229-241.
- Çilingiroğlu, A. (2001a). *Ayanis I*. Roma: CNR.
- Çilingiroğlu, A. (2001b). “Military Architecture”. *Ayanis I Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru- Kai 1989-1998*, 25-36.
- Çilingiroğlu, A. (2011a). “Urartu Dini”. *Arkeo Atlas (Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası)*, 474-475.
- Çilingiroğlu, A. (2011b). “Ayanis: an Iron Age Site in the East”. S. R. Steadman - G. McMahon (Eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (1055-1068). Oxford: Oxford University Press.

- Çilingiroğlu, A. (2012a). “Ayanis”. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir: Arkadaş Matbaacılık, 2-24.
- Çilingiroğlu, A. (2012b). “Ayanis Kalesi”. *Aktüel Arkeoloji*, 30, 110-113.
- Çilingiroğlu, A. - Derin, Z. (2000). “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”. *KST*, XXI/I, 397-408.
- Çilingiroğlu, A. - Erdem, A. Ü. (2006). “Ayanis Kalesi Kazıları 2005”. *KST*, XXVIII/I, 123-136.
- Çilingiroğlu, A. - Işıklı, M. (2014). “2013 Yılı Ayanis Kalesi Koruma ve Onarım Çalışmaları”. *KST*, XXXVI/III, 231-237.
- Çilingiroğlu, A. - Kozbe, G. (1994). “Ayanis Kalesi Kazısı”. *KST*, XV/I, 445-450.
- Çilingiroğlu, A. - Sağlamtemir, H. (1997). “Van-Ayanis Kalesi Kazıları 1995”. *KST*, XVIII/I, 363-377.
- Çilingiroğlu, A. - Sağlamtimur, H. (2002). “Van-Ayanis Kalesi 2001 Yılı Çalışması”. *KST*, XXIV /I, 465-473.
- Çilingiroğlu, A. - Salvini, M. (1995). “Rusahinili in Front of Mount Eeiduru: The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century BC)”. *SMEA*, 35, 111-124.
- Dalley, S. (1985). “Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies 8 of Tıglath-Pleser III de Schauensee, M. (2011). Peoples and Crafts in Period 4.B at Hasanlu, Iran. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology and Sargon II”. *Iraq*, XLVII, 31-47.
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat.
- Darga, A. M. (2015). *Anadolu’da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. İstanbul: YKY.
- de Schauensee, M. (2011). *Peoples and Crafts in Period 4.B at Hasanlu, Iran*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Deller, K. (1984). “Tra lo Zagros E/V Urmia: Richer Chi-Storiche Edarcheologiche Neli Azerboigiana İranico”. *Edizioni deir Ateneo*, LXXVIII, 97-122.

- Dercksen, G. J. (2011). “Cevherden Objeye: Kanişde Madenler”. F. Kulakoğlu - S. Kangal (Ed.), *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş - Karumu* (ss. 110-115). İstanbul: Kayseri B.B. Kültür Yayınları.
- Derin, Z. - Çilingiroğlu, A. (2001). “Armour and Weapons”. A. Çilingiroğlu - M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (pp. 155-187.). Roma: Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici CNR.
- Diakonoff, I. M. (1951). “Assiro-Vavilonskie Istochniki po Istorii Urartu”. *VDI*, II, 257-356.
- Diakonoff, I. M. (1963). *Urartskiye Pisma i Dokumenti*, Moskova - Leningrad: Leningrad: Izd-vo Akademii nauk - Leningradskoe ots-nie.
- Diakonov, I. M. (1991). “Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu”. *AMI*, 24, 13-21.
- Diakonov, I. M. - Kashkai, S. M. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*. Wiesbaden: L. Reichert.
- Dinçol, A. (2011). “Urartu Yazısı ve Dili”. *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon*, 460-462.
- Dinçol, A. - Köroğlu, K. (1989). “Palu Yazıtı Üzerine Bir Not”. *AnAr*, 11, 123-126.
- Dinçol, A. - Dinçol, B. (2011). “Urartu Yazısı ve Dili/Urartian Writing and Language”. K. Köroğlu - E. Konyar (Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim Transformation in the East* (ss. 172-188). İstanbul: YKY.
- Dinçol, A. - Kavaklı, E. (1976). “Die neuen Urartischen Inschriften aus Körzüt”. *IstMitt*, XXVI, 19-24.
- Dinçol, A. - Kavaklı, E. (1979). “Karahana Köyü'nde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı”. *AnAr*, 6, 17-43.
- Doğan, E. T. (2012). “Zanaatkârlığın Günümüzde Yeniden Yorumlanması: Yeni Zanaatkârlık mı ?”. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3/1, 67-85.
- Dönmez, Ş. (2002). “Önasya'da İskitler”. *Türkler*, IV, 33-44.
- Dönmez, S. (2013). *Hitit Dönemi'nde Anadolu'da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Durmuş, İ. (2008). *İskitler: (Sakalar)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı.
- Erdem, A. Ü. (2012). “Urartu’da Çanak Çömlek”. *Aktüel Arkeoloji*, 30, 114-117.
- Erdem, A. Ü. (2015). “Doğu Anadolu’daki Tarımsal Etkinliklerin Etnoarkeolojik Değerlendirilmesi: Van-Ayanis Örneği”. *Arkeoloji ve Sanat*, 149, 27-46.
- Erginsoy, U. (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erim Özdoğan, Aslı (2007). “Çayönü”. M. Özdoğan - N. Başgelen (Ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (ss. 57-97). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Erkut, S. (2003). “Hititçe Çivi Yazılı Belgelerinde Geçen Sumerce ^{LÜ}SIMUG.A= Metal İşleyicileri Hakkında”. *TAD*, 33, 69-77.
- Erol, H. (2007). *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erzen, A. (1966). “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”. *Belleten*, XXX/119, 502-508.
- Erzen, A. (1973_a). “Recent Archaeological Research in Turkey, Giyimli (Hırkanis) 1972”. *AST*, XIII, 37-39.
- Erzen, A. (1973_b). “Çavuştepe Kazıları”. *TTKong*, VII, 66-69.
- Erzen, A. (1974). “Giyimli (Hırkanis) Kazısı, 1972”. *TAD*, XXI/1, 13-20.
- Erzen, A. (1977). “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”. *AnAr*, 4-5, 1-25.
- Erzen, A. (1978_a). *M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erzen, A. (1978_b). “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları”. *AnAr*, 6, 1-15.

- Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erzen, A. - Bilgiç, E. (1962). “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu (1962)”. *TAD*, XII, 19-20.
- Erzen, A. - Bilgiç, E. (1971). “Çavuştepe 1970 Kazısı”. *Belleten*, XXXV/138, 334-340.
- Esin, U. (1969). *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Fazlıoğlu, İ. (2001). *Eskiçağda Dokuma*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Frangipane, M. (2011). “Çanak Çömleğin Seri Üretimi”. *Arkeo Atlas*, 154.
- Fırat, M. (2016). *Antik Çağ’da Taş Duvar İşçiliği*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Forbes, R. J. (1956). *Studies in Ancient Technology: 4*. Leiden: Brill.
- Forbes T. B. (1983). *Urartian Architecture*. Oxford: BAR.
- Friedrich, J. (1933). “Einführung ins Urartäische”. *MVAeG*, XXXVII/3, Leipzig.
- Friedrich, J. (2000). *Kayıp Yazılar ve Diller*. (Çev.: Recai Tekoğlu). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ghadim, F. İ. (2007). *Anadolu’da Urartu Savaş Aletleri Bezeme Sanatı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Giorgieri, M. (2013). “Hurric ve Urartuca”. *Aktüel Arkeoloji*, 36, 82-89.
- Gladkiy, V. (2001). *Drevniy Mir. Entsiklopedičeskiy Slovar*. Moskova.
- Gökçe, B. (2011). *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı’nda Tekerlekli Taşıtlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Grayson, A. K. (1972). *Assyrian Royal Inscriptions I*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.

- Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*. Toronto: University of Toronto Press.
- Greenewalt, C. H. Jr. (2010). "Lidya'da Çömlekçilik". N. D. Cahill (Ed.), *Lidyahılar ve Dünyaları* (ss. 107-124). İstanbul: YKY.
- Guyard, S. (1883). "Inscriptions de Van. Les estampages de M. Deyrolle". *JA*, 8, 517-523.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günaşdı, Y. (2015). "Erzincan Sırataşlar Kalesi". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 113-131.
- Gürsoy, C. R. (1974). "Türkiye'nin Tabii Yolları". *Türk Coğrafya Dergisi XXII-XXIII*, 24-30.
- Güterbock, H. G. (1963). "Urartian Inscriptions in the Museum of Van". *JNES*, 22, 268-272.
- Heidari, R. (2010). "Hidden Aspects of the Mannean Rule in Northwestern Iran". *Urartu and its neighbors: Festschrift in honor of Nicolay Harutyunyan in occasion of his 90th birthday (22-24 September, 2009, Yerevan)*. Yerevan: Association for Near Eastern and Caucasian Studies, 147-341.
- Henrickson, R. C. (1995). "Hittite Pottery and Potters: The View from Late Bronze Age Gordion". *The Biblical Archaeologist*, 8/2, 82-90.
- Herodot (2004). *Herodot Tarihi*. (Çev.: M. Öktem). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Hodder, I. (2013). *Çatalhöyük 2013 Kazı Raporu*. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hulin, P. (1958). "Urartian Stones in the Van Museum". *AS*, 8, 235-244.
- Hulin, P. (1960). "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf". *AS*, 10, 205-207.
- Işıklı, M. (2017). "Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları". *KST*, XXXVIII/II, 587-598.
- Kalaç, M. (1956). "Kömürhan Urartu Kitabesi". *Belleten*, XX/79, 349-354.

- Kaptan, E. (1992). “Anadolu’da Kalay ve Eski Yeraltı Kalay Madenciliği”. *Jeoloji Mühendisliği*, 40, 15-19.
- Kapur, S. (1984). “Toprak Biliminde X-Işınları Tekniği ve Arkeolojide Kullanılan Olanaklar”. *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri 1980*. Ankara.
- Karadağ, R. - Torgan, E. - Akyol, A. A. - Çilingiroğlu, A. - Oybak Dönmez, E. (2014). “Ayanis Kalesi Arkeolojik Tekstil Örneğinin Tahribatsız ve Mikro Yöntemler ile Analizleri”. *ArkST*, XXX, 103-114.
- Karageçi, M. (2011). *Kars-Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaosmanoğlu, M. (2011). “Erzincan Altıntepe Kalesi-Erzincan Altıntepe Fortress” K. Köroğlu - E. Konyar (Ed.), *Urartu Doğu’da Değişim Transformation in the East* (ss. 366-373) İstanbul: YKY.
- Karaosmanoğlu, M. - Yılmaz, M. A. (2012). “Altıntepe Urartu Kalesi Kanalizasyon Sistemi”. B. Söğüt (Ed.), *Stratonikeia’da Lagina’ya From Stratonikeia to Lagina Ahmet Adil Tırpan Armağanı /Festschrift in Honour of Ah-met Adil Tırpan* (ss. 353-366). İstanbul: Ege Yayınları.
- Karaosmanoğlu, M. - Korucu, H. - Yılmaz, M. A. (2014). “Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013”. *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, Atatürk Üniversitesi Yayınları*, 77-96.
- Karaosmanoğlu, M. - Korucu, H. (2015). “Erzincan Altıntepe Kalesi”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 35, 36-59.
- Kaspar, E. - Kaspar, H. - D. (1986). *Urartu, ein Weltreich der Antike: Ein Reisehandbuch*. Hausen: Korient.
- Kellner, H. J. (1991). “Grouping and Dating of Bronze Belts”. R. Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (pp. 142-161). Jerusalem: Israel Museum.
- Kılıç, Y. (2009). “Eski Ön Asya Toplamları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü Dergisi*, 4, 122-151.

- King, L. W. - Litt, M. A. (1915). *Bronze Reliefs from The Gates of Shalmaneser, King of Assyria, B.C. 860-825*. London: Printed by Order of the Trustees.
- Kinnier Wilson, J. V. (1962). The Kurba'il Statue of Shalmaneser III. *Iraq*, 24/2. London: British Institute for the Study of Iraq, 90-115.
- Kleiss, W. (1970_a). "Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969". *AMI*, III, 107-132.
- Kleiss, W. (1970_b). "Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969". *AMI*, III, 7-65.
- Klengel, H. (1989). *Kulturgeschichte des Alten Vorderasien*. Berlin: Akademie Verlag.
- Konyar, E. (2011). "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri". *Urartu Doğu'da Değişim*, İstanbul: YKY, 206-231.
- Konyar, E. (2012_a). "Urartu Mezarları". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 30, 96-103.
- Konyar, E. (2012_b). "Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi". *KST*, XXXIII/III, 409-428.
- Konyar, E. (2013). "Demir Çağı'nda Anadolu'da Kadın: Urartu, Frig ve Lidya". M. Darga (Ed.), *Anadolu'da Kadın* (ss. 241-267), İstanbul: YKY.
- Konyar, E. - Ayman, İ. ve diğ. (2013). "Van Kalesi Höyüğü Kazıları". *KST*, XXXIV/II, 127-136.
- Konyar, E. (2014). "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları". *KST*, XXXV/II, 358-370.
- Konyar, E. (2015). "Eski Van Şehri Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2013 Çalışmaları". *KST*, XXXVI/II, 265-286.
- Konyar, E. - Avcı, C. ve diğ. (2016). "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları". *KST*, XXXVII/II, 573-590.
- Koşay, H. Z. - Turfan, K. (1953). "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Belleten*, XXIII/91, 349-413.
- Kozbe, G. - Ceylan, A. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, 6 a-b, Demir Çağları*. İstanbul: Ege Yayınları.

- König, F. W. (1955-57). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.
- Kroll, S. (1970). "Die Keramik aus der Ausgrabung Bastam 1969". *AMI*, 3, 67-92.
- Kroll, S. (1972). "Die Keramik aus der Ausgrabung Bastam 1970". *AMI*, 5, 69-95.
- Kroll, S. (1984). "Urartus Untergang in anderer Sicht". *IstMitt*, XXXIV, 151-170.
- Kuhrt, A. (2009). *Eski Çağ'da Yakınoğlu (M.Ö. 3000-330)*. (Çev.: Dilek ŞENDİL). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuşçu, E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçükbezekçi, H. G. (2010). *M.Ö. 2. Binyılın İlk Çeyreğinde Orta Anadolu'nun Sosyoekonomik Yapısı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia: : Cradle of Civilization*. London: Allen and Unwin.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1910). *Armenien Einst und Jetzt: Reisen und Forschungen Band I, Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta*. Leipzig: Berlin. U. A.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1926). *Armenien Einst und Jetzt: Reisen und Forschungen 2*. Berlin-Leipzig.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-35). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum 1- 2*. Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter.
- Levey, M. (1957). "Chemistry of Tanning in Ancient Mesopotamia". *Journal of Chemical Education*, 34, 142-143.
- Levey, M. (1958_a). "Alum in Ancient Mesopotamian Techonology". *Isis* 49, 166-169.
- Levey, M. (1958_b). "Research Sources in Ancient Mesopotamian Chemistry". *Ambix*, VI/3, 149-154.
- Levine, L. D. (1977). "Sargon's Eight Campaign". L. D. Levine- T. C. Young (Eds.), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (pp. 135-151). Malibu: Undena Publications.
- Lie, A. B. (1929). *The Inscriptions of Sargon II, King of Assyria: Part I. The Annals*.

Paris: Impr. J.- B. Ista.

Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient Records of Assyria and Babylonia: 1-2*. Chicago: University of Chicago Press.

Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. New York: Greenwood Press.

Martirosyan, A. A. (1974). *Argištihiñili*. Erevan: Izd-vo. AN Armânskoj SSR.

Maryon, H. (1949). "Metal Working in the Ancient World". *AJA*, 53/2, 93-125.

Maxwell, K. - Hyslop, R. (1956). "Urartian Bronzes in Etruscan Tombs". *Iraq*, 18/2, 150-167.

Maxwell, K. - Hyslop, R. (1974). "Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence". *Iraq*, 36/1-2, 139-154.

Mayer, W. (1983). "Sargons Feldzug Gegen Urartu-714 V.Chr. Text und Übersetzung". *MDOG*, CXV, 65-132.

Melikisvili, G. A. (1960). *Urartskije Klinoobraznyje Nadpisi*. Moskova: Izd. Akademii Nauk SSSR.

Melikişvili, G. A. (1971). "Urartskiye Klinoobraznyye Nadpisi 2: Otkritiya i Publikatsiyi 1954-1970gg". *VDI*, 3, 227-255.

Meşcaninov, I. I. (1927). *Haldovedniye: Istorîa Drevnego Vana. Vekliçaya Drevneişiye Svedniya Zakavkaziye Sistema Pisma i Çteniye Klinopisnich Tekstov Haldov-upartov* (Trudy Obşçest ve Obledovaniya i Izudceniya Azerbaydjana X), Bakü.

Merhav, R. (1991_a). "Everday and Ceremonial Utensils". *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: Israel Museum, 200-244.

Merhav, R. (1991_b). "Secular and Cultic Furniture". *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: Israel Museum, 246-272.

Meriçboyu Akyay, Y. (2010). "Lidya Dönemi Takıları". N. D. Cahill (Ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları* (ss. 157-176). İstanbul: YKY.

Meyer, E. (1953). *Geschichtedes Altertum II*. Stuttgart.

Meyer, L. (1982). *Urartu*. Gent: Het Centrum.

- Mordtmann, A. D. (1872). “Entzifferung und Erkl  erung der Armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend”. *ZDMG*, 26, 465-496.
- Mordtmann, A. D. (1877). “  ber die Keilinschriften von Armenien”. *ZDMG*, 31, 406-438.
- Morkoç, A. N. (2013). *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Narman Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Moorey, P. R. S (1982). “The Archaeological Evidence for Metallurgy and Related Technologies in Mesopotamia”. *Iraq*, 44, British School of Archaeological in Iraq, 13-38.
- Moorey, P. R. S. (1985). *Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: the evidence of Archeology and Art: Metals and Glazed Materials and Glass*. Oxford: B.A.R 237.
- Moorey, P. R. S. (1999). *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*. Oxford: Clarendon Press.
- MTA, (2016). *D nyada ve Türkiye’de Bakır*.
- MTA, (2017). *D nyada ve Türkiye’de Demir*.
- Muscarella, O.W. (1965). “A Fibula from Hasanlu”. *AJA*, 69/3, 233-240.
- Muscarella, O. W. (1986). “The Location of Ulhu and Uişe in Sargon II’s Eight Campaign 714 B.C”. *JFieldA*, XIII/4, 465-475.
- Mutlu, H. S. (2007). “Zamanın  arkında Anadolu’da Seramik”. *Anadolu Sanat*, 73.
- Müftüoğlu, ř. (1975). “Urartu Dokumalarında Tiftik”. *Lalahan Zootehni Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 15/1, 35 - 38.
- Nagasava, I. (1997). “Satınalma Yolu ile Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nin Koleksiyonuna Kazandırılan Urartu Eserlerinden Deri ile Kaplanmış Lahitin   erisinden Alınan Deri ve Kumaş Parçasının Analizi”. *AMM 1996 Yıllığı*, 209-212.

- Nikolskii, M. V. (1896). *Klinoobrazniye Nadpisi Zkavkazya (Materiali po Archeologii Kavkaza, 5)*. Moskova: Imperatorskogo Moscovskogo Arheologicheskogo Obshchestva.
- Nobari, A. R. H. - Mollazadeh, K. (2004). “A Comprehensive View of History and Historical Geography of Mannea”. *J. Humanities*, 11/1, 81-92.
- Olmstead, A. T. (1923). *History of Assyria*. Chicago: University of Chicago Press.
- Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*. Ankara: Kendi Yayını.
- Ökse, T. A. (1999). *Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ökse, T. (2012). *Önasya Arkeolojisinde Çanak Çömlek: Teknik Özellikler, Biçimler, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca Terimler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Oppenheim A. L. - Reidner, E. (1963). *The Assyrian Dictionary*. Chicago: Oriental Institute.
- Özdoğan, M. (1997). “Çanak-Çömlek”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi I*, 380-383.
- Özdoğan, M. (2002). “Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ”. *Arkeo Atlas*, I, 88-105.
- Özdoğan, M. (2011). “Çanak-Çömlek Teknolojisi”. *Arkeo Atlas*, 88-89.
- Özgen, E. (1983). “The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9.-7. Centuries B.C.”. *Anatolica*, X, 111-131.
- Özgüç, T. (1955). “Koloni Devrinin Geç Safhasına (Ib) Ait bir Atölye Hakkında”. *Belleten*, XIX/73, 73-76.
- Özgüç, T. (1961). “Altın-tepe Kazıları”. *Belleten*, XXV/97-100, 253-267.
- Özgüç, T. (1963). “Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi”. *Anatolia/Anadolu*, 7, 23-42.
- Özgüç, T. (1966). *Altın-tepe I. Architectural Monuments and Wall Painting*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özgüç, T. (1969). *Altın-tepe II. Tombs, Storhehouse and Ivories*. Ankara: Türk Tarih

Kurumu Basımevi.

Özgüç, N. (1983). “1982 Acemhöyük Kazıları”. *KST*, V, 109-110.

Özgüç, T. (2005). *Kültepe Kaniş/Neša*. İstanbul: YKY.

Özgül, O. (2011). “*Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgül, O. (2015). “Erzurum Tortum’da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 69-92.

Özkaya, V. (1995). *İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği*. Erzurum: A.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Öztaş, A. (2003). “2001 Yılı Acemhöyük Kazıları”. *KST*, XXIV/ I, 39-48.

Payne, M. R. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Payne, M. R. (2001). *Hiyeroglif ve Çiviyazılı Bulgular Işığında Urartular’da Kullanılan Hacim Ölçüleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Payne, M. R. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Payne, M. R. - Ceylan, A. (2003). “A New Urartian Inscription From Agrı - Pirabat”. *SMEA*, XLV/II, 191–201.

Payne, M. R. - Sevin, V. (2001). “A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey”. *SMEA*, 43/1, 111-119.

Pecchioli Daddi, F. (1982). *Mestieri, Professioni E Dignità Nell’anatolia Ittita*. Roma: Edizioni Dell’Ateneo.

Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pehlivan, M. (1991). *Daya(e)ni/Diauehi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*. Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Piotrovskii, B. B. (1955). *Karmir Blur III*. Erivan: Rezultati Rabot Arheologičeskoy Ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk Armssr i Gosudarstvennogo Ermitaja.
- Piotrovskii, B. B. (1959). *Wanskoe Carstvo Urartu*. Moskova: Isd. Vostocnoi Literatury.
- Piotrovskii, B. B. (1965). "Urartu Dini". *AÜDTCFD*, XXIII, 37-49.
- Piotrovskii, B. B. (1967). *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. (Çev.: Gelling, P. S.). London: Adams & Mackay.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*. Geneva: Nagel.
- Piotrovskii, B. B. (1970). *Karmir-Blur*. Leningrad: Izdat. Avrora.
- Rawlinson, H. C. (1840). "Notes on a Journey from Tabriz". *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 1-67.
- Rigg, H. A. J. R. (1942). "Sargon's Eight Military Campaing". *JAOS*, LXII, 130-138.
- Robert, L. (1876). *Etude Philologique Sur les Inscriptions Cuneiformes de l'Armenie*. Paris: E. Leroux.
- Ruder, A. - R. Merhav. (1991). "Technologies of Production of Metal Artifacts in The Urartu Cultur". R. Merhav (Ed.), *Urartu A Metalworking Center in The First Millennium B.C.E.* (pp. 334–363) Jerusalem: Israel Museum.
- Ryan, C. W. (1985). *A Guide to the Know Minerals of Turkey*. Ankara: Maden Tetkik Arama.
- Sağlamtemir, H. (2001). *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağlamtimur, H. (2009). "Urartu Krallığı'nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı". *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat /Studies in Favour of Altan Çilingiroğlu: A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 485-499.
- Sagona, A. G. - Zimansky, P. E. (2009). *Ancient Turkey*. London: Routledge.

- Sagona, A. G. - Zimansky, P. E. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000-550*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salın, S. (2013). *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Aşkale Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia Formazione del Regno di Urartu*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Salvini, M. (1979). "Das Susi-Heiligtum von Karmir-blur und der Urartaische Turmtempel". *AMI*, 12, 249-269.
- Salvini, M. (1984). "I Documenti". P. E. Pecorella - M. Salvini. (Eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche Storiche ed Archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano* (pp. 53-96). Roma: Edizioni Dell'Ateneo.
- Salvini, M. (1988). *Die Urartäischen Schriftdenkmäler aus Bastam (1977-1978)*. Berlin: Gebr. Mann.
- Salvini, M. (1994). "The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı". A.Çilingiroğlu - D. H. French (Eds.), *Anatolian Iron Ages III/ Anadolu Demir Çağları 3* (pp. 205-210). Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salvini, M. (2001). "The Inscriptions of Ayanis - Cuneiform and Hieroglyphic". A. Çilingiroğlu - M. Salvini (Eds.), *Ayanis I, Ten Years Excavations At Rusahinili Eidurukai 1989-1998* (pp. 253-270). Roma: Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici CNR.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. (Çev.: Belgin AKSOY). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2008). *Corpus dei Testi Urartei 1*. Roma: CNR, Ist. di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.

- Salvini, M. - Dan, R. (2012). *Corpus dei Testi Urartei: Vol. 4*. Roma: CNR, Ist. di Studi Sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.
- San, O. (2005). "Diyarbakır Müzesinde Bulunan Bir Grup Urartu Bronz İğneleri Üzerine Gözlemler". *Arkeoloji Anadolu & Avrasya II*.
- Sandalgian, J. (1900). *Les Inscriptions cunéiformes urartiques: Transcrites avec une triple traduction interlinéaire en arménien classique, en latin et en français, suivies d'un glossaire et d'une grammaire: mémoire présenté à l'Académie des Inscriptions de France*. Venise: Imprimerie-Librairie Des Pp. Mékhitharistes.
- Savaş, Ö. S. (2006). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. Bin Yılında) Madencilik ve Maden Kullanımı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sayce, A. H. (1882). "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van". *JRA*, 1/21, 372-732.
- Sayce, A. H. (1888). "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III". *JRAS*, X, 1-48.
- Sayce, A. H. (1890). "The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van". *Records of the Past*, IV, 117-133.
- Sayce, A. H. (1893). "The Cuneiform Inscriptions of Van, Part 4". *JRAS*, XXV, 1-39.
- Schachner, A. (2005). "Güneydoğu Anadolu'da Asur Egemenliği". *Arkeo Atlas*, 4, 58-61.
- Schoop, U. D. (2014). "Weaving Society in Late Chalcolithic Anatolia: Textile Production and Social Strategies in the 4th Millenium BC". (Ed B. Horejs - M. Mehofer). *Western Anatolia Before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millenium BC?. Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012*, 421-447.
- Schultz, F. E. (1840). "Memoire sur le lac de Van et ses Environs". *JA*, III/9, 257-323.
- Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*. Mainz: von Zabern.
- Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Sevin, V. (1989). "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu". *AnAr*, 11, 47-63.
- Sevin, V. (1994). "Three Urartian Rock-Cut Tombs from Palu". *Tel Aviv*, 21, 58-67.

- Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sevin, V. (2010). *Assur Resim Sanatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevin, V. (2011). "Urartu Devleti". *Arkeo Atlas, Özel Koleksiyon Sayısı*, 422-488.
- Siegelová, J. (1986). *Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts- und Inventardokumente I-II-III*. Praha: National Museum Praha.
- Siegelová, J. - Tsumoto, H. (2011). "Metals and Metallurgy in Hittite Anatolia". H. Genz - D. P. Mielke (Eds.), *Insights into Hittite History and Archaeology (Colloquia Antiqua)* (pp. 275-300). Paris: Peeters.
- Speakman, R. J.- Stone, E. C. - Glascock, M. D. - Çilingiroğlu, A. - Zimansky, P. - Neff, H. (2004). "Neutron Activation Analysis of Urartian Pottery from Eastern Anatolia". *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry*, 262/1, 119-127.
- Stol, M. (1980-83). "Leder". *RIA*, 6. 527-543.
- Şahinbaş Erginöz, G. (2010). "Mezopotamya'da Kimyasal Zanaatlar", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 17, 149-164.
- Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tarhan, M. T. (1972). *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1976). "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi". *TTKong*, VIII, 355-369.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1979). "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi". *TTKong*, VIII, 44-55.
- Tarhan, M. T. (1982). "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler". *An-Ar*, 8, 69-114.

- Tarhan, M. T. (2000). "Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar". O. Belli (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (ss. 191-200). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tarhan, M. T. (2002). "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler". *Türkler Ansiklopedisi*, I, 597-610.
- Tarhan, M. T. (2012). "Başkent Tuşpa". K. Köroğlu - E. Konyar (Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim Transformation in the East* (ss. 288-237). İstanbul: YKY.
- Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1977). "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, 4-5, 273-304.
- Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1990). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1988". *KST*, XI, 355-375.
- Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1991). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1989". *KST*, XII, 429-456.
- Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1992). "Van Kalesi ve Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları". *Belleten*, LVI/217, 1081-1099.
- Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1993). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991". *KST*, XIV, 407-429.
- Tarhan, T.- Sevin, V. (1997). "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları, Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler". *AnAr*, 4-5, 273-409.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*. Erzurum, 7-22.
- Tekin, H. (2015). *Eski Anadolu Madenciliği Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*. Ankara: Ayrıntı Basımevi.
- Thureau-Dangin, F. (1912). *Une Relation de la Huitieme Campagne de Sargon, Textes Cuneiformes du Louvre 3*. Paris: Librairie Paul Geuthner.
- Tseretheli, G. W. (1939). *The Urartian Monuments in the Georgian Museum*. Tiflis: Gruzinskii Filala Akademiyi Nauk SSR.
- Turani, A. (2010). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Türe, A. - Savaşçın, M. Y. (2000). *Kuyumculuğun doğuşu*. İstanbul: Goldaş.

- Türkoğlu, S. (2002). *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim-Kuşam*. İstanbul: Kendi Yayınları.
- Umurtak, G. (2004). "Hitit Çanak Çömleği". *ArkeoAtlas*, 3, 49.
- Uyanık, H. (2015). *Hititlerde Zanaatlar ve Zanatkarlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Ünal, A. (2007). *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü 1-2*, Hamburg: Kovac.
- Üngör, İ. (2015). "Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, 151-168.
- Üngör, İ. (2016). "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, 955-969.
- Ussishkin, D. (1994). "The Rock-Cut Tombs at Van and Monumental Tombs in the Near East". *Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, (6-12 August 1990)*, Ankara, 253-263.
- Vassileva, M. (2012). "Frig Tunç İşlemeciliği". T. Tüfekçi Sivas - H. Sivas (Ed.), *Frigler* (ss. 310-331). İstanbul: YKY.
- van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut.
- van Loon, M. N. (1975). "The Inscription of Ishpuini and Meinua at Qalatgah, Iran". *Journal of Near Eastern Studies*, 34, 3, 201-207.
- van de Mieroop, M. (1987). *Crafts in the Early Iron Period: A Study of the Iron Craft Archive From the Reigns of Išbi-Era and Šu-Ilšu*. Leuven: Departement Oriëntalistiek.
- Vrouyr, N. E. (1952). *Inscriptions Ourartennes et Annales des rois d' Assyrie*. Anvers.
- Wartke, R. B. (1990). *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Wilhelm, G. (2004). "Urartian". *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient*

Languages. Cambridge. 119-137.

Wincler, H. (1989). *Die Keilschrifttexte Sargons II*. Leibzig: E.Pifeiffer.

Wright, E. M. (1943). "The Eighth Campaign of Sargon II". *JNES*, II, 133 vd.

Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tun ve Demir ağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Yalçın, . (2003). "Anadolu Madenciliği". *Arkeo Atlas 2*, 72-79.

Yalçın, . (2010). "Anadolu Madenciliği". *Arkeo Atlas zel Koleksiyon Sayısı*, 188-195.

Yalçın,  - Belli, O. - Maddin, R. (1993). "Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesinde Bulunan Bronz ve Demir Silahların Arkeometalurjik İncelenmesi". *ArkST*, IX, 53-64.

Yıldırım, R. (1989). *Urartu İğneleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yıldız, N. (1993). *Eski ağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Yıldız, N. (2014). *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yiğit, T. (2002a). "Hititçe ivi Yazılı Metinlerde Dericiler". *DTCFD*, 42/1-2, 211-219.

Yiğit, T. (2002b). "Hititçe ivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17/2, 79-84.

Zimansky, P. E. (1998). *Ancient Ararat: A handbook of Urartian studies*. Delmar. New York: Caravan Books.

Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago, III: The Oriental Institute.

Zimansky, P. E. (2012). "Urartu As Empire Cultural Intagrätion in the Kingdom of Van". S. Krol- C. Gruber- U.Hellwag- M. Roaf- P. E. Zimansky (Eds.), *Bianili-Urartu* (pp. 101-110). Paris: Peeters.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<http://www.biainili-urartu.de>

<http://www.britishmuseum.org>

<http://www.catalhoyuk.com>

<https://cdli.ucla.edu>

<http://www.helsinki.fi>

<https://www.metmuseum.org>

<https://www.penn.museum>

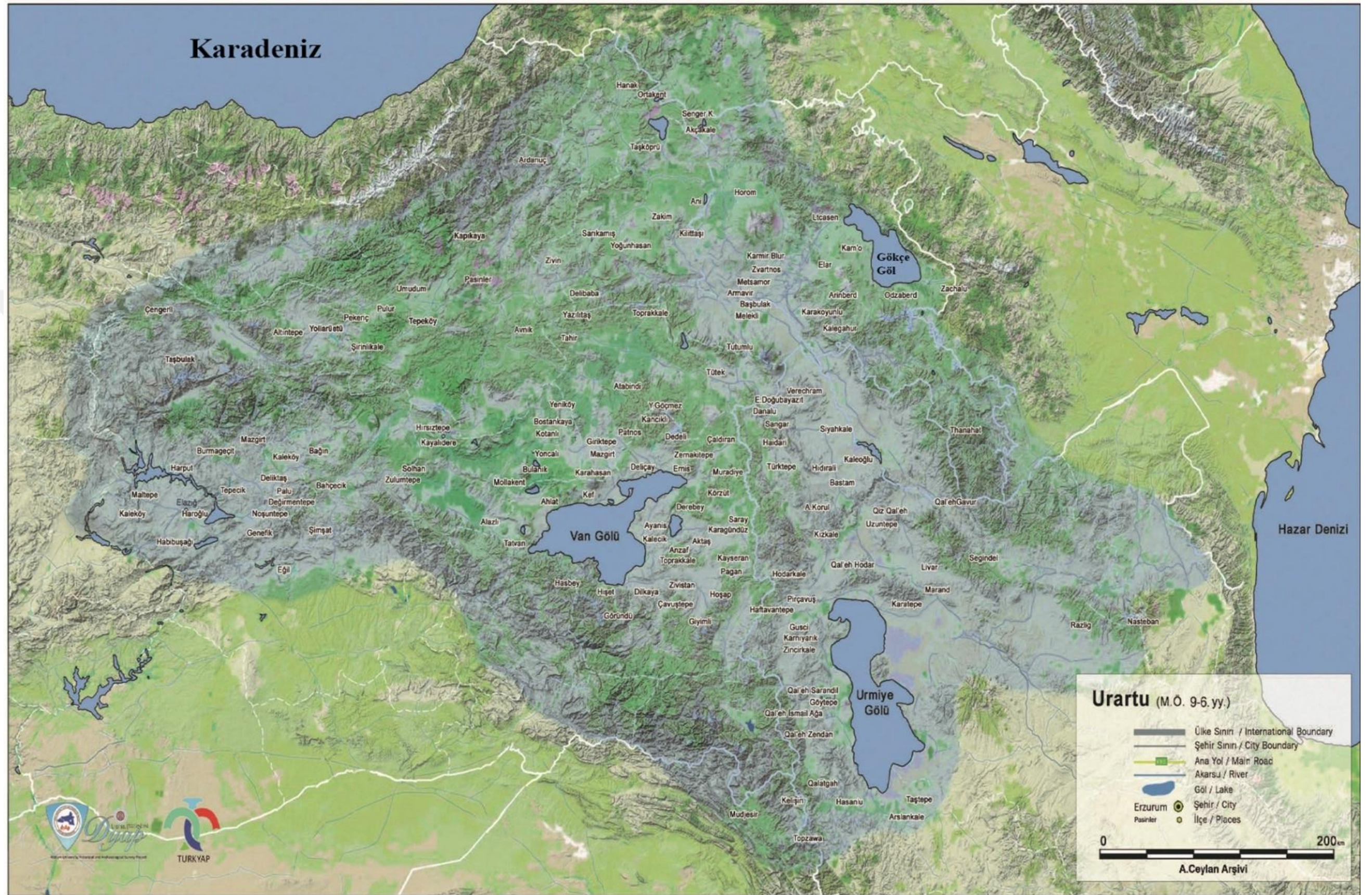
<http://www.tdk.gov.tr>

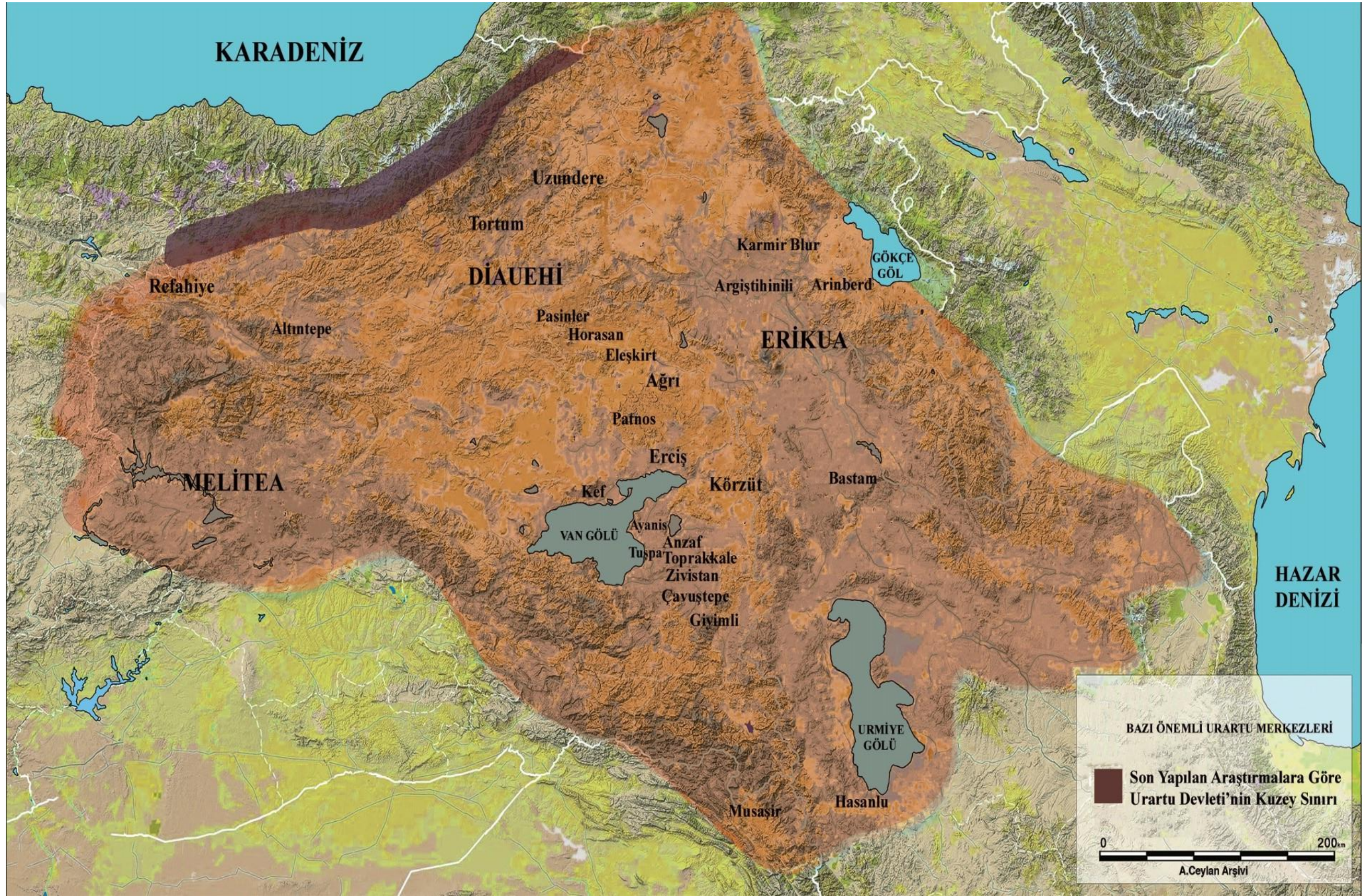
EKLER

HARİTALAR

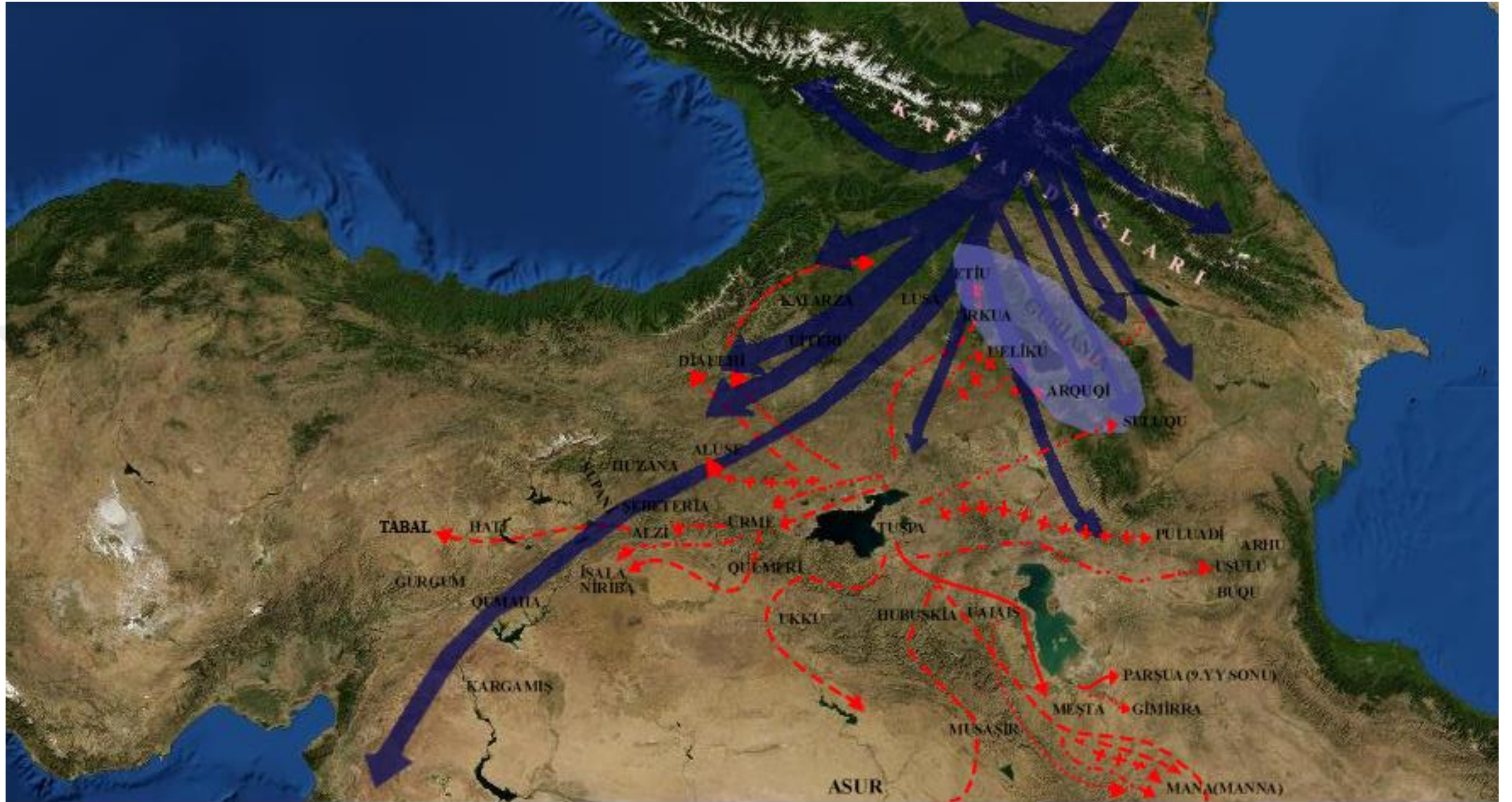

Harita 1: Urartu Devleti Yayılım Haritası

Harita 2: Arkeolojik Verilerin Değerlendirildiği Urartu Merkezleri

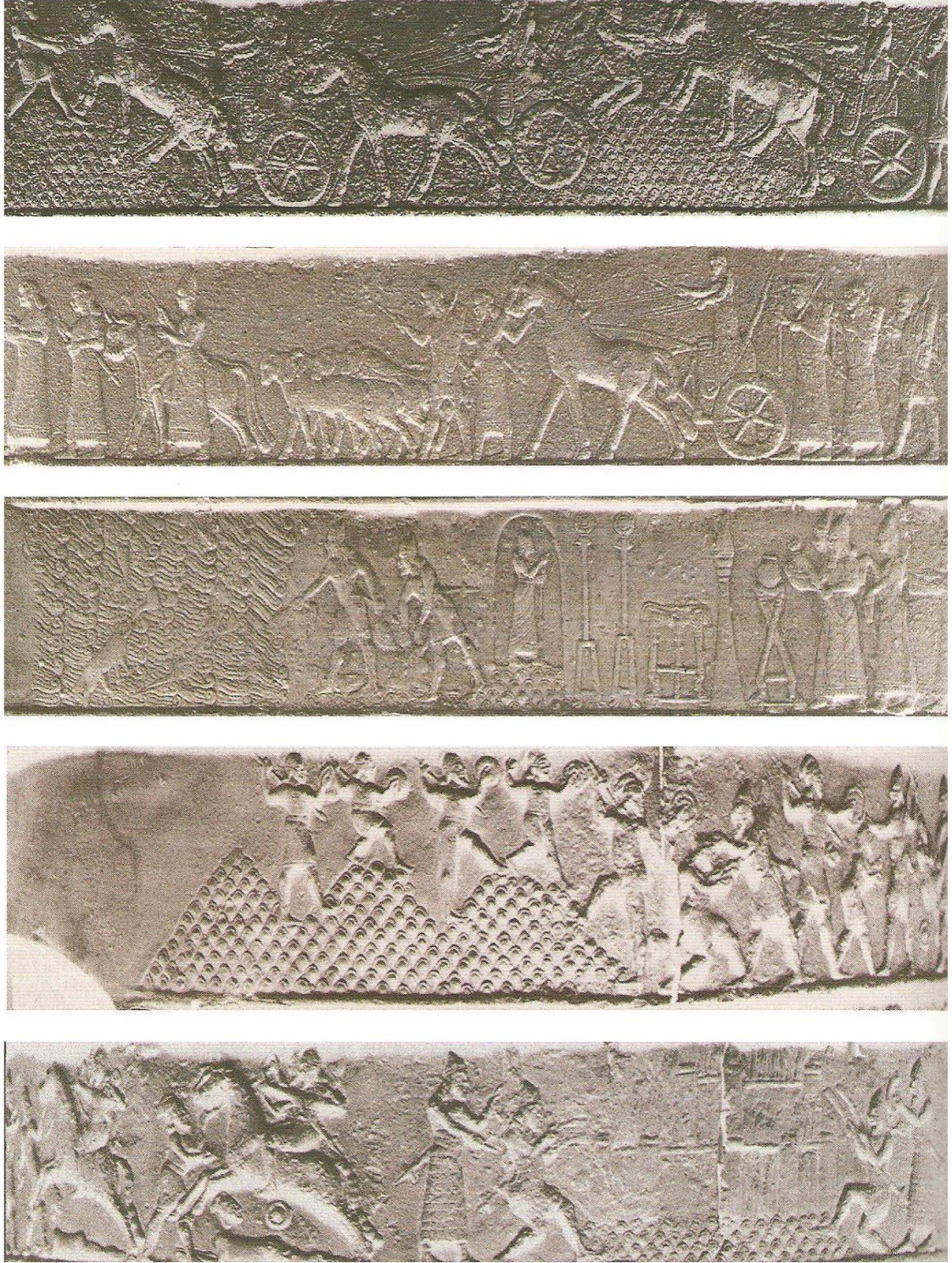
- M.Ö. 8. - 7. YY'LARDA KİMMER - İSKİT GÖÇLERİ
 URARTU KRALLARININ SEFERLERİ (Salvini 2006'dan yeniden düzenlenmiştir)
 İSKİT - URARTU MÜCADELE ALANI

Harita 3: M.Ö. 8. - 7. YY'larda Urartu Devleti

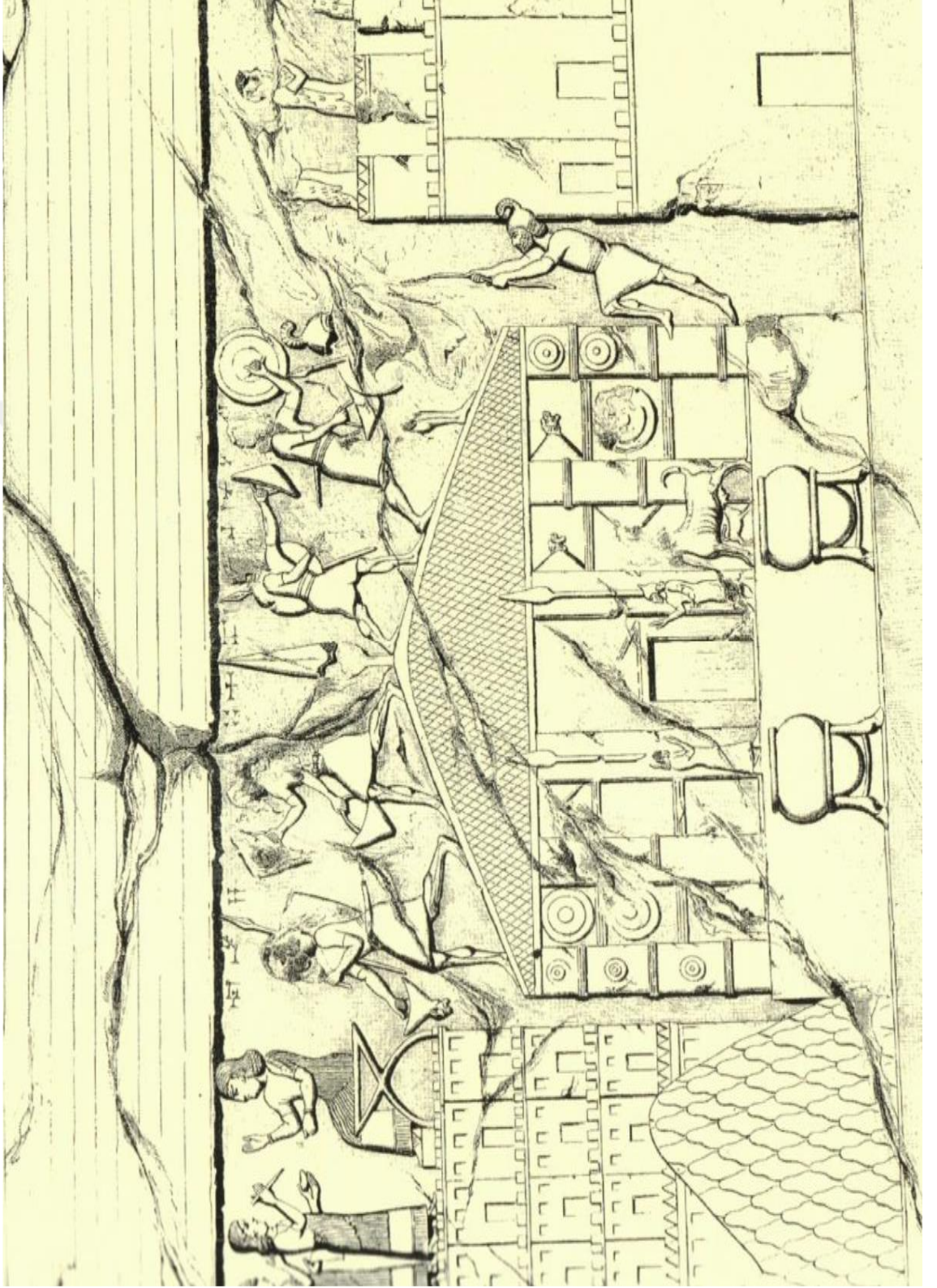
FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Balavat Kapısı (Belli, 2010_a)

Fotoğraf 2: Balavat Kapısı (Belli, 2010_a)

Fotoğraf 3: Musaşır/Ardini Tapınağının Yağmalanması (Botta-Flandin, 1849)

Fotoğraf 4: Ayanis / Kırmızı Perdahlı Çanak Çömlek (Çilingiroğlu, 2012: 12)

Fotoğraf 5: Bastam Keramikleri (www.baiainili-urartu.de)

Fotoğraf 6: Karmir-Blur ve Ayanis'ten Urartu Çömleği (Piotrovskii, 1970; Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 7: Karmir-Blur Depo Kapları (Piotrovskii, 1970)

Fotoğraf 8: Karmir-Blur Depo Kapları (Piotrovskii, 1970)

Fotoğraf 9: Ayanis Depo Kapları (Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 10: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Parçaları

Fotoğraf 11: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Parçaları

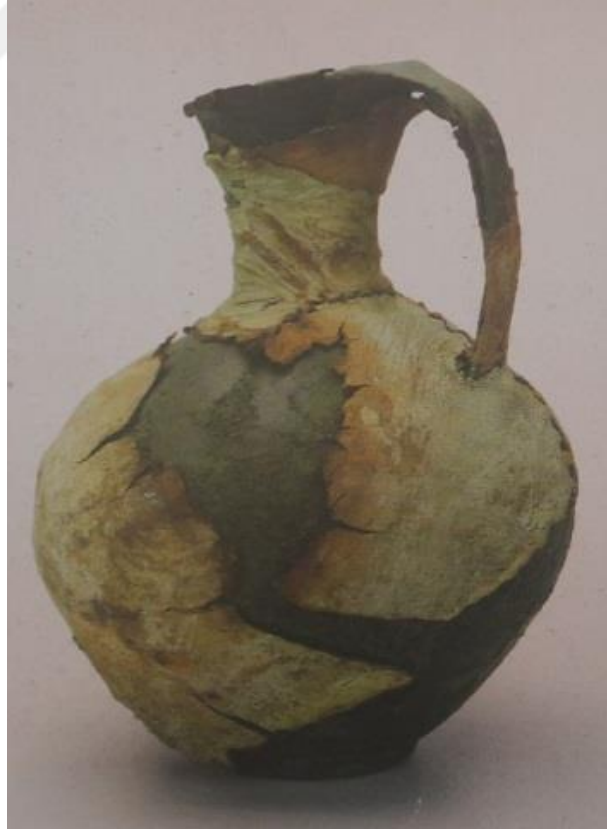
Fotoğraf 12: Çizme Biçimli Ritonlar (Sevin, 2011; www.britishmuseum)

Fotoğraf 13: İp Delikli Kemer (Çavuşoğlu, 2014)

Fotoğraf 14: Deri Kaplama Küvet Şeklinde Lahit
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Fotoğraf 15: Deri Kaplı Çömlek (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Fotoğraf 16: Yoncatepe'den Karbonlaşmış Kumaş (Belli-Tozkoparan, 2007)

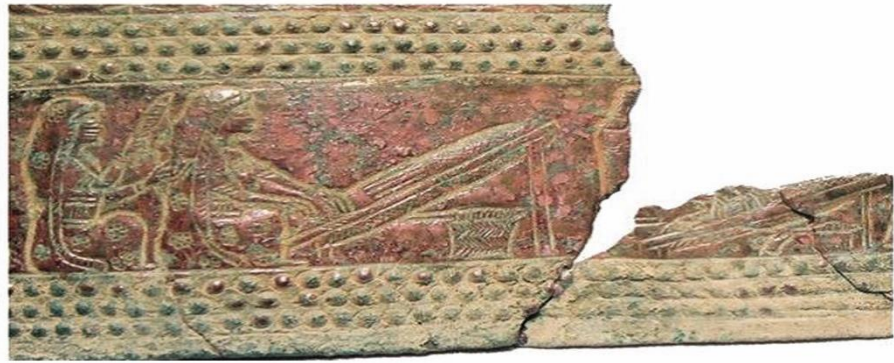
Fotoğraf 17: Ayanis'ten Karbonlaşmış Kumaş (Karadağ-Çilingiroğlu, 2014)

Fotoğraf 18: Dikiş İğneleri-Ağırsaklar (Belli, 2010a-Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 19: İplik Yapım Aşamaları ve Dokuma Tezgâhı Sahnesi Bulunan Tunç Kemer (Çavuşoğlu, 2017)

Fotoğraf 20: Dokuma Tezgâhı Sahnesi Bulunan Tunç Kemerden Detay (Çavuşoğlu, 2017)

Fotoğraf 21: Kuyumculukta Kullanılan Aletler (Belli, 2010_a)

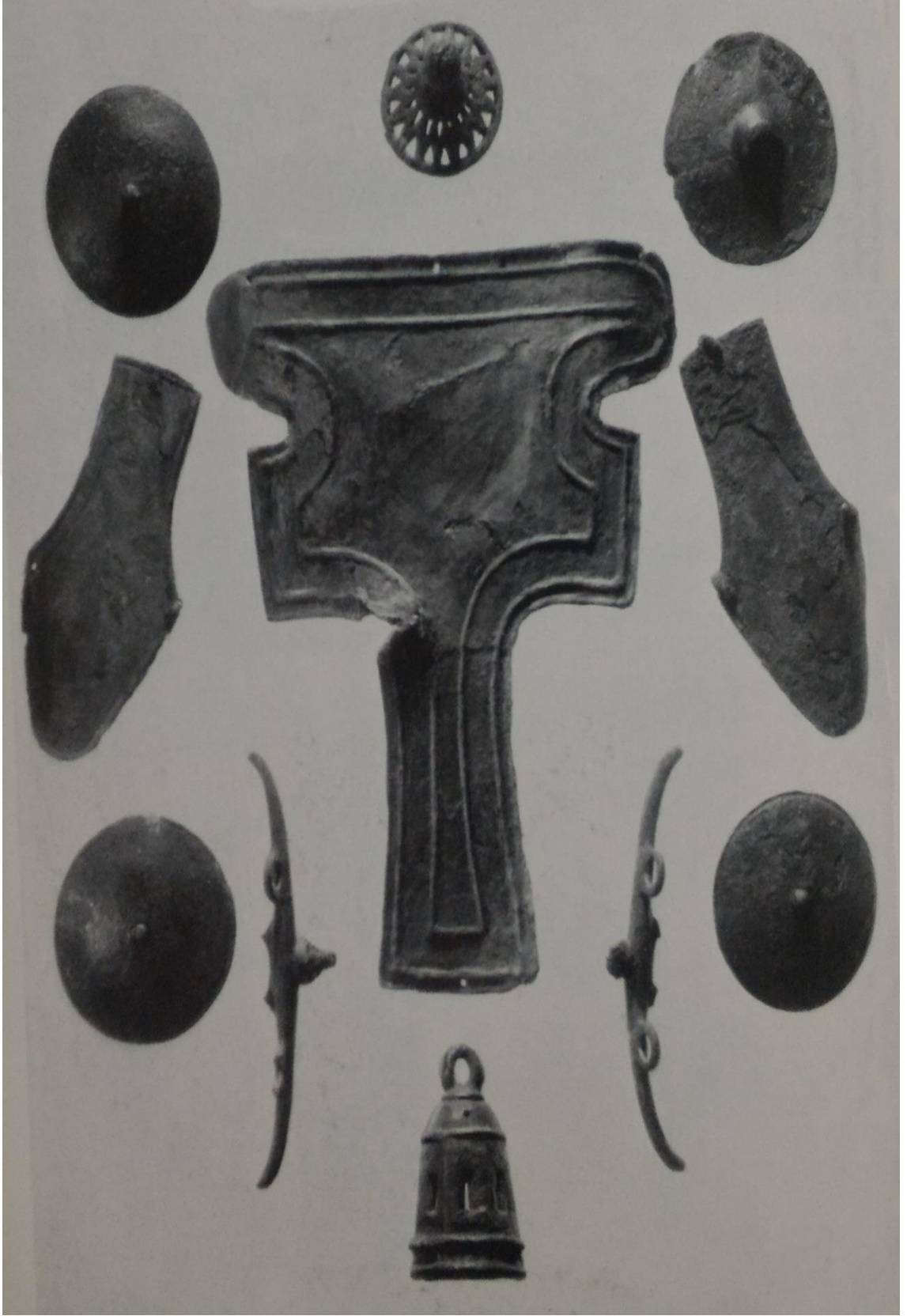
Fotoğraf 22: Üfleçler (Belli, 2000)

Fotoğraf 23: Adak Levhası

Fotoğraf 24: Araba Tekerlekleri (Gökçe, 2011)

Fotoğraf 25: At Koşum Takımları (Piotrovskii, 1970)

Fotoğraf 26: Tunç ingirak (www.metmuseum)

Fotoğraf 27: Bakraçlar (Belli, 2004)

Fotoğraf 28: Fibulalar (Belli, 2010a)

Fotoğraf 29: Ss İğneleri (RHMUTP Kataloğu)

Fotoğraf 30: Altın Kaplama, Altın ve Gümüş Süs İğneleri (RHMUTP Kataloğu)

Fotoğraf 31: Tanrı Heykelleri (Bilgi, 2004)

Fotoğraf 32: Urartu Kalkanı (Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 33: Döküm Aslan Fiğürü (Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 34: Üç Ayaklı Kazan (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Fotoğraf 35: Kemerler (Çavuşoğlu, 2014)

Fotoğraf 36: Miğfer (Kuzeybatı İran) (www.britishmuseum)

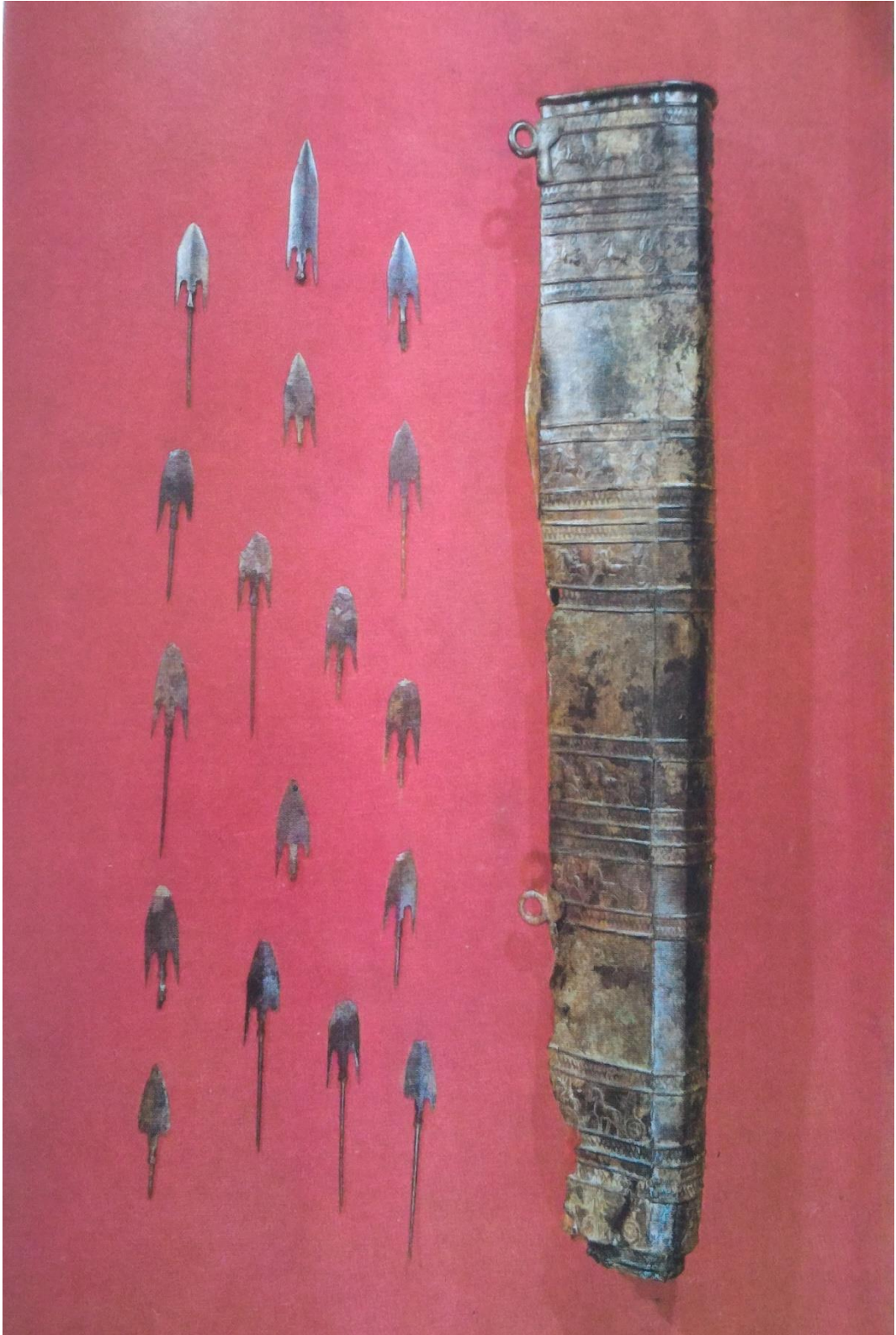
Fotoğraf 37: Tunç Mobilya Ayağı (Toprakkale) (www.britishmuseum)

Fotoğraf 38: Boğa Şeklinde Taht Parçası (Toprakkale) (www.metmuseum)

Fotoğraf 39: Okdanlık /Sadak (Toprakkale) (www.britishmuseum)

Fotoğraf 40: Okdanlık ve Ok Uçları (Karmir-Blur) (Piotrovskii, 1970)

Fotoğraf 41: Demir Aletler (Bilgi, 2004)

Fotoğraf 42: Demir Bıçaklar (Biber, 2005)

Fotoğraf 43: Demir Kılıçlar ve Haçerler (Bilgi, 2004; Biber, 2005)

Fotoğraf 44: Demir Okuçları (Bilgi, 2004)

Fotoğraf 45: Altın İşlemeli Gümüş Bakraç (Belli, 2010_a)

Fotoğraf 46: Gümüş Vazo (Belli, 2010_a)

Fotoğraf 47: Bilezikler (Belli, 2010_a)

Fotoğraf 48: Günümüzde Kullanılan Bilezik Örnekleri

Fotoğraf 49: Küpeler (Belli, 2010_a)

Fotoğraf 50: Alniuni Taş Ocağında İşlenmemiş Taşlar (Belli, 2007)

Fotoğraf 51: Atölyede Kalan Stel Altlığı (Belli, 2007)

Fotoğraf 52: Van Kalesi (Tarhan, 2011)

Fotoğraf 53: Kaya Basamakları (Tarhan, 2011)

Fotoğraf 54: Altıntepe (Karaosmanoğlu, 2015)

Fotoğraf 55:Altıntepe Haldi Tapınağı Taş İşçiliği (Karaosmanoğlu, 2015)

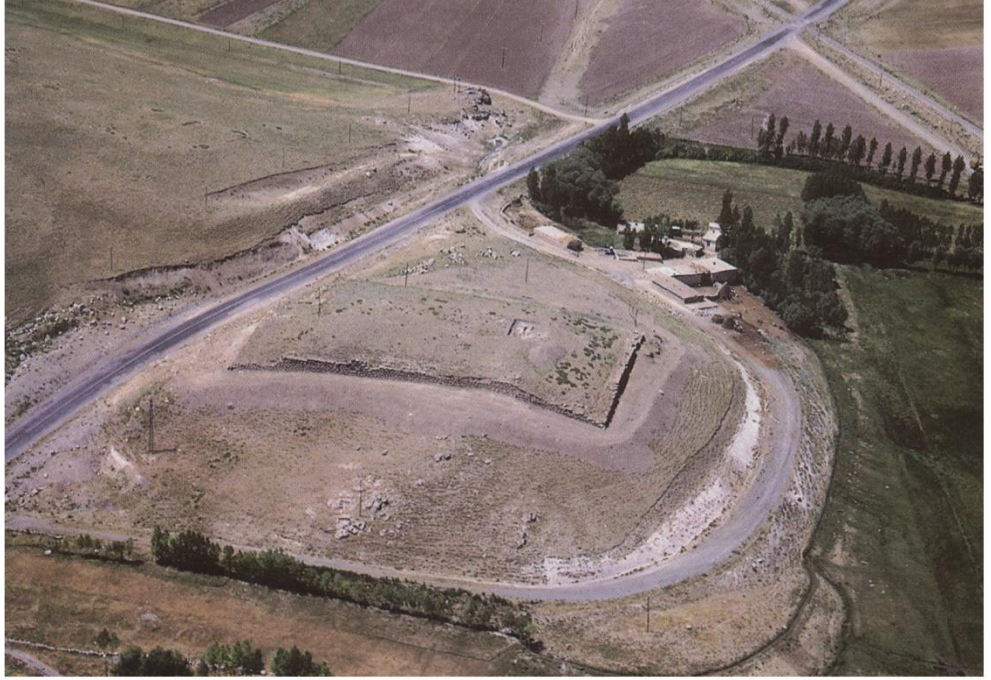
Fotoğraf 56: Altıntepe Mezarından Taş Lahitler (Karaosmanoğlu, 2015)

Fotoğraf 57: Ayanis (Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 58: Ön Yüzü Bombeli Taş Bloklardan Yapılmış Duvar/Ayanis

Fotoğraf 59: Aşağı Anzaf (Belli, 1998)

Fotoğraf 60: Yukarı Anzaf (Belli, 1998)

Fotoğraf 61: Anzaf Kalesi Depo Odalarını Ayıran Duvarlar (Belli, 1998)

Fotoğraf 62: Karmir-Blur (Piotrovski, 1970)

Fotoğraf 63: Çavuştepe (www.kulturportali.gov.tr)

Fotoğraf 64: Bastam (www.biainili-urartu.de)

Fotoğraf 65: Bastam Sur Duvarları (www.biainili-urartu.de)

Fotoğraf 66: Hasanlu (www.penn.museum)

Fotoğraf 67: Hasanlu Duvar Yapısı

Fotoğraf 68: Taşbulak Kaya Mezarı (Ceylan, 2016)

Fotoğraf 69: Taşbulak Kaya Mezarı ve Kaya Nişleri (Ceylan, 2016)

Fotoğraf 70: Taş Kaplar (Çilingiroğlu, 1994)

Fotoğraf 71: Kef Kabartması (Van Müzesi)

Fotoğraf 72: İntaglio (Taş Oyma) Tekniği/Ayanis (Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 73: Sardurburç/ Madırburç Yazıtı (Aktüel Arkeoloji, 2011)

Fotoğraf 74: Yazılıtaş Yazıtı (Ceylan)

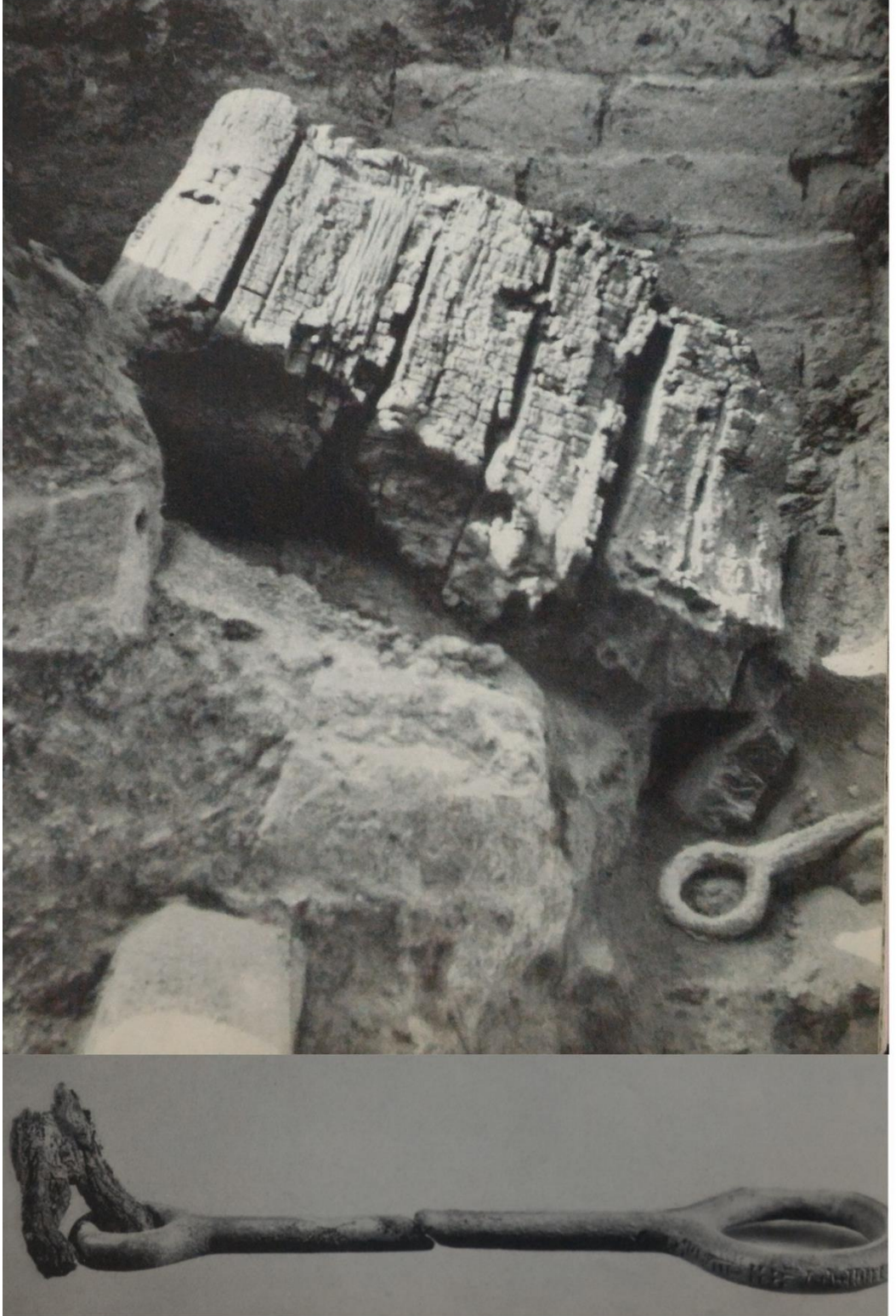
Fotoğraf 75: Bastam Yazıtı (www.biajnili-urartu.de)

Fotoğraf 76: Ayanis Tapınak Yazıtı (Çilingiroğlu, 2012)

Fotoğraf 77: Yazıtlar/Van Müzesi (Ceylan)

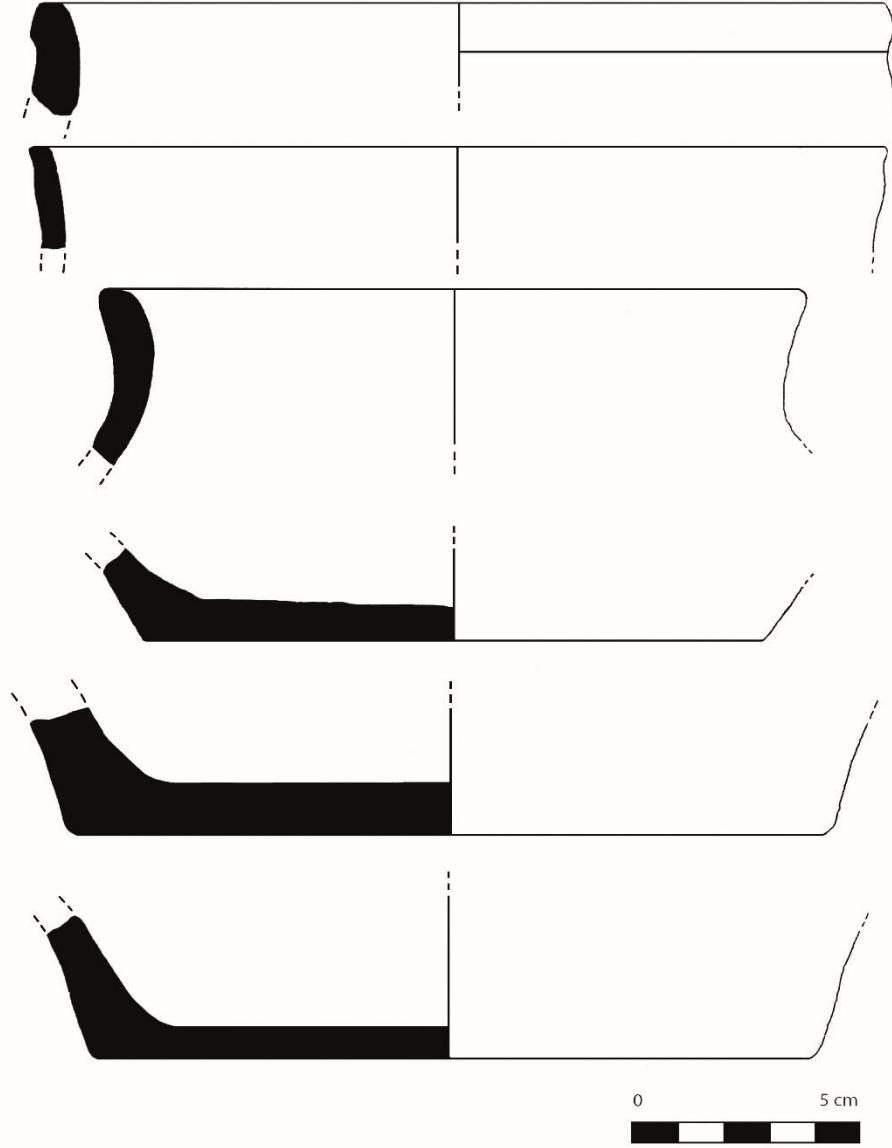

Fotoğraf 78: Karmir-Blur Kapı Parçası (Piotrovskii, 1970)

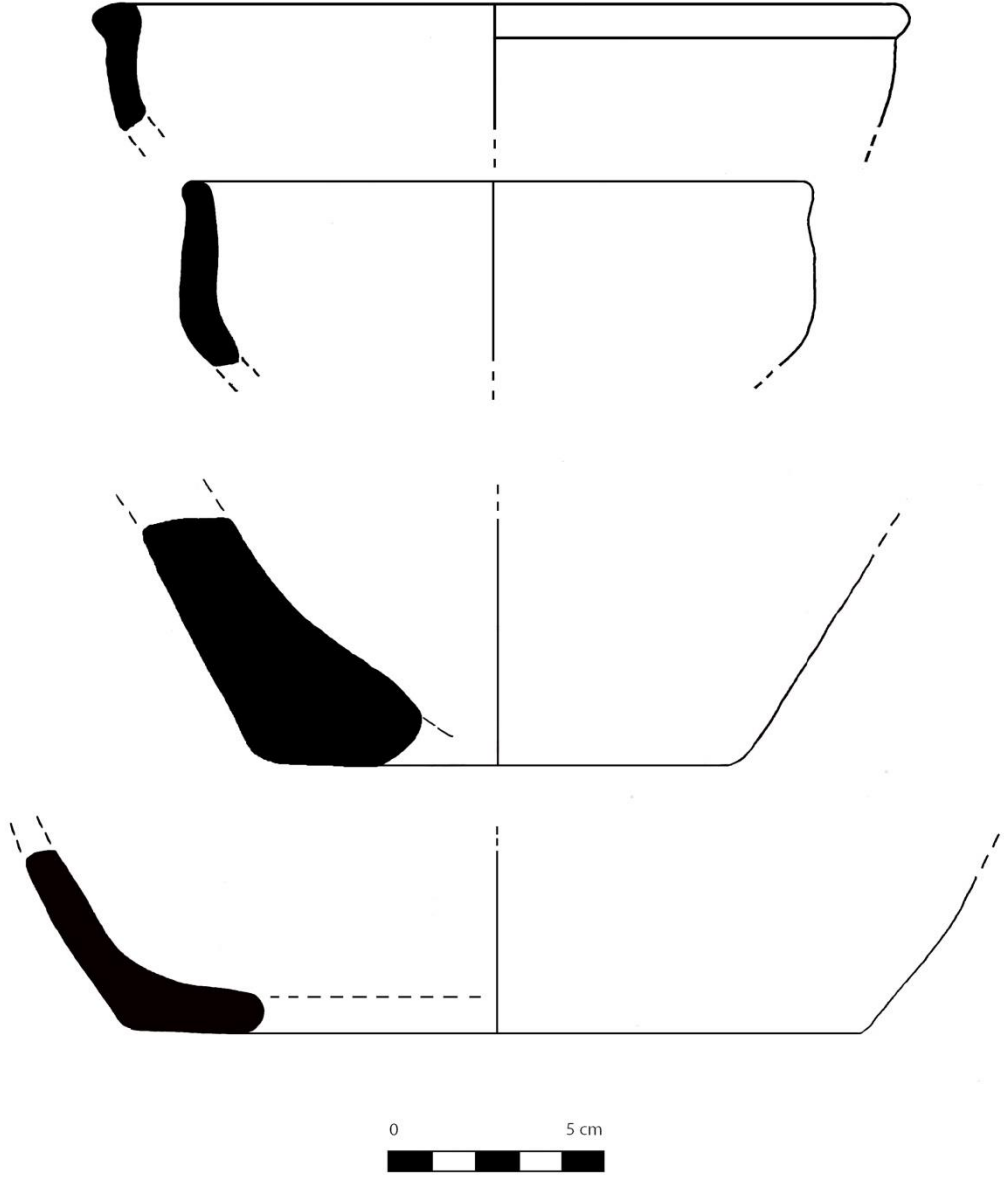

Fotoğraf 79: Ahşap Masa /Adilcevaz (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

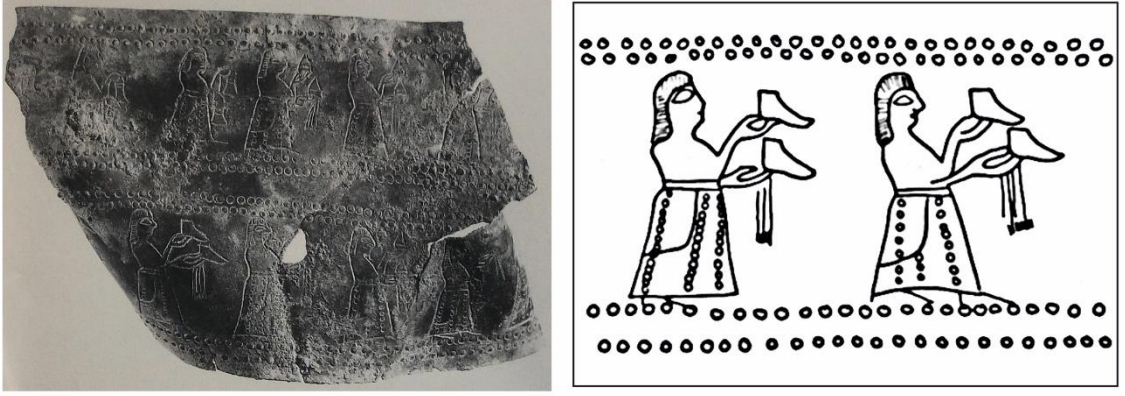
ÇİZİMLER

Çizim 1: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Çizimleri

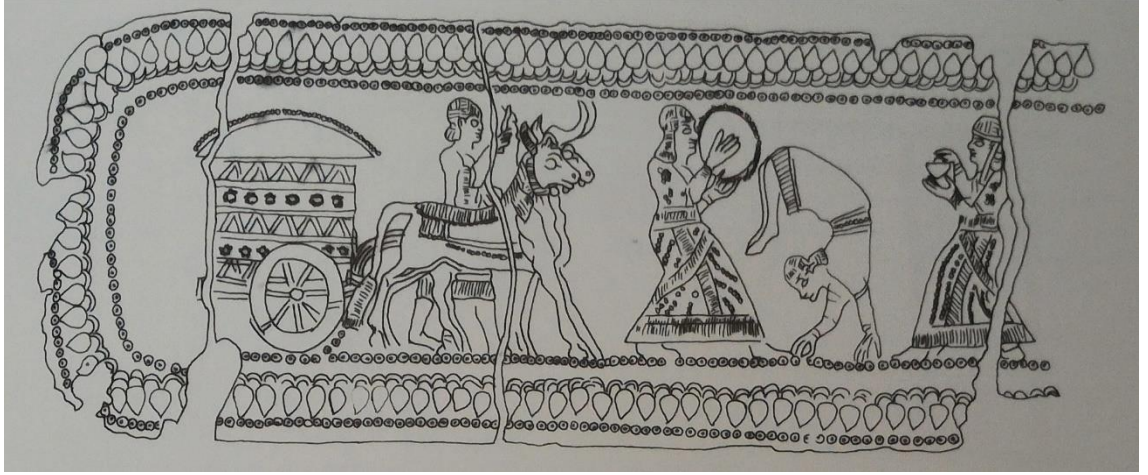
Çizim 2: Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Urartu Keramik Çizimleri

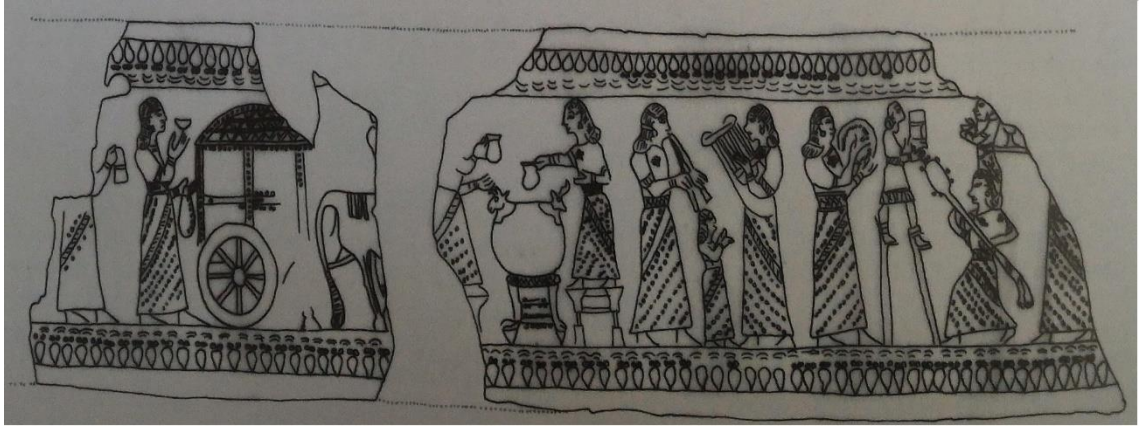
Çizim 3: Kemer Parçasında Bulunan Ayakkabı Figürleri (Seidl, 2004)

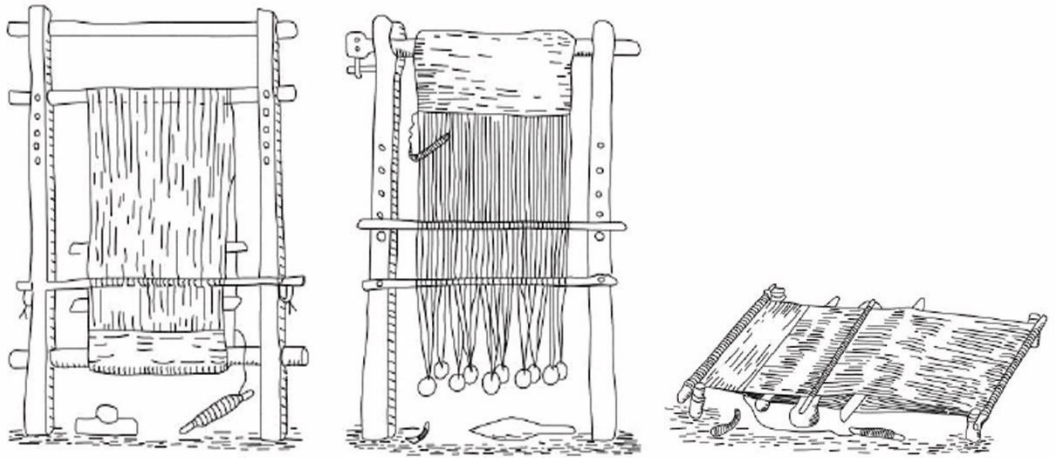
Çizim 4: Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan Kalkan (Belli)

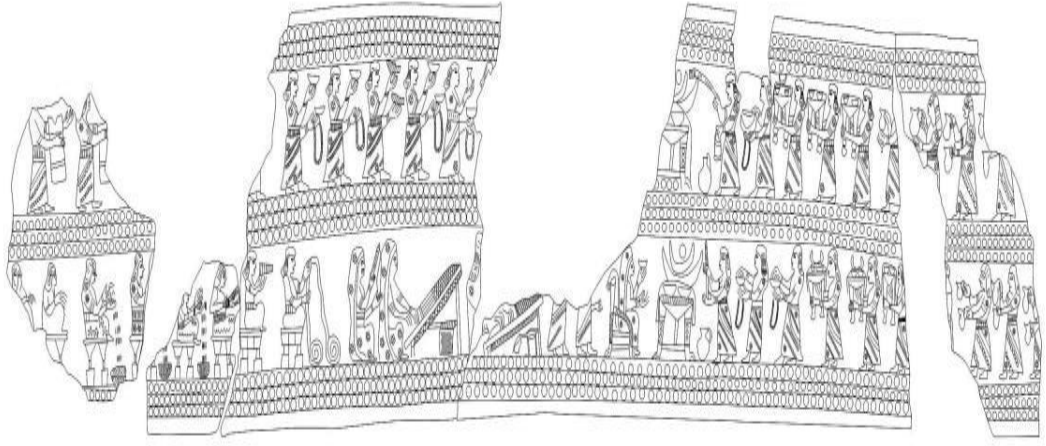
Çizim 5: Urartu Kemerı Üzerinde Bulunan Müzisyen ve Müzik Aletleri Tasviri (Seidl, 2004)

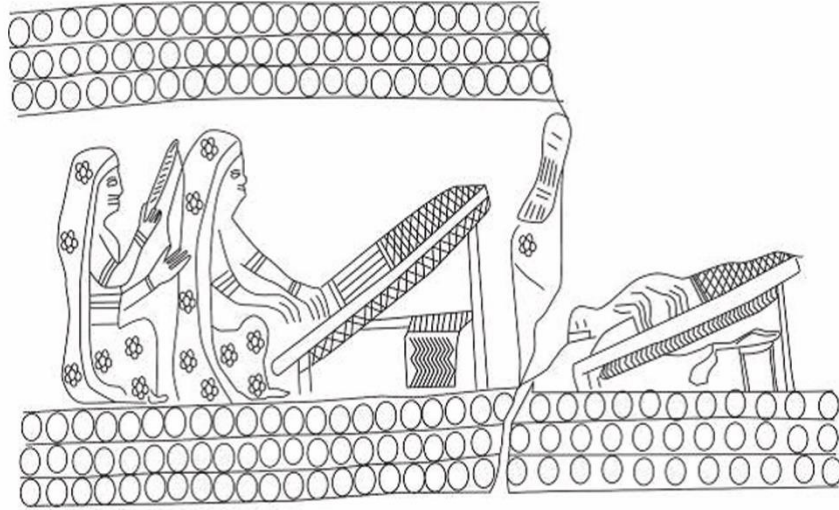
Çizim 6: Urartu Kemerı Üzerinde Bulunan Müzisyen ve Müzik Aletleri Tasviri (Seidl, 2004)

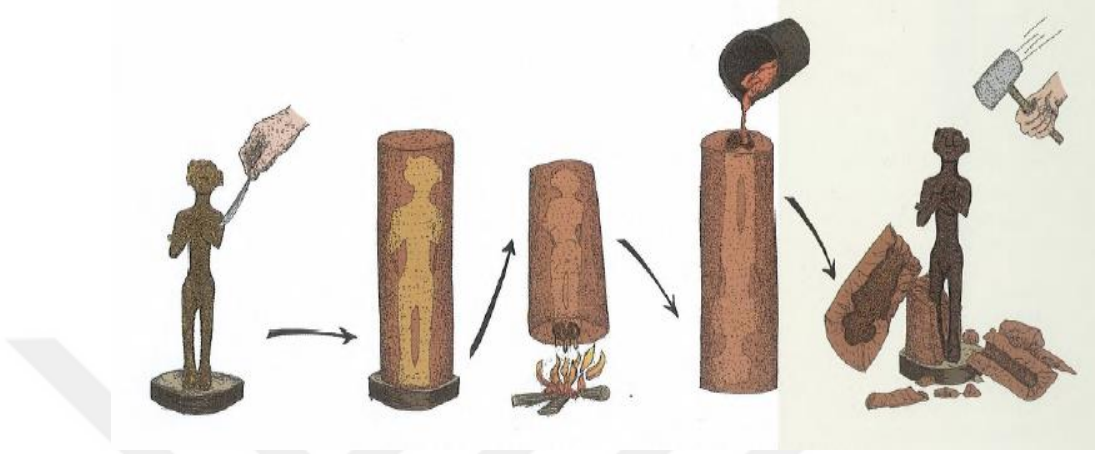
Çizim 7: Dokuma Tezgâhları (Fazlıoğlu, 2001)

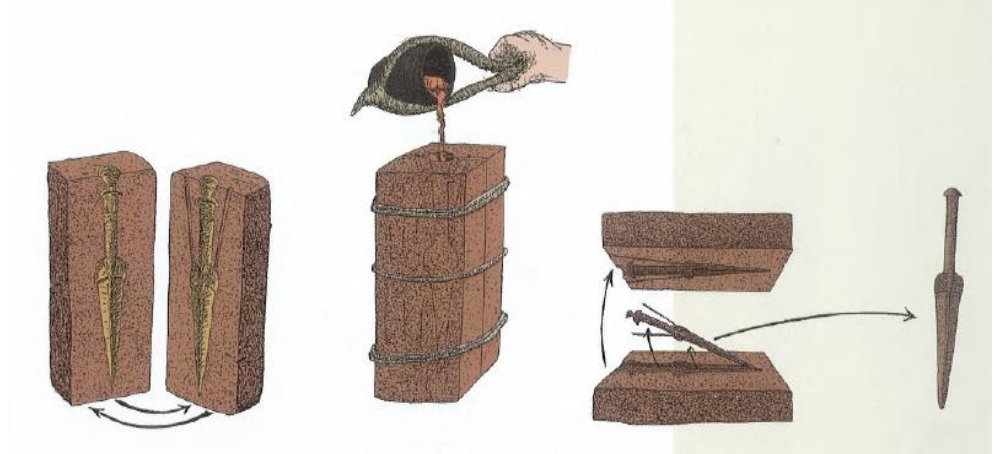
Çizim 8: Yün Eğirerek İplik Yapan ve Dokuma Yapan Kadınlar (Çavuşoğlu, 2017)

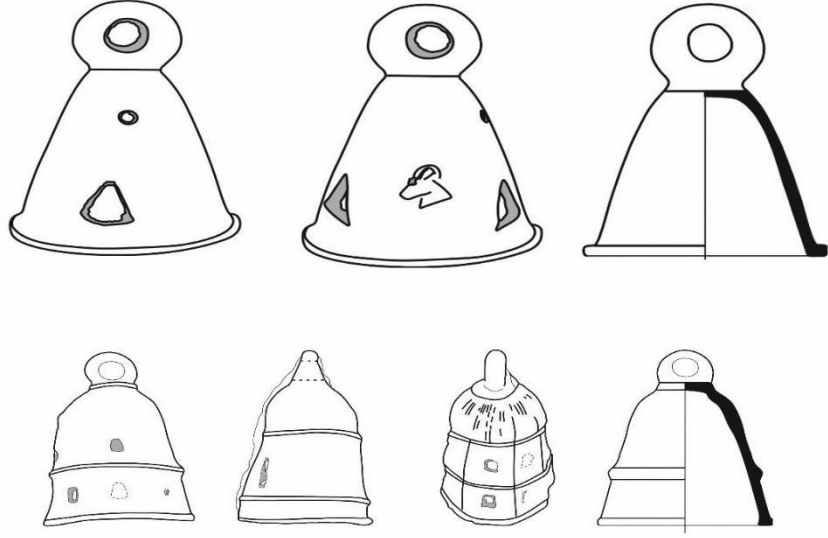
Çizim 9: Dokuma Yapan Kadınlar (Detay) (Çavuşoğlu, 2017)

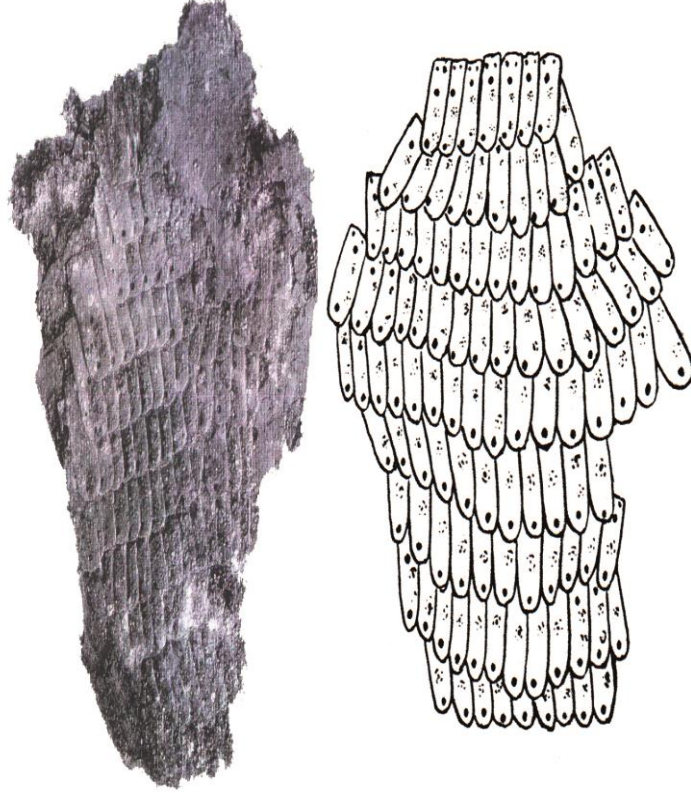
Çizim 10: Döküm Tekniği ile Heykel Yapımı (Bilgi, 2004)

Çizim 11: Döküm Tekniği ile Hançer Yapımı (Bilgi, 2004)

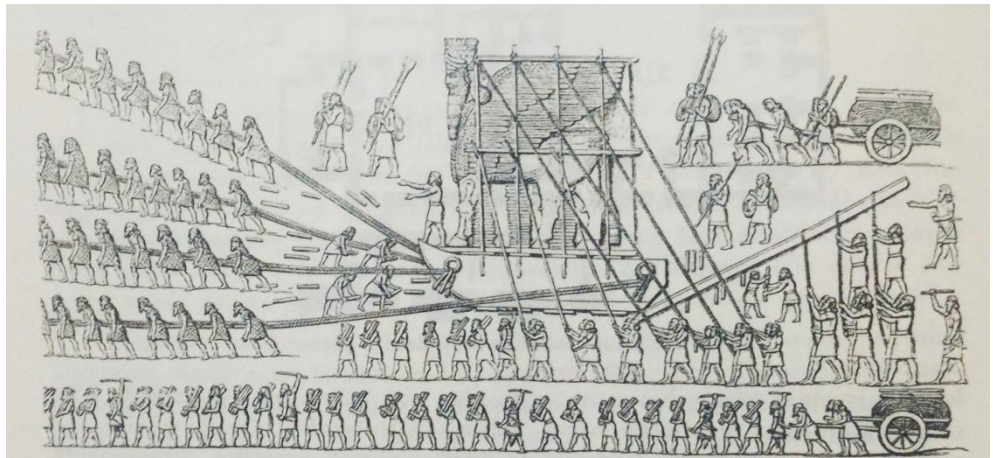
Çizim 12: Kars Müzesi Urartu Çingiraklar (Bingöl, 2016)

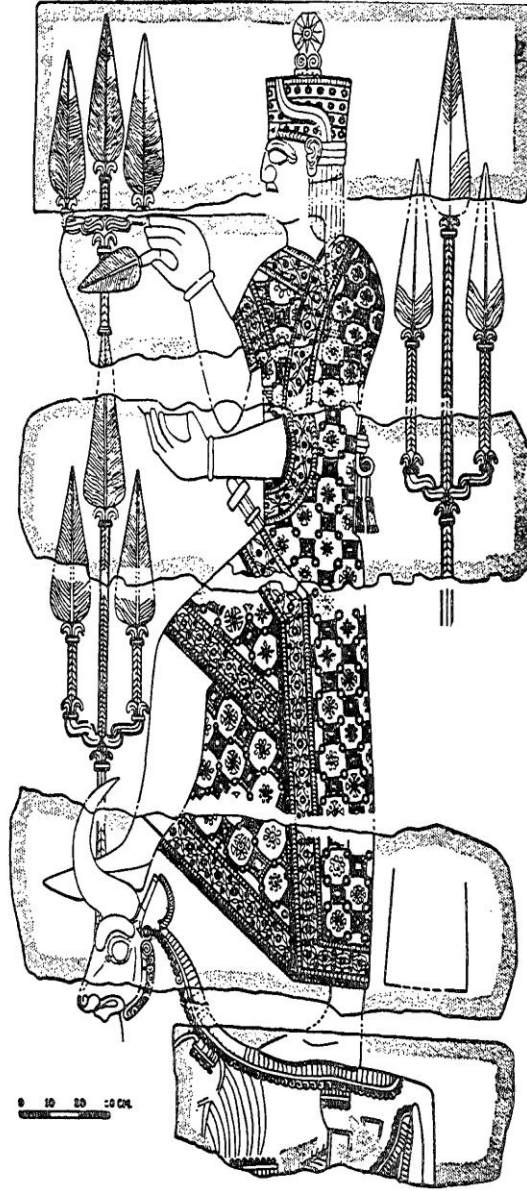
Çizim 13: Karmir-Blur Zırh Örneği (Piotrovskii, 1970)

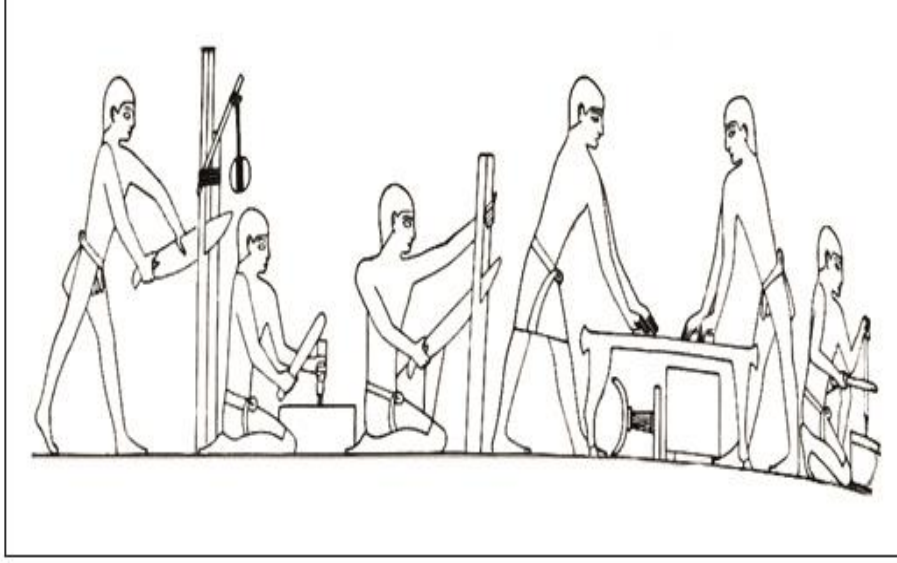
Çizim 14: Asurlu Taş Ustası (Schachner, 2005)

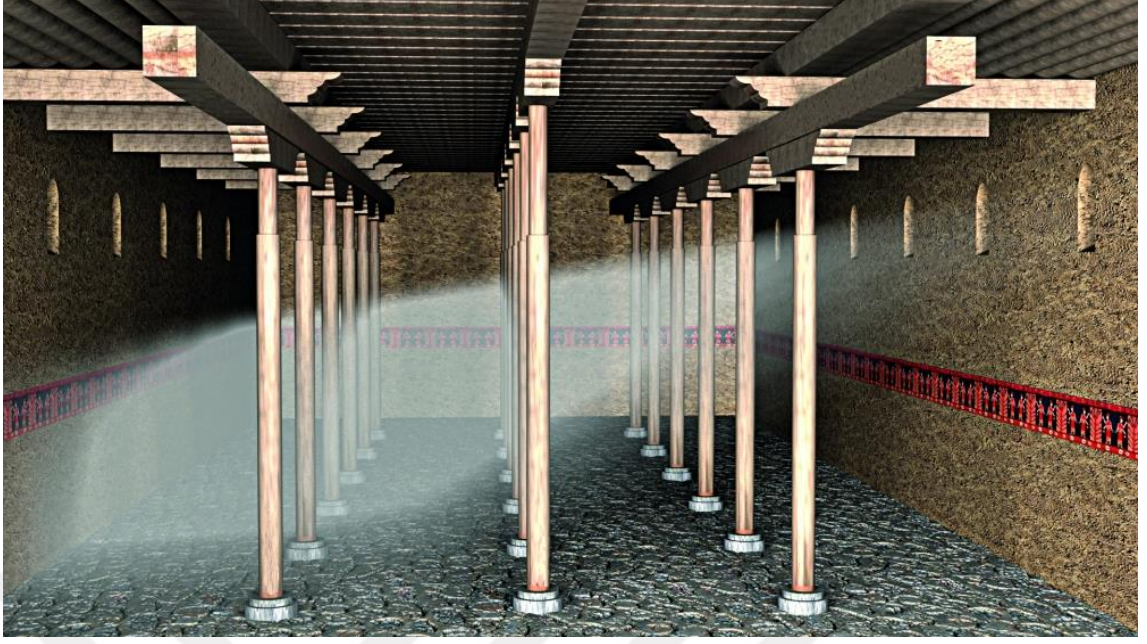
Çizim 15: Asur Duvar Resimlerinde Lamaşşu Taşıma Tasviri (Sevin, 1991)

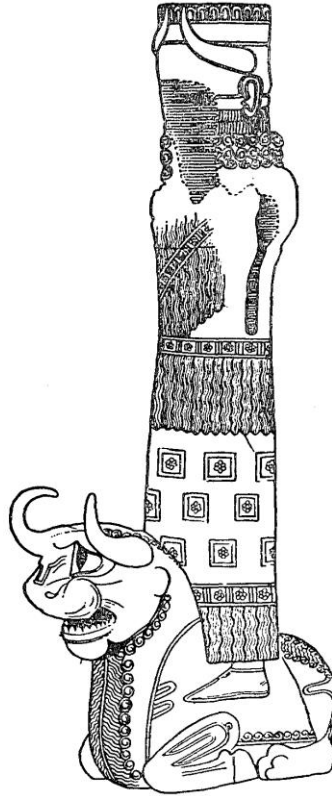
Çizim 16: Kef Kabartması (van Loon, 1966)

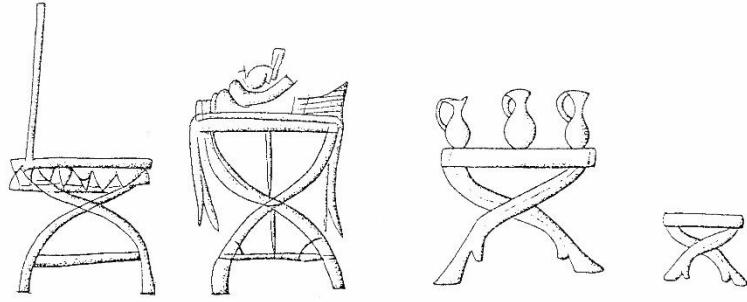
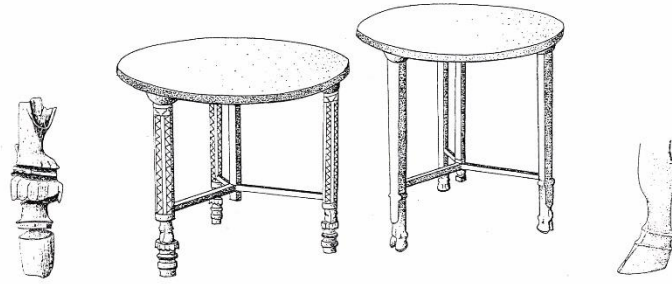
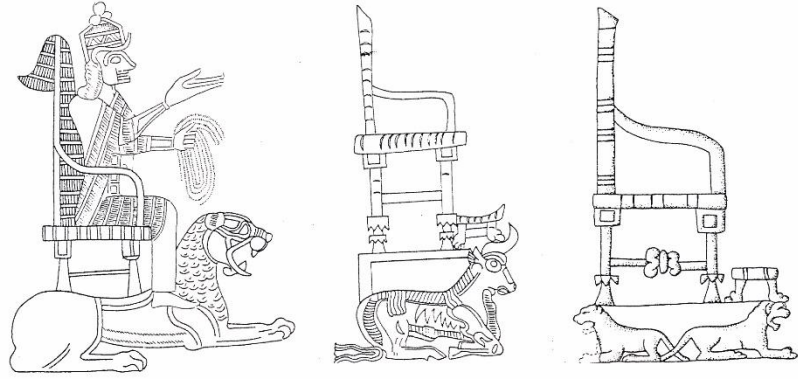
Çizim 17: M.Ö. XVIII. Yüzyıl Mısır Rekhmire'nin Mezarından ve Mısır Ti Mezarından Ahşap İşçiliği Çalışma Sahneleri (Baker, 1996: 298-299)

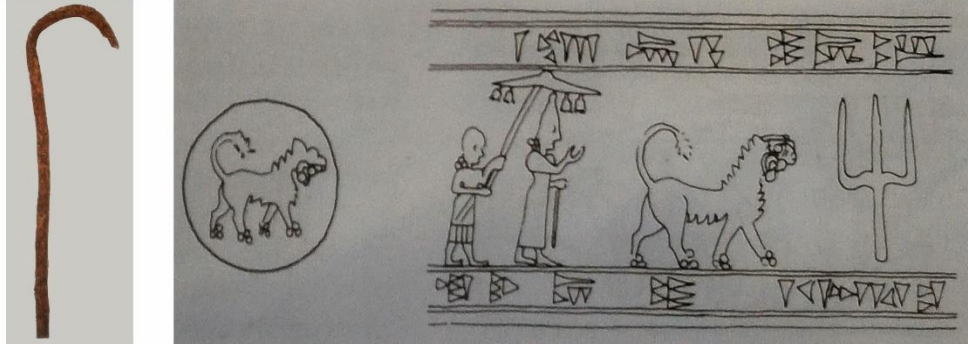
Çizim 18: Altıntepe Rekonstrüksiyon (M. Karaosmanoğlu)

Çizim 19: Tunç Mobilya Aksamı (van Loon, 1966)

Çizim 20: Taht, Masa, Sehpa (Merhav, 1991_b)

Çizim 21: Yoncatepe’de Bulunan Baston ve Mühürde Bulunan Baston Figürü
(Belli- Konuralp, 2006; Ayvaziyan, 2006)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ayşe Nur MORKOÇ
Doğum Yeri / Tarihi	Erzurum / 1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Anadolu Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türk Tarihi/Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	“Tübitak-Ulakbim Editör ve Yazarlık 7.Eğitim Semineri”, 3 Haziran 2015, Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi Mavi Salon “Finansal Risk Yönetimi”, Geleceğini Şimdi Yönet Projesi, 1 Nisan 2016, Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi “Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Temel Alanında TÜBİTAK Projesi Hazırlama Eğitimi” 11-13 Mayıs 2017, Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi Mavi Salon III. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2012, Erzurum, Organizasyon Üyesi IV. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2016, Erzurum, Organizasyon Üyesi
Projeler	“Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi”, Ekip Üyesi
İletişim	
E-Posta Adresi	aysenur_morkoc@hotmail.com.